ఉత్తరరామచరిత్ర నాటకము

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిచే

[illegible]

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రదర్స్,

4 మల్లికేశ్వరగుడిసందు, లింగిసెట్టివీథి,

ముత్యాలపేట, మదరాసు.

విజ్ఞప్తి

ఈచిన్నిపొత్తమును నేను భవభూతికృతమైన యుత్తరరామచరిత నాటకమున కనువాదముగా రచించియుంటిని మన్మిత్రులును కావలి వాస్తవ్యులు నైన శ్రీయుత దొడ్లా వేంకటరామరెడ్డిగారివలన విని తత్ప్రియబాంధవులు కావ్యనాటకాలంకారాదిసాహిత్యరసజ్ఞులు నెల్లూరు జిల్లాలోని యల్లూరుగ్రామ న్యాయాధికారులు "నివేశః శైలానాం తదిద మితి బుద్ధిం ద్రఢయతి" అని వర్ణనీయు లయిన కుటుంబములలో నన్యతములు విద్వద్భాగ్యభాగధేయులు

శ్రీ యు త పా ణ కా వీ రా రె డ్డి గా రు

ఏతత్ప్రకటనకు వలయు సర్వధనంబును నాకొసంగి మదీయ గ్రంథకరణారంభమును సఫలీకరించినారు.

నేను దీనికి తొలుత ఉపోద్ఘాతము వ్రాయ నుద్యమింపకయుంటిని. దానిని వారిప్రేరణచేత పిమ్మట వ్రాసితిని. అత్యంతకృతజ్ఞుఁడ నై వారియందు ఎప్పటికిని నిజసంపూర్ణకటాక్షముం బొలయించుచుందురు గాక యని లక్ష్మీసరస్వతులను వేఁడుచున్నాను.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి.

ఉపోద్ఘాతము.

భవభూతి.

అతని గ్రంథములు.

ఈకవి రచించినవి మూఁడు రూపకములు - మాలతీమాధవము, మహావీర చరిత్రము, ఉత్తరరామచరిత్రము ననునవి ప్రసిద్ధములై యున్నవి. కావ్యసంగ్రహములో గుణరత్న మని కతిపయశ్లోకముల నీతిప్రబంధ మొకటి నితద్రచితముగా కనఁబడుచున్నది. ఈగ్రంథములలో లేనివి కొన్నిశ్లోకములు ఈయనవిగా ఇతరవిద్వత్సంకలిత గ్రంథములలో ధృతములై యున్నవి. ఉదా.—

"నిరవద్యాని పద్యాని యద్యనాథస్య కా క్షతిః ?
భిక్షుకాః కక్షనిక్షిప్తాః కి మిక్షు ర్నీరసో భవేత్ ?" శార్ఙ్గధరసంహిత.

"అళిపటలై రనుయాతాం । సహృదయహృదయజ్వరం విలుమ్పన్తీమ్
మృగమదపరిమళలహరీం । సమీర కిం పామరేషు రే కిరసి ?" రసికజీవనము.

"కిం చన్ద్రమాః ప్రత్యుపకారలిప్సయా
కరోతి గోభిః కుముదావబోధనమ్ ?
స్వభావ ఏ వోన్నతచేతసా మయం,
పరోపకారవ్యసనం హి జీవితమ్."— రసికజీవనము.

ఇందువలన నివి చాటుమాత్రములో కాక ఈయన రచించిన గ్రంథములు ఇంక నేవేని కలవో యని సంశయము పొడముచున్నది.

ఈతని జీవితవృత్తాంతములు.

ఈతనియాభిజాత్యాది వృత్తాంతములు పైరూపకములవలన కొంచెము తెలియుచున్నవి:—"దక్షిణాపథమందు విదర్భదేశంబున పద్మపురమునందు ఉదుంబరు లను తెగ బ్రాహ్మణులు చరణగురువులు పంక్తిపావనులు ధృతవ్రతులు సోమపీథులు కలరు. భవభూతి ఆతెగవాఁడు, కాశ్యపగోత్రుఁడు, కృష్ణయజుశ్శాఖాధ్యాయి, మహాకవి యను పేరి వాజపేయయాజికి అయిదవ తరమువాఁడు, భట్టగోపాలుని మనుమఁడు,

(జతు)కర్ణి, నీలకంఠుని పుత్త్రుఁడు, భట్టశ్రీకంఠుఁ డను పేరివాఁడు, భవభూతి [illegible] వ్యవహృతుఁడు.

పూరుసీమలో చాందా (లేక చంద్రపురము) అను నగరము సమీపమున ఉదుంబరులు నివసించిననాటి ప్రాంతమున మహారాష్ట్రులు (దేశస్థులు) త్రైలింగులు నగు తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణు లున్నారనియు, భండారకార పండితులు మాలతీమాధవ పీఠిక యందు వ్రాసియున్నారు. అప్పటినుండి చూడఁగా, భవభూతి మహారాష్ట్రుఁడో, ఆంధ్రుఁడో, అందును వెలనాటియో తెలగాణ్యుఁడో యని సందేహము కలుగుచున్నది.

ఈతనిరూపకముల ప్రస్తావనలలో సూత్రధారుఁడు కాలప్రియనాథుని యాత్రోత్సవమున తాను ఆయా నాటకమును ఆడించినట్లు వచించుచున్నాఁడు. ఆ దేవుని క్షేత్రమైన యానగర మేదో యిప్పటికి నిరూపితము కాలేదు. కాలప్రియనాథుఁ డనఁగా మహాకాళక్షేత్రవాసి యగుశంభు వని త్రిపురారిటీక. వీరరాఘవాచార్య టీకలో "కాలప్రియానాథస్య" అని పాఠమును, కాలప్రియ యనుపేరి యంబికకు పతి యని వివరణంబును, గన్పట్టుచున్నవి. మహాకాళక్షేత్ర మనఁగా ఉజ్జయిని, తద్వాసియే యిట వివక్షితుఁ డేని, ప్రసిద్ధమయిన మహాకాళనామమును ప్రయోగింపక కవి యీపేరేల ప్రయోగించును? కావున సూత్రధారుఁడు ఆరూపకము లాడించిన నగరము ఉజ్జయిని కాదని యెఱుకపడుచున్నది. మఱి భవభూతి కన్యాకుబ్జ రాజసభ నలంకరించినవాఁడు గావున, కన్యాకుబ్జమందు కాలప్రియనాథాలయము ఉండెనేని సర్వమును సుఘటిత మగును.

ఈకవికి కన్యాకుబ్జరాజు యశోవర్మ —

"తపస్వీ కాం గతోఽవస్థా మితి స్మేరాననా వివ
గిరిజాయాః స్తనౌ వన్దే భవభూతిసితాననౌ."

అను నేతద్రచిత శ్లోకమును మెచ్చి "భవభూతి" యను వ్యవహారనామము నొసంగినట్లు ఐతిహ్య మని వీరరాఘవటీకలో నున్నది.

భవభూతికాలము.

ఈతనికాలమును చారిత్రాన్వేషులు కొంచెము డొంక తిరుగుడుగా నిర్ణయించియున్నారు. కాశ్మీరరాజులచరిత్ర మగు రాజతరంగిణియందు—

"కవి ర్వాక్పతిరాజశ్రీ భవభూత్యాదిసేవితః
జితో యయౌ యశోవర్మా తద్గుణస్తుతివన్దితామ్."

"సోఽభూ త్సన్ధి ర్యశోవర్మ లలితాదిత్యయో రితి
లిలే ఖాలేఖనిర్దేశా దనర్ఘత్వం విద న్నృభోః."

అనుచిత్యాదిగ్రంథములవలన కాశ్మీరరాజు లలితాదిత్యుఁడు యశోవర్మను జయించె నని తెలియవచ్చుచున్నది. అజయము క్రీ. శ. 710-వ సంవత్సరమునకు కొంచెము ముందు జరిగినట్లు ఆగ్రంథమువలననే యేర్పడుచున్నది. కావున భవభూతి అప్పటి వాఁడని తలంచుట యొప్పును. 7-వ శతాబ్దివాఁడగు బాణుఁడు హర్ష చరిత్ర పీఠికయందు పలువుర మహాకవులం బ్రస్తావించి, భవభూతిని ప్రస్తావింపమియు, 8-వ శతాబ్దివాఁడగు వామనుఁడు తన కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియందు భవభూతినాటకమునుండి శ్లోకముల నుదాహరించుటయు, పూర్వోక్తభవభూతి కాలమునకు అనుకూలమే.

శంకరపాండురంగపండితులు ఎమ్. ఏ. గారు తమకు లభించిన మాలతీమాధవ (లిఖిత) పుస్తకములో, భవభూతి మీమాంసాశాస్త్రప్రవర్తకులైన కుమారిలభట్టాచార్యులశిష్యుఁ డనియు, ఉంబేకాచార్యుఁ డను నామాంతరమును బొంది యుండె ననియు, కొన్ని యంకములతుదను గద్యము లున్న వని తెలిపియున్నారు. ఈగురువుం జేరుట నాటకత్రయరచనానంతరము కావలయును. కానిచో అందు పతద్గురుప్రస్తావము లేక పోవుటయు,

"గత్వా స్సతాం న మమ కో గుణః ప్రఖ్యాపితో భవేత్
యథార్థనామా భగవాన్ యస్య జ్ఞాననిధి ర్గురుః"

అని జ్ఞాననిధిప్రస్తావ ముండుటయు, అసంగత మగును. ఈయన కుమారిలభట్టుశిష్యుఁ డయేని, ఆయనతో శ్రీశంకరాచార్యులవారు వాదమునేయ వచ్చుటయుం నిజమయేని, ఈయను శంకరసమకాలికుఁ డగును. అందువలన శంకరమతము అప్పుడప్పుడే తలయెత్తు చున్నకతంబునను, ఇంకను సుదూషముగా నందునను, బౌద్ధపరివ్రాజికకు అత్యంతోత్కర్ష నొసంగునట్టి రూపకమును (మాలతీ మాధవమును) ఈతఁడు రచించుట సంగతపడును.

అతని విద్యా విశేషములు.

భవభూతి తాను పదవాక్య ప్రమాణాభిజ్ఞుం డనియు,

"య ద్వేదాధ్యయనం, త థోపనిషదాం యోగస్య సాంఖ్యస్య చ
జ్ఞానం, తత్కథనేన కిం న హి తతః కశ్చి ద్గుణో నాటకే;
య త్ప్రౌఢత్వ ముదారతా చ వచసాం, య చ్చార్థతో గౌరవమ్,
త చ్చే దస్తి తత స్త దేవ గమకం పాండిత్యవైదగ్ధ్యయోః".

అని తాను వేద వేదాంత సాంఖ్య యోగ పారగుం డనియుం దెలుపుకొన్నాఁడు.

ఈయన నీతివిద్యావిశారదుఁడు; అందులకు మాలతియందలి కామంద కియు తన్నామము నైతమును, మహావీరచరిత్రయందలి మాల్యవన్మంత్రియు నిదర్శనములు. నీతివిద్యారహస్యమును భవభూతి యిట్లు వాక్రుచ్చినాఁడు.—

"బహి స్సర్వాకారప్రగుణరమణీయం వ్యవహరన్,
పరాభ్యూహస్థానా న్యపి లఘుతరాణి స్థగయతి;
జనం విద్వా నేక స్సకల మతిసంధాయ కపటైః,
తటస్థః, స్వా నర్థాన్ ఘటయతి చ మౌనం చ భజతే".

ఇందులకు భూరివసువును లక్ష్యముగా నిబంధించినాఁడు. మఱియు—

"శాస్త్రేషు నిష్ఠా, సహజ శ్చ బోధః । ప్రాగల్భ్య, మభ్యస్తగుణా చ వాణీ,
కాలానురోధః, ప్రతిభానవత్త్వమ్ । ఏతే గుణాః కామదుఘాః క్రియాసు."

అని కార్యసాధకగుణములం జెప్పినాఁడు. అందులకు కామందకియే లక్ష్యము. ఈతని యోగసాంఖ్యవిద్యాప్రాగల్భ్యమును "మమ హి సంప్రతి......" అను మాధవ వాక్యంబును (మాలతి 5 అం), "అయి వత్స. కిం మనయా......" అను వసిష్ఠవాక్యంబును (మహావీర. ౩ అం.), సూచించుచున్నవి. శ్రౌతవిద్యాభినివేశమును "కః కోఽత్ర భోః...అఙ్గిరసః" అను (మ. వీ.) వాక్యము తెలుపుచున్నది.

"షడధికదశనాడీచక్రమధ్యస్థితాత్మా
హృది వినిహితరూపః సిద్ధిద స్తద్విదాం యః
అవిచలితమనోభి స్సాధకై ర్మృగ్యమాణః
స జయతి పరిణద్ధః శక్తిభి శ్శక్తినాథః".

"విష్వగ్వృత్తి ర్జటానాం ప్రచలతి నిబిడస్కన్ధబద్ధోఽపి భారః,
సంస్కారక్వాణదీర్ఘం పటు రటతి కృతావృత్తి ఖట్వాఙ్గఘణ్టా,
ఊర్ధ్వం ధూనోతి వాయు ర్వివృతశవశిరఃశ్రేణికణ్ఠేషు గుఞ్జన్
ఉత్తాలః కిఙ్కిణీనా మనవరతరణత్కారహేతుః పతాకామ్."

ఇత్యాదివర్ణనలును, మహామాంసవిక్రయంబును, ఏతదీయకాపాలికాద్యాగమజ్ఞానమును వెల్లడించుచున్నవి.

ఉ. రా. చరితలోని వివర్తశబ్దప్రయోగములచే నితని వేదాంతశాస్త్రజ్ఞానము గోచరించుచున్న దని కొందఱు తలంచిరి.

భవభూతి క్షత్త్రియ బ్రహ్మచారి వర్ణనలో పైప్పలదండమును చెప్పినాఁడు. మనువు—

"బ్రాహ్మణో బైల్వపాలాశౌ, క్షత్త్రియో వటఖాదిరౌ,
పైలవౌదుమ్బరౌ వైశ్యో, దణ్డా నర్హన్తి ధర్మతః".

అని క్షత్త్రియునికి వటఖాదిరములం జెప్పినాఁడు. అట్లుండ, ఈ కవి యిట పైప్పలమును (రావిని) చెప్పుట యెట్లు? అన్నచో, "కృతే తు మానవా ధర్మా, స్త్రేతాయాం గౌతమాః స్మృతాః" అను స్మృతిప్రమాణమువలన త్రేతాయుగము

వారైన శ్రీరామానుజులకు గౌతమధర్మములను చెప్పవలయును. గౌతములవారు "బైల్వ పాలాశౌ బ్రాహ్మణస్య దణ్డౌ, ఆశ్వత్థ పైలవౌ శేషే." అని క్షత్త్రియునికి రావి కోలం జెప్పినారు. ఈ సూక్ష్మభేదమును మెలకువతో నెలకొలిపినందున ఈతనికి ధర్మశాస్త్రమునం గలనిష్ఠ స్పష్టపడుచున్నది.

ఇతని కవనప్రశస్తి.

భోజమహారాజు సరస్వతీకంఠాభరణమందును, ధనికుఁడు దశరూపకావలోకమందును, క్షేమేంద్రుఁడు ఔచిత్యచర్చయందును, హేమచంద్రుఁడు కావ్యానుశాసనమందును, వామనుఁడు కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియందును, మమ్మటుఁడు కావ్యప్రకాశమందును, ఇతని నాటకములనుండి బహుళముగా శ్లోకముల నుదాహరించుటచే నితనియందు వారికిం గలబహూకృతి తెలియుచున్నది.

ఇతరకవులును ఈయనను శ్లాఘించినవిధముం గనవచ్చును:—

"సుకవిద్వితయం జానే నిఖిలేఽపి మహీతలే—
భవభూతి శ్శుక శ్చైవ వాల్మీకి స్తు తృతీయకః." భోజప్రబంధ కాళిదాసోక్తి.

"అహో! మే సౌభాగ్యం! మమ చ భవభూతే శ్చ భణితీ
తులాయా మారోప్య ప్రతిఫలతి తస్యాం లఘిమని,
గిరాం దేవీ సద్యః శ్రుతికలితకల్హారకలికా
మధూళీమాధుర్యం క్షిపతి పరపూర్త్యై భగవతీ." భో. ప్ర. కాళిదాసు.

ఛా. భవభూతిజలధినిర్గత కావ్యామృతరసకణా ఇవ స్ఫురన్తి
యస్య విశేషా అద్యాపి వికటేషు కథానిబన్ధేషు.

అని భవభూతిశిష్య వాక్పతిరాజ కృత గౌడవధ మహాకావ్యము.

"బభూవ వల్మీకభవః పురా కవిః, । తతః ప్రపేదే భువి భర్తృమేణ్ఠతామ్,
స్థితః పున ర్యో భవభూతిరేఖయా, । స వర్తతే సంప్రతి రాజశేఖరః."

—రాజశే.

"ప్రాచేతసేన యా నీతా పాలితా భవభూతినా
సర్వత శ్చర్వ్యతే వాణీ సై వాద్య కవిమానిభిః." నీలకణ్ఠదీక్షితుఁడు.

"భవభూతికవే ర్వాచః స్వదన్తే రసరఞ్జితాః
సుమనోభ్యః సుధాస్యన్ది బన్ధమాధుర్యబన్ధురాః."

"భవభూతి మనాదృత్య నిర్వాణమతినా మయా
మురారి పదచిన్తాయా మిద మాధీయతే మనః."

(భవభూతిని చదివి, బాణుని ముగించి మురారిం దొడంగితి నని భా.)

"రత్నావళీపూర్వక మన్య దాస్తా । మసీమభోగస్య వచోమయస్య,
పయోధర స్యేవ హిమాద్రిజాయా । పరం విభూషా భవభూతిరేఖా."

పై సంకలనములు రచియించు క్రమ మేమి ?

నిర్దేశ క్రమమే రచనాక్రమ మని తోఁచుచున్నది. ప్రాజ్ఞు లొకరు వీరచరిత మొదటి దనియు, మాలతి రెండవ దనియు తలంచిరి. వీరచరితను లోకులు మెచ్చ నందున ఆకోఅంతను మాలతిలో—

"యే నామ కేచి దిహ నః ప్రథయ న్త్యవజ్ఞాం,
జాన న్తి తే కి మపి, తాన్ ప్రతి నైష యత్నః;
ఉత్పత్స్యతేఽస్తి మమ కోఽపి సమానధర్మా,
కాలోఽహ్యయం నిరవధి, ర్విపులా చ పృథ్వీ."

అను శ్లోకముచేఁ దెలుపుకొన్నాఁ డని యొక ఉపపత్తి చెప్పిరి. నామత మది కాదు. ఈకవికి రూపకోచితపాత్రరచనా ఫక్కిక మాలతిలోఁ కుదురుపడలేదు. అది వీరచరితములోఁ కుదురుకొన్నది. ఇందులకు మాలతీత్రుటీయ సప్తమాంకములలో లవంగికా మదయంతికలు కావించిన ద్రాఘిష్ఠోపన్యాసములే చాలిన నిదర్శనములు. ఇట్టి నిడుద పాత్రములు కడమరెంటను లేవు. ఇది గాక మాలతిలో కవి తన పెద్దల యుత్కర్షను తన విద్యావిశేషములను విస్తరించి చెప్పినాఁడు. మాలతీమాధవ ప్రకరణసౌభాగ్యమును గూడ వర్ణించినాఁడు, కావున, మాలతీమాధవమే యాతని తొలినాటకము. మఱి యాకోఅంతపలుకు లేల యన ?—అవి యుద్ధతోక్తులే గాని, కోఅంతపలుకులు గావు, అని సర్వజ్ఞసింగమనాయనివారి వాక్కు—"పరాపవాదా త్స్వోత్కర్షోపాధి రుద్ధత ఉచ్యతే । యథా మాలతీమాధవే 'యేనామ' । అత్ర 'జానన్తి తే కిమ' పీతి, పరాపవాదాత్ 'మమతుకోఽపిసమానధర్మా' ఇ త్యాత్మోత్కర్ష కథనాచ్చ భవభూతే రుద్ధతత్వమ్." ఇట్లు గాఁ దంపురేని, ఈయన మాలతికిముందు కొన్ని చిల్లరకవనము లేమేని చేసియుండి వానిని లోకులు మెచ్చనందులకై యీ వాక్యముం బల్కియుండవచ్చును. మాలతిచేతఁ గూడ స్పష్టముగా నెల్లరచు మెప్పింపలేక, శృంగారమున తనకు ప్రజ్ఞ చాల దని యరసికొన్నవాఁడై, ఆరసమును మానుకొని, చాలమిం గ్రమ్ముకొనుటకై వీరాద్భుతప్రియతోపన్యాస పూర్వకముగా వీరచరితముం దొడంగినాఁడు—

"తే వేద మద్ధృతజగత్త్రయమన్యుమూల । మస్తోకవీర మురుసాహస మద్భుతం చ
వీరాద్భుతప్రియతయా రఘునన్దనస్య । ధర్మద్రుహాం దమయితు శ్చరితం నిబద్ధమ్."

లోకులు వీరచరితమును గూడ ఎక్కువగా మెచ్చుకొనలేదు. ఆవ్యాఖ్యాతను "యథా స్త్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనో జనః." అని ఉ. రా. చ. లో

సూచించినాఁడు. అయినను ఆవినుండి తనసారమందు తనకుం గలవిశ్వాసము క్రమ క్రమముగా ద్రఢిష్ఠమైనది. ఉ. రా. చ. తుదిని—

"తా మేతాం పరిభావయ న్త్వభినయై ర్విన్యస్తరూపాం బుధాః
శబ్దబ్రహ్మవిదః కవేః పరిణతప్రజ్ఞస్య వాణీ మిమామ్."

అని తనవాక్కునే సూచించినాఁడు.

భవభూతి ప్రతిభాదికము.

చదివినవిద్య యిట్లు ఆసాధ్యమై యుండ, ఈయన పర్వతారణ్య నదీ తత్సంగమ జనపద జన వృత్తాదికమును పుస్తకముగా పఠించికొన్నాఁడో యనునట్లు పరికించిన వాఁడు. వర్ణనచే పర్వత్యము ప్రత్యక్షకల్పముం జేయఁగలఁడు.

ఏనుఁగులు తొండముచే వృక్షస్కంధములను గండగ్రంథుల నొరసికొని గోదావరి లోనికి పుష్పవృష్టిం గురియించుచుండ; ఎండను డస్సి యాఁడువికోళ్లు చెట్లపై పరుండి కూయుచుండ; నదీసంగమములందు ఊరకుక్కలు పెలుచనేటి యలలపైకి లేచి, బొమ్ము పోటు లాడి పొరలి దొరలుచుండ; అటవీగహ్వరములలోని సింహముల గర్జనలకును, పులుల గాండ్రు గాండ్రు ధ్వనులకును, గుహలలోని దొలుఁగుబంట్లు యంబూత్కృత మూలకును, అడవి గొల్లలను విస్కు తెల్లను క్రోశలకు ఒడలు గగురు పొడుచునట్లు మూఱు సెలంగుట; ఎక్కడనో పాతాళమున గ్రాంచుక జలము మెఱయుచున్న గోయలలోని పణఁకుల నడిమి పడియలు; డప్పిగొం దూలిన తొండలు అజగరముల చెమటయోడికలను త్రాగుట:—ఇట్టి వర్ణనలచేత ఈతఁడు మదికి సినమటో గ్రాపుం జూపుచున్నాఁడు.

కరయూప కరేణుయువతిని తొండముతో తూఁజాతోనుంబోలె, నీటిసోనను చిన్నిటింబోలె, చిలుకుట. దానికి ఎంపుచేని తూఁటికాయతోడి తామరాకుగొడుగుం బట్టుట; తమ్మితూండ్ల చిఱుగుఱుకతునియల కవణముతోడి సెత్తమ్మి సెత్తావి నీటిని గనపుక్కిటినుండి దాని పుక్కిటం బెట్టుట;—ఇట్టి రసికచర్యల వర్ణనచేతను ఈకవి రసికహృదయములను వశీకరించుచున్నాఁడు.

ఆకాశసంచారి కాపాలికీ, కన్యాబలిదాత్ప కాపాలిక, చాముండాపూజా, నరమాంస విక్రయ క్రయానుషక్త దృశ్యాస్పృశ్య భూత ప్రేత పిశాచ వృత్త, శ్మశాన త్రైయంబక మాంధకారవిజృంభణ వర్ణనలచే ద్రష్ట్ర శ్రోత్ర పఠిత్ర జనముల చిత్తములను మచ్చుచల్లినవాఁడు.

సాత్త్వికవ్యభిచార్యాది భావములయొక్క సూక్ష్మసూక్ష్మతర భేదములను తత్సంసృష్టి సంకరములను వర్ణించుటయందు ఈయన కవిసార్వభౌమ వీరుఁడుగా నున్నాఁడు. ఈ విషయములో ఇతరకవులు ఈయనకు సాటి గాఁజాలరైరి.

ఈయన తాను వశ్యవాక్కని చెప్పుకొన్నాఁడు. వశ్యవాక్కుఁడని మనము చెప్పవలయును. మురారి శ్రీహర్షాదులు కొందఱు దప్ప ఇతరగ్రంథకర్తలు కాళిదాసుమార్గమున నడుగిడ లేక ప్రాయికముగా ఈయనకవనమును ఒరవడిగాఁ గొని యల్లియు, ఈ ప్రజ్ఞ లేమిని ఈవాక్కును రామిని, భగ్నప్రాయులైనారు. ఈయనకు భాషయు బంధమును రీతియు వృత్తియు అన్నియు వర్ణ్యభావదశా విశేషానుగుణముగా మాఱుచునే ఉండును. వాగుత్కర్ష ఉ. రా. చ. లో పరమావధిం బొందినది. బుడుతల గుఱ్ఱంపువర్ణనము, కొంటెవటుని హేళనోక్తి, కుపితజనక కఠోరోక్తి, శాంతజనక క్షమోక్తి, అరుంధతమ్మ వేదకల్పోక్తి, బాలయోధుల వీరవాదములు, ఇత్యాదులు నిదర్శనములు. అక్షరమును బంధంబును అర్థానుగుణ మగు నందులకు లవచంద్రకేతుల యుద్ధోద్యమవచనము ఒక యుదాహరణము:—

"జ్యాజిహ్వయా వలయితోత్కటకోటిదంష్ట్ర
ముద్గారి ఘోర ఘన ఘర్ఘర ఘోష మేతత్
గ్రాస ప్రసక్త హస దన్తక వక్త్రయన్త్ర
జృమ్భా విడమ్బి వికటోదర మస్తు చాపమ్."

ఈతని తాటకావర్ణనముపై ఈసు రేఁగి, మురారి రాజశేఖరాదులు పోటికి అల్లిన తాటకా వర్ణనపద్యములను వారి నాటకములయందుఁ గనవచ్చును; మదీయ విమర్శ వినోదమందేని కననగును. కావ్యాదర్శదండి పదలాలిత్యాధిదైవతము. ఆ లాలిత్యమందే అతఁడు జనించినవాఁడు గాని, అతనినుండి లాలిత్యము జనింపలేదు. భవభూతియుఁ గాళిదాసును అర్థమునకై లలితపదములఁ బ్రయోగించినవారేగాని, లాలిత్యార్థమై తద్గుణోజ్జ్వల పదాన్వేషణముఁ గావించినవారు గారు. ఈకిటుకుం గనిపట్టి పాలేటిదరి యుద్దండకవి (కాళిదాసమార్గమునుం దలపెట్టలేక) మాలతిని మించువాఁడై మల్లికం దొడంగెను. ఇంచుక తారతమ్యప్రదర్శనము:—ఇతఁడు మల్లికలో ప్రాయికముగా భవభూతిపద్యములకు పోటిగా పద్యము లల్లినాఁడు. మల్లికకథ మాలతికథకు ప్రతిబింబ మనందగును. మాలతిలోని "చూడాపీడకపాలే" త్యాది నాందీగతపద్యమునకు ఉద్వేజకప్రాయమునకు పోటిగా తద్రూపకములో "చూడాశిఖకరే"త్యాది పద్యమును అల్లినాఁడు. వానిని మదీయవిమర్శ వినోదమందేని ఆరూపకములయందేని కనవచ్చును. భవభూతిపద్యములో భక్తిపారవశ్యంబును ఉద్దండకవి పద్యములో వరదానంబును అగపడుచున్నవి. "సంతాపం శమయన్తు" అను చతుర్థ పాదముం జదువుచున్నప్పుడు సంతాపము శమించుచున్నట్లే తోఁచెడిని.

భవభూతికన్న కాళిదాసు వ్యంగ్యప్రధానుఁడు, కాళిదాసుకన్న భవభూతి వాచ్యప్రధానుఁడు. కుమారసంభవమున రతివిలాపమున—

"త మవేక్ష్య రురోద సా భృశం । స్తనసంబాధ మురో జఘాన చ
స్వజనస్య హి దుఃఖ మగ్రతో । వివృతద్వార మి వోపజాయతే."

ఇందలి యంత్యార్థమునకు ఉ. రా. చరిత్రములో—

"సంతానవాహీ న్యపి మానుషాణాం । దుఃఖాని సద్బన్ధు వియోగజాని
దృష్టే జనే ప్రేయసి దుస్సహాని । స్రోతస్సహస్రై రివ సంప్లవన్తే."

"దుస్సహత్వము" ఇందు కంఠోక్తము, అందు ఉపమానముచే సూచితము.

భవభూతికృత నాటకములను వ్యాఖ్యాతలకన్న అనుకర్తలే చక్కఁగా గ్రహించినారు. మాలతిని త్రిపురారి స్వామ్యదేవ జగద్ధరులకన్న ఉద్దండకవియు, మహావీరచరితమును వీరరాఘవమనీషికన్న మురారియును చక్కఁగా గ్రహించినారు. ఇందులకు నిదర్శనము 'కపోల కుఙ్కుమాని" "అపి తాటకారిః" అనువానిపై మదీయ విమర్శవినోదభాగమునం గనవచ్చును పరశురామాభియోగము వీరచరిత యందుం గని బాలరామాయణానర్ఘరాఘవ ప్రసన్నరాఘవాదులందు తత్కర్తలు నిబంధించుకొనిరి.

ఇతనియొరవడి దొరకిన తర్వాత పూర్వరామచరితము నధికరించి పలువురు కవులు పగల రామనాటకములను రచించినారు. అందుం గొన్ని—1. బాలరామాయణము, 2. అనర్ఘరాఘవము, 3. ప్రసన్నరాఘవము, 4. ఉదాత్తరాఘవము, 5. మహానాటకము, 6. జానకీపరిణయము, 7. ఉన్మత్తరాఘవ ప్రేక్షణికము, 8. అద్భుత దర్పణము ఇత్యాదులు. వీరందఱును పశ్చాద్వాస్కులే. ఇందఱిలోను అనర్ఘరాఘవకారుఁడు మురారి పాండిత్యపరమోచ్చపదంబున దీపించుచున్నాఁడు. పరశురామాభియోగములో భవభూతిని మించినాఁడు. కవులు పూర్వరామచరితము నిట్లు సాధించిరి గాని, ఉత్తరరామచరితములోని ఆ గర్భాంకసంవిధాన కల్పనం గని భవభూతిప్రతిభ కాశ్చర్యపడి, ఆమార్గము తమ కసాధ్య మని యెంచి అందుం బద మిడరైరి. జయదేవుఁడు ప్రసన్నరాఘవమున ఉ. రా. చ. మార్గమున నదీదేవతలను రంగమునకుం దెచ్చినాఁడు.

భవభూతి ప్రతిభోజ్జ్వలుఁడు గావున వలసినప్పుడు అపూర్వోపమానములం గల్పించుకొనును. ఉదా.—

"బాష్పామ్భసా మృగదృశో విమలః కపోలః
ప్రత్యుప్యతే; సపది రాజత ఏవ యస్మిన్
గణ్డూష పేయ మివ కాన్త్యమృతం పిపాసు
రిన్దు ర్ని వేశితమయూఖ మృణాళదణ్డః." మాలతి.

“ప్రకిరతి శకృత్పిణ్డకాన్ ఆమ్రమాత్రాన్. [“ఆమ్రమాత్రములుగా చిందుచున్ శకృత్పిండముల్.” 59 (24). గుఱ్ఱమును వటువులు వర్ణించుట—ఉ. రా. చ.]

“దళయతి పరిశుష్యత్ప్రౌఢతాలీవిపాణ్డు
స్తిమిరనికర మద్య స్నైగ్ధవాన్ ప్రాక్ప్రకాశః.” మాలతి.

ఈ పాటియాకే పిమ్మట అల్లసాని పెద్దనగారి దంతపుదుమ్మెన యైనది.

“అభినవకరిదన్తచ్ఛేదకాన్తః కపోలః.”—మాలతీవిరహావర్ణన.

మఱి యీకవి యుహాలోకామృత నిర్ఝరిణి యగు మేఘసందేశంపు ఫక్కిక ననుసరించి మాలతి 9-వ యంకములో మాధవుని శ్లోకములు ఒల్లినాడు.—“కచ్చిత్సౌమ్య” (25), “దైవాత్పశ్యేః” (26), “భవద్భిస్సర్వాజ్ఞ” (29).

భవభూతి [illegible]

ఈయుపోద్ఘాతమున ఉ. రా. చరిత్రమే ప్రధానమయినను, కడమ వాటిం గూర్చి అల్లుకొనుచున్న కొన్ని పొరబాట్లను తొలగించుటకై — నింగూడ నిట పరామర్శింపవలసియున్నది.

మాలతీమాధవ కథ.

ఇది పద్మావతిలో జరిగినది. కామందకి యను బౌద్ధపరివ్రాజికయొద్ద కుండిన పురమువాఁడు దేవరాతుఁడును పద్మావతీపురమువాఁడు భూరివసువును విద్య నేర్చుచుండిరి. ఆ దినములలో ఆ యిద్దఱును కామందకీశిష్యాసమక్షమున “మనము తప్పక ఒకరితో నొకరము వియ్యమందవలయును,” అని ప్రతిజ్ఞ చేసికొనిరి. ఇరువురును తమతమదేశముల మంత్రులైరి. దేవరాతునికి మాధవుఁ డను కుమారుఁడును, భూరివసువునకు మాలతి యను కూఁతురును కలిగిరి. వీరికి యుక్తవయస్సు వచ్చినంత మాధవుఁడు ఆన్వీక్షికీవిద్య నేర్చుకొనుటకు పద్మావతికి వచ్చెను. కామందకియు ఈ నగరమునందే ఉండెను. పద్మావతీ రాజు తన నర్మసచివుఁ డగు నందనునికి మాలతి నిమ్మని భూరివసువును అడిగెను. దానికి ఇష్టపడక భూరివసువు మాధవుని తెలిసికొన్నవాఁడై మాలతికిని మాధవునికిని చౌర్యవివాహము జరుపు మని కామందకిని కోరెను. నాయికానాయకులు మదనోద్యానములో ఒండొరులం గాంచి కామవికారిం బడుదురు. మాలతికి చేటి లవంగిక యను వేశ్య, మాధవునికి చెలికాఁడు మకరందుఁడు, అనుచరుఁడు కలహంసకుఁడు. నందనుని చెల్లెలు మదయంతిక మాలతికి సహపాంసుక్రీడ మొదలుకొని చెలికత్తె. మాధవుఁడు గ్రుచ్చినపోగడదండను లవంగిక కొనిపోయి మాలతి కిచ్చును. మాలతి నిరంతరము దానిం దాల్చియే యుండును. మాలతి చిత్రఫలకమున మాధవుని ప్రతిమను వ్రాయును. అది లవంగిక మాలముగా

కలహంసుని చేతిమీఁదుగా మాధవునికిం జేసెను. మాధవుఁడు దానియందు తన ప్రతిమప్రక్కను మాలతిప్రతిమను వ్రాయును. అనంతరము ఆ చిత్రఫలకము మరల మాలతిచేతికిం బోవును. ఇట్లుండ, పెద్దపులి యొకటి పంజరమునుండి విడఁబడి మదయంతిపైకి వచ్చును. మకరందుఁడు ఆమెను అవలి కెత్తుకొనిపోయి కాపాడును. ఆసందర్భమున నాయిరువురకు కన్యాకాన్యానురాగము వినిండి వర్ధిల్లును ఇట్లుండ, మాలతిని నందనున కిచ్చునట్లుగా భూరివసువు నిశ్చితార్థముం గావించును. అందలి గుట్టెఱుఁగక మాలతీమాధవులు నెఱి లొందుదురు. మాధవుఁడు తనయభీష్టమును సాధించుటకు మార్గాంతరములేమిం గని అలాత్రి శ్మశానమున మహామాంస విక్రయమునకు దొడంగును. ఆరాత్రియే అఘోరఘంటుఁడను కపాలికుఁడు మాలతిని పైమేడయందు నిద్రించుచున్న దాని తనశిష్యురాలగు కపాలకుండలచే తెప్పించి శ్మశానమందలి కరాళాయతనములో కరాళాదేవికి బలి సేయం గడంగును. మెడ గొట్టం గత్తి యెత్తి అఘోరఘంటుఁడు ఇష్టదేవతాస్మరణము చేసి కొమ్మని మాలతిని హెచ్చరింపఁగా, "హా! మాధవా, నే నిదె పరలోకమున కేఁగుచున్నాను. నన్ను నీవు మఱవకుము. అనురక్తులు స్మరించుచున్న జనులు మృతులు కాదు గదా." అని మాలతి మాధవుంగూర్చి మొఱ యిడెను. అదియె మాధవుఁడు విని గుడిలోఁ జొరఁబడి అఘోరఘంటుని అమ్మవారికి బలిం గావించి మాలతిని రక్షించెను. పిమ్మట మాలతి కులాచారప్రకారము పెండ్లికిముందు గ్రామదేవతగుడికి పూజార్థము పోవును. మాధవమకరందులు ఆగుడిలో దాఁగియుందురు. అచట మాలతీవేషమును మకరందుఁడు ధరించి నందనుని యింటి కేఁగి వానిప్రక్కను పెండ్లికూఁతురగును మాధవుఁడు మాలతిం దోడ్కొని గుడినుండి సురగి యొక్క యుద్యానమందు కామందకీ సంవిధానముచేత చౌరవివాహముం బడసి యుండును. ఈలోపల మకరందుఁడు పెండ్లికూఁతురుగా నందనుని చెట్టపట్టి అతనియింట నుండఁగా, అతఁడు వానితో సరసము లాడవచ్చును. మకరందుఁడు పాదములతో ఉత్తరము చెప్పి, వానిచెల్లెలిని మదయంతిని తోడ్కొని పలాయితుఁ డగును. అతనిని వీథిలో తలారు లడ్డగింతురు, అంత నాతఁడు మదయంతికను మాలతి యున్నకడకుఁ బంపి తలారిదండును రూపుమాపును. ఈకార్యమును కలహంసకునివలన విని మాధవుఁడు మాలతిని ఉన్నచోటన యుంచి, తానేఁగి మకరందునికిం దోడ్పడును. తలారులం గెల్చి యిరువురును మాలతిం గలియఁ రాఁగా ఆమె లేదు. ఆమెను కపాలకుండల తనగురువును అఘోరఘంటుని మాధవుఁడు కెడపినపగ దీర్చుకొనునదై యెత్తుకొని యాకాశమార్గమున శ్రీశైలమునకుం బోయెను. ఆమె నచ్చట మాధవాదులు వెదకి వెదకి వేసారుదురు. కపాలకుండల మాలతిం గొనిపోయి యుండును నని వీరికి కామందకి చెప్పెను. అయి

నను దుఃఖమును పట్టలేక మాధవుఁడు మూర్ఛితుండాయెను. బ్రదుకఁ డని వెఱచి మకరందుఁడు 'భృగుపతనమునకు సమకట్టి కొండకొమ్మునుండి క్రిందికి పడ నుండెను. భూరివసువు మాలతీనాశనము విని దుఃఖము పట్టలేక అగ్నిప్రవేశార్థమై యత్నపడెను. ఇంతలో శ్రీశైలమందు సౌదామిని మాలతి నెఱిఁగి కపాలకుండలను నిర్భర్త్సించి ఆకాశమార్గమున మాలతిం గొనివచ్చి మాధవాదులను భూరివసువునను చూచి అందఱను రక్షించినది. లతారులకు కొట్టినపరాక్రమమును ఈయుత్కటానురాగములను విని రాజు సంతసించి మాలతిని మాధవునికిని మదయంతిని మకరందునికిని ఇప్పించి వివాహాకరించెను.

మాలతీ విమర్శ.

మాలతి దశవిధరూపకములలో ప్రకరణ మనం బరఁగునది. అందులకు.—

"యత్ర కవి రాత్మబుద్ధ్యా । వస్తు శరీరం చ నాయకం చైవ
ఔత్పత్తికం ప్రకురుతే । ప్రకరణ మితి త ద్బుధై ర్జ్ఞేయమ్."

అని భరతోక్తి. విస్తరము తత్సూత్రమందుం గనవచ్చును.

"భవే త్ప్రకరణే వృత్తం లౌకికం కవికల్పితమ్,
శృఙ్గారోఽఙ్గీ నాయక స్తు విప్రోఽమాత్యోఽథవా వణిక్,
సాపాయధర్మకామార్థ పరో ధీరప్రశాన్తకః॥" సా. ద.

ఇందువలన 10 అంకములు గలది మాత్రాన ప్రకరణ మనఁబడు నని యొకానొకరు వ్రాసినవ్రాఁత యపాస్తము. మాలతినిగూర్చి లక్షణకారు లేమి, విమర్శకు లేమి, అందు ఇతివృత్తము కేవలము కవ్యుత్ప్రేక్ష్య మని వక్కాణించిరి.

"His Malatimadhava is a romantic drama, the plot being the creation of his own masterly genius." Kale.

"The Malatimadhava is a Prakarana of ten acts. The plot has been spun out purely from the imagination of our poet." M. Krishnamachary.

కాని, యీరూపకము బృహత్కథామూలకము. మల్లికామారుతము ప్రకరణము యయ్యును మాలతికి ప్రతిబింబ మనఁదగిన యనుకృతిగా నున్నది. అట్లే మాలతియు బృహత్కథలోని మదిరావతీకథకు ప్రతిగా నున్నది. బృహత్కథ పైశాచీభాషలో నున్నది. అందులకు సరియైన సంస్కృతానువాదము సోమదేవ భట్టుని కథాసరిత్సాగరము,

"యథామూలం తథైవేదం న మనాగ వ్యతిక్రమః,
గ్రన్థవిస్తరసంక్షేప మాత్రం భాషా చ భిద్యతే."

అని యాతని ప్రతిజ్ఞ. అందు మదిరావతీకథక్రింద "ఇయమేవ కథా మాలతీమాధవస్య మూలభూతా." అని అధోజ్ఞాపిక కలదు. శిశువును యౌవనం గావించినట్లుగా ఆకథను భవభూతి పోషించి పండితమోహినిం గావించినాఁడు. దానిం జదివిన, ఈతని ప్రజ్ఞ సరిగా ఇంక యగు యేర్పడును. ఆకథను ఈక్రింద సంగ్రహముగా వ్రాసెద —

మదిరావతి కథ.

కళింగదేశములో శోభావతీనగరమందు యశస్కరుఁడని బ్రాహ్మణుఁడుండెను. అతనిభార్య మేఖల. వారికి నే నొక్కండన కుమారుఁడ నుద్భవించితిని. బాల్యంబున నే నధ్యయనము చేయుచుండఁగా నతిక్రూరమయిన కఱవు కలిగెను. దానంజేసి నాయన అమ్మతోఁగూడ నన్నుం దోడ్కొని ధనపరిచ్ఛదసంయుతముగా విశాలానగరమునకు పోయెను, అచట నెలకొనెను. నేనును నాయీడు సహాధ్యాయులతోఁగూడ నొక గురువరునివలన విద్య నేర్చుచు నుంటిని. వారిలో గుణవంతుఁడు మహాధనికుని కుమారుఁడు విజయసేనుఁ డను క్షత్త్రియపుత్త్రుఁడు నాకు నెచ్చెలి యాయెను. ఒకనాఁడు మా యుపాధ్యాయునింటికి అతనితోఁగూడ నతని తోఁబుట్టువు మదిరావతి యను కన్య వచ్చెను. అనుమానింపక మిత్త్రునివలన తదీయనామాన్వయము తెలిసికొని వెంటనే తలఁగరానితగులమై మదనునకు బానిస నైతిని. ఆ శుభాంగియు చెలిమి తొలఁకు మనోహరవీక్షణంబుల నన్నుం గాంచుచు, మొలకలెత్తినకూరిమిని చెక్కుల పులకపటలిచే తెలుపుచు, అటమీఁదచే తద్గృహంబు బ్రొద్దు మసలి, అనంతరము ప్రణయదూతియగు వళితాపాంగనిరీక్షణ మార్గమున నాదెసకు ప్రేరించుచు, నెట్టకేలకు తన యింటి కరిగెను. అంతట నేనును అయ్యెడఁ బాపునకు డిల్లవోయి ఇంటి కరిగి నేలంబడి నేలంబడినమీనువోలె గోరగిలుచు వెడకిలంబడుచు దొండ్రిలుచు నుంటిని. ఆయవ్వో రాత్రంబు గడపి నేను మఱునాఁడు ఉపాధ్యాయులయింటి కేఁగితిని.

అచట విస్రంభసంభాషణంబున నాచెలికాఁడు విజయసేనుఁడు హర్షోత్ఫుల్లవదనాంబుజుండై నాతో నిట్లనియె —'మిత్రమా, నా చెల్లెలు మదిరావతివలన నా చెలికానిని నిన్ను ఇట్టివాఁడ వని విని నెయ్యంబున యూతనిం గాంచఁ గోరియున్నది. కావున నామీఁద స్నేహము కలదేని నాతోఁగూడ మాయింటికి రమ్ము. నీయడుగుఁదామరలరజంబుచే మాయిల్లు విభూషిత మగునుగాక.' మరుభూమి తెనుపరికి జడివానవోలె ఈమాట నాకు తాపనిర్వాపణం బాయెను. నేను సల్లెయని యాతనియింటి కేఁగి యాతనితల్లిచే సత్కృతుండనై ప్రేయసీదర్శనముచేత సుఖితుండ నైతిని. అంతలో తండ్రి పిలువనంపఁగా విజయసేనుఁడు నాయొద్దనుండి వెడలిపోయెను. అంతట మదిరావతిదాదికూఁతురు నాకడ కేతెంచి మ్రొక్కి యిట్లనియె:—'భర్తృ

దాసికా, మాతృదాసిక మదిరావతి యుద్యానంబులో నొకమాలతీలతం బెంచినది. దాన నిపుడు మధుసంగమోత్సవంబున విలాసహాసితోజ్జ్వలంబు పుష్పభరోద్గమంబు నెరసి యున్నది. అందుండి పైకొనుచున్న పూవింటి శిలీముఖంబుల నోర్చి భర్తృదారిక స్వహస్తముగా మొగ్గలం గోసి సూత్రితంబులం బొనిచూ మొగ్గలతో ఈయొంటిపేట పేరు గ్రుచ్చి నీకు కానుక పంపినది. క్రొత్తపదార్థమును ముందుగా ప్రియతమునికిం గదా ఈవలసినది.' ఇట్లు చదువుగాం బలికి ధాత్రేయి ఆ పూదండను పంచపలకర్పూరసుగంధిత తాంబూలదళంబులతోం గూడ నా కొసంగెను. నా ప్రాణప్రియ తన చేతులతో గ్రుచ్చిన యాపూవండను నేను మెడం దాల్చి, యదియాలింగనంబుకన్న నెక్కుడగు ననిర్వచనీయ సౌఖ్యమును బొందితిని. ఆ తాంబూలము పైచికొని యా ప్రియాసఖితో 'ఓకల్యాణీ, ఏమి చెప్పుదును, నాయెదయందలి కామ మెట్టున్న దన, నీచెలికొఱకు ఈ ప్రాణములను పదంబడుచున్నవి అదియే నాజన్మఫలము, నా ప్రాణములు నీచెలివిగదా,' అని పల్కి దానిం బంపి నేను అంతటం వచ్చిన విజయసేనుంగూడి ఒజ్జయింటి కరుదెంచితిని.

మఱునాఁడు విజయసేనుండు మదిరావతిం దోడ్కొని మాయింటి కరుదెంచెను. వారిరాకకు నాతలిదండ్రులు కరము సంతసిల్లిరి. ఇక్కారణిని నాకును మదిరావతికిని మాటిమాటికి నేకస్థానస్థితిచేత ననురాగము గూఢముగానే పెచ్చుపెరుఁగుచుండెను. ఇట్లుండ నొకనాఁడు మదిరావతిదాసి వచ్చి నాతో నేకతంబున నిట్లనియె: 'మహాభాగా, నాపలుకులు శ్రద్ధతో నవధరింపుము. ఒజ్జలయింట నిన్నుం గన్న యప్పటినుండి మదిరావతి పడునట్టియవస్థ వాక్రువ్వ నలవిగాదు. ఆలేమ తన మనస్సు నీమీఁద తగులుకొని యున్నదని నాతోఁ బల్కినది. కావున నోసాబగుఁడా అకుమారిజీవితము నీ కిష్టమేని యన్నకోరిక మోఘంబున ఫలించునో అవిధ మాచరింపుము.' ఈవాగమృతంబున నానందమగ్నుండనై 'ఈపని మీచేతిలోనిది, నేను మీ స్వాధీనుండను' అని యుత్తర మొసంగితిని. ఆమాటకు దాసి సంతోషించి వచ్చిన యట్లే పోయినది. నేనును ఆసంపత్ప్రసంబునే ప్రార్థ వాడమి నెవ్వలు దీటి యుంటిని.

ఆమఱునాఁడు ఉజ్జయినీనుండి గొప్పవాఁడొకక్షత్రియకుమారుఁడు వచ్చి మదిరావతిని తన కిమ్మని తజ్జనకు నడిగెను. తండ్రియు నతని కీయ నంగీకరించెను. అంతట లగ్నము నిశ్చితమాయెను. మహోత్సవపూర్వకంబుగా పెండ్లిదినము వచ్చినది. తూర్యముల మ్రోఁతతో పెండ్లికుమారుని రాక కోలాహలపడుచుండెను. అంత నేను ఆస లుడిగి బ్రదుకుటిడుమను భరింపఁజాలక విరహానుకన్న ...గణము మేటనియొంది డూరివెలి కరిగి అట నొకమఱ్ఱిమ్రానెక్కి యందొకయురిగట్టి మెడకుఁ దవిలించుకొని చెట్టునుండి నన్నును ప్రియాప్రాప్తిమనోరాజ్యంబును ఒక్కట దిగంద్రోచితిని. క్షణ

ము నేపటికి చైతన్యమును మరలం బొంది కనుదెఱచి చూచునంతట నా యురి త్రెస్సి నే నొక ప్రాణపువానియొడి నుంటిని. అతఁడే నాప్రాణమును గాచె నని తలంచి, యాతనితో 'మహానుభావా, నీ వేమో కరుణ చూపితివి గాని, విరహాతురునికి నాకు మృత్యువు ఇష్టముగాని ప్రాణము గాదు.' అని వచించి, యాయాపద్బాంధవుని ప్రశ్నకు త్తరముగా నుదీయమయిన మదిరావతీవృత్తాంతమును నివేదించితిని. అంత నాసజ్జనుఁడు 'ఏల ప్రాజ్ఞుఁడవయ్యు నిటు మోహాంబునం బడెదవు. సకలంబును దేనికో అశో అనాత్మను త్యజించుటవలన నేమిఫలము ? ఇందులకు నిదర్శనముగా నావృత్తాంతముం జెప్పెద వినుము' అని యిట్లు వక్కాణించెను

హిమవంతమునకుం జెంత నిషధమని దేశ మొండు గలదు. అందు శ్రుతశీలసంపన్నుం డయిన యొక బ్రాహ్మణునికి నేను తనయుండను. నేను దేశాంతరములు గన వేడుకయై యిలు వెడలి దేశములు తిరుగుచు నజ్జలం గనుచు క్రమంబున శంఖపురమునకుం జనుదెంచితిని. ఆనగరంబునకడ శంఖపాలుం డనునాగరాజుది పావనము శంఖహ్రద మనుమహాసరోవరము స్వచ్ఛోదకము కలదు. అప్పురంబున గురుకులవాసము సేయుచుండి నేనొక్కప్పుడు స్నానయాత్రోత్సవంబున శంఖహ్రదమునకుం బోయితిని. సురాసురులచేత మహాసముద్రమువోలె ఆతటాకము దరులనెల్ల నానాదిగంతాగతులైనజనులచే నిండి అంతటను కలగుండుపొందుచుండెను. మడువునకు దక్షిణంబున చెట్లగుబురులో నొకవరకన్యక గురివెందతీవ పందిరిదువారంబునం బూలు గోయుచుండెను. ఆలేడికంటి నాకంటంబడినమాత్రాన ముల్లోకములను మోహాంబునంబుచ్చు మారుని కైబల్లెమువోలె నాయెద నడుగంటం జొచ్చినది. తానును నన్నుం గాంచిన మాత్రాన వలపేనికి దాసియై నన్ను అపాంగవిశ్రాంతతారకాంతంపు విలోకితంబునం బరికించుచుండెను. ఇట్లొకనిముసంబు మేమిరువురము ఒండొరువులం గాంచుచున్నంతలో మదపుటేనుంగొండు రేఁగి గొలుసు తెంపుకొని మావటీనిం బడఁద్రోచి చెవిమీఁది యంకుసమును నేల రాల్చి పరువున వచ్చుచుండెను. దానిం గని పరిజనులెల్లం బిల్లాయితులు గాఁగా నేను వెఱగూరినయాప్రేయసిని అక్కున నెత్తుకొని జనుల నడిమికి తెచ్చితిని, అక్కన్నియ దిగులుతీఱి తత్పరిజనము వచ్చి కూడునంతలో జనుల కోలాహలంబునకుం గనలి యా మత్తవారణ మచ్చటికే దుముకుచు వచ్చెను. ఆభయమునకు జనులెల్లం బరువులువాఱ పరిజనులు ఆవరకన్య నవ్వలి కెచటికో కొనిపోయిరి. నేను వేఱొకచక్కటి కేఁగితిని.

ఏనుఁగుభయము తీఱినతర్వాత ఆనింగినడుముదాని నెచటను గానక, పేరేని కులమేని తెలవేనియు తెలియంగక, శూన్యహృదయుండనై విద్యకోలుపోయిన విద్యా

ధరుండుంబోలెఁ ద్రిమ్మరుచు నుంటిని. క్రమముగా ధైర్య మవలంబించినవాఁడనై ఆ కన్నియ యీనగరంబున నొకవేళ నుండునో యని యిటకు వచ్చితిని. ఇట కంఠమున నురిఁబోసికొన్న నిన్నుం గంటిని. నురి తొలఁగి నీవు నీదుఃఖము చెప్పితివి. నేనును నాదుఃఖమును చెప్పితిని. మిత్రుఁడా, యిస్థితమున నేను నూరుం బేరుం దెలియని యాసుందరాంగికై పురుషకారమునకు దారిగానఁబడనివిషయంబున యత్నము సేయుచున్నాఁడను. మనోహరాకృతి నీగోచరమంద యున్నను నీవు తత్ప్రాప్తికై పురుషకారము మాని దిగులుపడం గూలెద వేల? రుక్మిణీదేవినిగూర్చిన పురావృత్తమును నీవు వినలేదా? చేదిపతి కిచ్చినను మురారి యామెను బొందలేదా?

ఇట్లా చెలికాఁడు పలుకుచుండఁగా మంగళవాద్యనాదపురస్సరంబుగా మదిరావతి సపరిజనయై నాయెదుటనే వచ్చినది. అంతట మిత్రునితో నిట్లు చెప్పితిని.— 'వివాహమునకు ముందు ఈయమ్మవారిగుడిలో కులకన్యకలు కామదేవునిం బూజింతురుగదా, కాన నిటకు వచ్చినప్పుడు మదిరావతి తనకై ప్రాణము విడిచిన నన్ను చూచును గాక యని ఈగుడిముంగిటనే యుత్తిచెట్టునకు నే నురిఁబోసికొంటిని.' ఆమాట విని ధీమంతుం డాచెలికాఁడు 'అటయిన శీఘ్రముగా ఈగుడిలోనే ప్రవేశించి గర్భగృహములో మాతృదేవతలవెనుక దాఁగియుందము, మన కేదైన నుపాయము దొరకునో దొరకదో చూతము రమ్ము' అనెను. నేను సరియే యని యాసఖునితోఁ గూడ దేవళంబు సొచ్చితిని. అట్లే దాఁగియుంటిమి. అంతట పెండ్లి పాటలతోఁ గూడ మదిరావతి మెల్లన ఆదేవళమునకు వచ్చినది. తాను మనస్సులోని వరమును ఒరులకుఁ దెలియకుండునట్లుగా కామదేవుని వేఁడుకొనందలంచినట్లు కారణము చెప్పి సఖీజనమును పరివారమును బయటన నిలిపి, ఒంటిగా లోనికరిగి కామదేవు నర్చించి యిట్లు విన్నవించినది.—'దేవా, నీవు మనస్సునం బుట్టినవాఁడ వయ్యును నామనస్సులోని నాప్రియుని ఎఱుంగ వైతి వేల? ఏల నన్ను వంచించి కీడు తలఁచితివి? ఈజన్మమందు నీవు వరదాన సమర్థుఁడవు కావేని జన్మాంతరమం దైన, ఓ రతినాయకా, ఆ విప్రకుమారుఁడే నాకు భర్త యగునట్లు ప్రసాదింపుము.'

ఆబాలిక మేము కనుచును వినుచు నుండఁగా నిట్లు పలికి, చిలుకఁగొయ్యకు ఉత్తరీయమును కట్టి కంఠమున నురిఁబోసికొనెను. 'మిత్రుఁడా, పోయి అగపడి ఆమెకంఠమునుండి యాపాశమును తొలఁగింపుము' అని యాచెలికాఁడు బోధింపఁగా నేను వెంటనే ప్రియకడకుం జని 'ప్రాణేశ్వరీ, సాహసము చేయకు, ఇదె చూడుము ప్రాణము వెల యొసంగి నీవు గడించినవాఁడను, ఆర్తికాలమందు ఎవని మీఁది సహజస్నేహమును నీవు తెల్పితివో వాఁడను, నీదాసుఁడను, నీమ్రోలన యున్నాఁడను.' అని

హర్షంబుచే ఎలుంగు దొట్రిల్లఁ బలికి, క్షణంబులో ఆసుందరాంగి కంఠమునుండి పాశమును తొలఁగించితిని. అంత నచ్చెలువ నన్నుం గని యానందభయంబులపాలయి క్షణము ఉన్నంతలో నామిత్త్రుఁడు వడిగా నిట్లనియె:—'చెలికాఁడా, ఈ రేయి చీకటిలో నేను ఈమెవేసము దాల్చి యీమెపరిజనులతోఁగూడ నేఁగెదను. మన యిరువురయుత్తరీయములను కట్టి నిచ్చి, ఈమెను దోడ్కొని నీవు రెండవద్వారము దారిని నీయిచ్చవచ్చిన దేశాంతరమునకు రాత్రి పొమ్ము. నాకై చింతింపకు, నాకు దైవము మేలుసేయును.' ఇట్లు పలికి, యాతఁడు మదిరావతివేషము తాను గైకొని రాత్రి చీకటిలో తత్పరిజనులతో వెడలిపోయెను. నేను మదిరావతిం దోడ్కొని వెలలేని యొకరత్నముతో రెండవద్వారమున వెలువడి ఆరాత్రి ఒక యామడదూర మరిగితిని. తెల్లవాఱినపిమ్మట ఆరగించి, దినములవెంట క్రమముగా నడచుచు ప్రేయసితోఁగూడ అచలపురమను నగరము చేరితిని. అందొక బ్రాహ్మణుఁడు నాకు మిత్త్రమై యుండఁగా అవిలంబితముగా మదిరావతిని పెండ్లియైతిని.

ఇట్లు కోరిక నెఱవేఱి యచట నివసించుచు నేను నామిత్త్రునికథ యేమాయెనో యని చింతాకులమానసుండనై యుత్తరాయణంబున నిటకు గంగాస్నానార్థము వచ్చినంత నీయకారణబాంధవుండు నాకుం గనులపండువు గావించినాఁడు. నన్నుం గాంచి యాశ్చర్యమగ్నుండయినయీతనిం బెద్దయుం బ్రొద్దు కవుంగిటం బొదివి కూర్చుండి వృత్తాంత మడుగునంతలో, దేవా, నీవిటకు విజయంచేసితివి. వత్సేశ్వరాత్మజుఁడా, ఇట్లిచట నాచెంతనున్న యీ బ్రాహ్మణకుమారుని నాకు ప్రాణభార్యాప్రదుఁడైన యాయాపద్బాంధవునిఁగా నెఱుంగుము.

ఇట్లు నిజవృత్తాంతమును ఆయిరువుర విప్రకుమారులలో నొకఁడు వర్ణించి ముగించినంతట నరవాహనదత్తుఁ డా రెండవయాతని 'ఓవిప్రకుమారా, మిత్త్రులకై ప్రాణమును పణముగొను మీబోంట్లు లోకములో అరుదుగదా, నీవు ఆచిక్కుఁ బాటునుండి యెట్లుతప్పించుకొంటివో చెప్పుము, నేను సంతసిల్లెదను' అని యడిగెను. అంత నాతఁడు తనవృత్తాంతము నిట్లు చెప్పందొడంగెను.

మదిరావతివేసంబు దాల్చినవాని వృత్తాంతము.

నేను మదిరావతివేషంబున దేవళమునుండి వెలువడఁగానే పరిజనులు నన్ను మదిరావతినిగానే తలంచి, పల్లకిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టి సోమదత్తుని యింటికిం గొనిపోయిరి. అందు పెండ్లికొమరిత యనుభ్రమచే నన్ను పానమత్తలు వేడిగంపు చేడియలు మేల్ముసుంగు వైచి ఒకయింట ప్రవేశపెట్టిరి. నేను కూర్చున్నంత పెండ్లి పండువు నుబ్బుబాటంబుల తబ్బిబ్బుచేఁతలఁబోకవనితలు నన్ను చుట్టవేసికొనిరి.

అంతలో వాకిటచెంగట అందియలసందడియు మొలనూలిరవళియు వినవా ఱయెను. చెలికత్తియలతోఁగూడ నొక కన్నియయు నాగదిలోని కరుదెంచెను. ఎవ్వ తెయో యని పరికించితిని. నాఁడు శంఖహ్రదముకడ జలకమాడవచ్చి నాకు కను విందై పొన్నఁగున్నుండి నేఁగాంచిన యా నాయెదదొంగయే సాపజ్జం గూర్చున్న యా కన్నియ ఇదేమి? కాకతాళీయమా, కలయా, నిక్కమా, యని పట్టరాని సంశయంబున నొడలెఱుంగక నేను దలపోయుచుంటిని. అంత నొక్కనిమసంబున మదిరావతిచెలు లాకన్నియను 'ఆర్యదుహితా, ఏల యిక్కరణి బెంగవట్టకొని యున్నావు?' అని హెచ్చరించిరి. తన మనోగతమును దాఁచి యాకన్నియ యిట్లనియె:—'ఏమి, మీ రెఱుంగరా మదిరావతి నాకెట్టి నెచ్చెలియో? ఈమె ఇపుడు పెండిలియై మగనింటి కేఁగును. ఈమె నెడఁబాసి నేనుండఁజాల నని నెవ్వలొందియున్నాను కాన మీరు వెంటనే బయటికిం బొండు, నేను ఇంచుకసేపు మదిరావతితో విస్రంభంబున మాట లాడుచు సుఖముండెదను.' అంతట వారందఱు మమ్మిరువుర నేకాంతంబున విడిచి యరిగిరి. అంత నాచెలువ తలుపు బిగించి గడియ వైచి వచ్చి చెలికత్తె ససంభ్రమః నాచెంతం గూర్చుండి యిట్లనియె.

సఖీ, మదిరావతీ, నీదుఃఖముకన్న గొప్పదుఃఖము ఉండదు. ఏలన నీప్రాణ ప్రియుఁడు వేఱొకఁడైయుండ తండ్రి నిన్ను మఱివేఱొకని కిచ్చుచున్నాఁడు అయినను పరిచయవశంబున మరల నెఱుకపడెడి యానీప్రియతమునితో నీకు దర్శన మేని ఒకవేళ ఘటిల్లఁగలదు. నాకన్ననో ప్రత్యాశలేనిదుఃఖము సంభవించియున్నది. చెప్పెద వినుము: నీకు నేనెట్లో నాకు నీవును అట్లే నమ్మకపుఁ దావలమవుగదా, రానున్న నీ యెడఁబాపు దుఃఖమును మఱచుటకై నేను శంఖహ్రదమునకు స్నాన యాత్ర పోయియుంటిని. ఆచటి యుద్యానవనంబున, పగలు నింగిని దొఱంగి వచ్చిన చంద్రుఁడో సౌందర్యసామజంపు బంగారంపుఁ గట్టుకంబమో నా నొప్పు మీఱు లేఁబ్రాయపు బ్రాహ్మణకుమారుఁ డొక్కరుండు నూనూఁగుమీసంపుఁ దేటకెంజాయల విరాజిల్లుచున్న మోమునఁదామరవాఁడు నాకన్నులకు విందొన ర్చెను. 'అడవులయందు తపంబులచే నిడుములు గుడిచిన మునికన్నియలు ఈకొమరు గానిని గానరేని వారితపంబునకు ఫలమేమి?' అని యాతనిం గని నేను దలపోసిన మాత్రాన కాముఁడు నాయెద నలఁగులం జేసినతూంట్లదారిని నానాశయు వెలువను జాఱిపోయినది. అంత నన్నుం గాంచుచున్నయాతనిం గ్రేఁగంట నేఁ గాంచు చున్నంతలో కంఠమునుండి విడఁబడి మదపుటేనుం గొకటి విచ్చలవిడి నచ్చటికిం బఱ తెంచెను. దానిం గని నాపరిజనమెల్ల భయాకులాయితంబు కాఁగా వెఱచఱచి తత్త ఱిల్లుచున్న నన్నక్కుమారుఁడు పరువున వచ్చి యుదనెత్తుకొని దవ్వునకు జనులకడి

మింకం గొని పోయెను. అతనిమేని స్పర్శామృతంబుచేత నే నానందనిమీలితలోచననై, చెలీ, ఏమం గేమో, భయ మేమో, నే నైతెనో, ఎట నుంటినో, ఎఱుంగకుంటిని. అంతట పరిజనము నన్నుం గలసికొనంగా నామదనారణంబు మూర్ఛీభవించిన విరహాంబువోలె నాచక్కటికే యరుదెంచెను. దానిభయంబున నాపరిజనులు నన్నెత్తికొని బసకుంబోయిరి. అయ్యలలబలంబున నాప్రియుం డాభూదేవకుమారుం డెటు లరిగెనో నేం గాననైతిని. అది మొదలుగా పేరేనియుం దెలియక యా ప్రాణదాతను చేతి కబ్బి తప్పిపోయినలిబ్బికైవడి స్మరించుచు, కలలోనైన యతనిం గాంచుకోరికమై ఎల్లవనటలం బాపుకొదుర వాసించుచు, జక్కవయాలువుటాండ్రతో సరిగా రాత్రుల నేడ్చుచుందును. ఇట్లు ఉపాయములు కంవని యీ దుఃఖములో నీదర్శనమొక్కటి, ప్రియసఖీ, నాకు వినోదసాధనముగా నుండినది ; అదియు నింక దవ్వగుసుగదా. మదిరావతీ, యిత్తెఱంగున నాకు మరణ మొక్కండే శరణ మైనది, కాన ఈయించుకతఱవేనియుం నీ నెమ్మోముం గాంచుసుఖము ననుభవించెదను.

అలకాంగి యిట్లంగిసి నావీనుల నమృతంపుసోనలు గురిసి, నామోమునుండి జెలంగుమసుంగు నెగదివిచి, నన్నుం గని యానవాలుపట్టి, యొక్కట హర్షాశ్చర్యభయంబులపాలాయెను. 'ఏల యోముద్దరాలా, ఇట్లు నివ్వెఱపడెదవు? అతండనే కదా నేను, తలంపున కందనియర్థంబులసయితము అనుకూలదైవము ఘటియించును గావా. నీకై నే నెంతటిదుస్సహవేదనం బొందితినో, విధి నేయునీప్రపంచవిలాసం బెట్టిదియో, పిమ్మట నీకు విస్తరంబుగా వివరించెద. మాటల కిపుడు అదను గాదు. ప్రేయసీ యిపుడు మనము వెలుపడు నుపాయమునుమాత్రము ఆలోచింపుము.' అని నేను వక్కాణించితిని. అంత నాకోమలి సమయోచితంబుగ నిట్లనియె. 'ఎవ్వరికిం దెలియనీక ఈవెనుకదారిని వెలుపడుదము. దీనిబయట నాతండ్రి సుక్షత్రియునియింటి యుద్యానము. దానిదారిని వెలువడి యెటకేనియుం బోదము.'

అట్లు లాకాంత పలికినయంత తదీయాభరణంబుల కానరానీక మూటగట్టుకొని తద్దర్శితపథంబున నట నుండి వెలువడితిని. రాత్రియే తత్సహితంబుగా నడలాన నడివడిం గడుదవ్వు నడచి వేగుననప్పటికి నొక కాఱడవిం జేరితిమి. అనిర్జనారణ్యంబున మే మరుగుచుండ మిట్టమధ్యాహ్నమైనది. ఆసమయంబున నెట్టకేనియుం నొక చెట్టునీడ దొరకంగా, నడకచే నలసి నీరువట్టియున్న ప్రాణేశ్వరిని నేను మెలమెల్ల నానీడం జేర్చి యుత్తరీయంపువీవన తెమ్మెరల సేద [illegible] కస్మికంబుగ నచచెకి దున్న యొకటి గాయపడి చాపరువు వాఱుచు నచ్చెను. దానిని వెనువెంటన ఆ పులిచేతనే మహో[illegible] డని యెఱుంగనై యొక పురుషుండు చేత విల్లుపూని గు[illegible]

ముపై తఱుముకొని వచ్చెను. ఆవీరుఁడు ఆకాఱుమున్నను ఒక బల్లెంపుఁబోటునం గూల్చి మమ్ముఁ గని మాచెంత కేతెంచి 'ఎవరయా సాధూ, మీరు? ఈమె నీ కేమి గావలయును? ఈదారి నెట కేఁగుచున్నారు?' అని యడిగెను. అంత నేను జంద మెత్తిచూచి 'అయ్యా నేను బ్రాహ్మణుఁడను, ఈచిన్నది నాపెండ్లాము. మేము కార్యవశంబున నొక బిడారుతోఁగూడ దేశాంతరమున కేఁగుచు, ఆబిడారును దొంగలు కొట్టఁగా చెదరి దారి తప్పి యిటకు వచ్చితిమి, నిన్నుఁ గంటిమి; మా కష్టములు తీఱె నవి.' అని కల్లసిఱ్ఱువముం బలికితిని. నామాట విని బ్రాహ్మణుఁడ నని నాపై జాలి గొని యాతండు 'అయ్యా! నేను అడవిదొరను, వేటకై యిటు వచ్చితిని. మీరు దారి నడచి బడలినవారు నాకు అతిథులు లభించితిరి. ఈసమీపంబుననే నానెలవు. అచటికి వచ్చి మీరు విశ్రమింపుఁడు.' అని చెప్పి నా ప్రియను అలసి యున్నదానిని తన గుఱ్ఱముపై నెక్కఁ జేసి తాను పాదచారియై మమ్ము తన యింటికిం గొనిపోయి అచ్చట చుట్టమువోలె సజ్జనభోజనాదికములు నుపచరించెను. చెడుదేశములయందును ఒక్కొక్కచోట నెవరేని దొడ్డవారు ఉదయింతురు. అనంతర మాతఁ డిచ్చినతోడుతో నాయడవిని దాటి యొక యగ్రహారము చేరి అట నక్కాంతను నేఁ బరిణయమైతిని. అప్పటినుండియు భార్యతోఁగూడ దేశములు తిరుగుచు ఒకబిడారుంగలసి యిపుడు గంగాస్నానమునకై యిట కేతెంచితిని. ఇటనే యీ నాస్వయంవరమిత్రునిం గంటిని.—

ఈరెంటను కథ ఇంచుమించుగ నొకటే, పేరులు వేఱు. మాలతిలో మాధవరచిత వకుళమాలం గొనవచ్చినలవంగిక పలికినచతురోక్తి మదిరావతికథలో నాయికారచితపుష్పదామముతో నాయకుని అలంకరించిన దాదికూఁతు వాక్యమే అనవచ్చును. ఇందలి మదయంతికా మకరంద నందనులకు జనులు స్త్రీపురుషులు అందునుం గలరు. ఇందలిపులికి అందు ఏనుఁగు. ఈరీతిగా ఆకథయే యీకథగా నున్నది.

(1) ఆకథలో నాయకుఁడు బ్రాహ్మణకుమారుఁడు నాయిక క్షత్త్రియకన్య, ఆమెయన్న నాయకునికి సతీర్థ్యుఁడు. మాలతిలో నాయికానాయకులజనకులు సతీర్థ్యులు. ఇందును అందునుం గూడ సతీర్థ్యులకు గురువునొద్దనే సమావేశము. ఆకథయే దీనికి మూల మగుటంబట్టి ఇందును నాయిక (మాలతి) క్షత్త్రియకన్యయే. అందువలన ఆమెతండ్రి భూరివసువును క్షత్త్రియుఁడే. కావున అకాలమున బ్రాహ్మణులే అమాత్యులుగా నుండి రనుట పొల్లు.

(2) మాధవుఁడు బ్రాహ్మణుఁ డని యఘోరఘంటుని యాక్రోశవాక్యవలనం దెలిసినది. కావున ఆతనితండ్రి దేవరాతుఁడు బ్రాహ్మణుఁడే. భూరివసువు

క్షత్రియురాలుండని నిరూపించితిమిగదా. కామందకి బౌద్ధపరివ్రాజిక. ఆమె బోధన దనం ప్రమాణము లేదు. కావున ఈయుభయులును బ్రాహ్మణులే యనువ్రాత నిజమవదు.

(3) కామందకి భూరివసుదేవరాతులకు ఉపాధ్యాయు గాని సహాధ్యాయ గాదు. ఈమంత్రుల సహాధ్యాయ కామందకీశిష్య సౌదామని. వీరి కిరువురకు అపత్యసంబంధవిధిప్రతిజ్ఞ సౌదామనీసమక్షమున జరిగినది. సౌదామనిని కామందకి తన పూర్వ శిష్య యని వ్యవహరించినది. గురువుకడ విద్యాభ్యాసప్రతిజ్ఞ సేయుటకు సంకోచ ముండదు. సతీర్థ్యకడం జేయుటకు ఉండదు, పైగా ఉత్సాహమే కల్గును. ఆసతీర్థ్య గురువునకు ఈప్రతిజ్ఞావృత్తాంతము నంటించి యుండదగును. ఇదిగాక, గ్రంథములో ఈ పరివ్రాజికను ప్రస్తావించినప్పుడు జరత్పరివ్రాజికయని వినం బడుచున్నది. "సౌగతజరత్పరివ్రాజికాయా స్తు" ఇత్యాది మాలతీప్రస్తావన. అప్రకా రము మంత్రులకు "జరన్నస్త్రీ" త్యాది వ్యవహారము మాలతిలో లేదు. "అనేన వాక్ప్రి యాభియోగేన స్మారయసి మమ పూర్వశిష్యాం సౌదామనీమ్" అనియు, "అస్మత్సౌదా మనీసమక్షం... ప్రవృత్తేయం ప్రతిజ్ఞా" అనియు, కామందకీవాక్యములు. ఈ విస్తరముచే కామందకి ఆమంత్రులకు గురువే గాని సహాధ్యాయ గాదని స్పష్టము.

(4) మాలతీయౌవనోదయమునుబట్టి భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణయువతీ వివా హము లుండెనని యిదానీంతనులు ఒకానొకరు వ్రాసినారు. కాని, మాలతీమూల భూత మదిరావతీ కథానుసారమున మాలతి క్షత్రియకన్యయని తెలియుచున్నం దున, ఆభ్రమను వదలుకొనుట మంచిది.

(5) ఆకథలో నాయికను మదిరావతిని క్షత్రియను పెండ్లియాడిన నాయ కుడు బ్రాహ్మణకుమారుడే యైనను, ప్రకటముగా వరించినవాడు ప్రతినాయకుడు క్షత్రియుడు. తదనుసారమున ఇందును మాలతిని రాజముఖముగా వరించినవాడు ప్రతినాయకుడు నందనుండును క్షత్రియుడే యనదగును. కావున, మాధవమిత్ర మయినమకరందుడు పెండ్లియాడినమదయంతిక నందనునిచెల్లెలు యువతి క్షత్రియయే. మాలతిలోని యావేశ్యాపరిజనము కూడ క్షత్రియవిభవమునే సూచించుచున్నది. మఱియు మాలతీమాధవకథను జూచి దదనుసారమున సోమదేవుడే కథాసరిత్సాగర ములో ఆమదిరావతీకథను రచించుకొనెనని గూఢతనిప్రతిజ్ఞ నెఱుంగని ప్రజ్ఞావాద మేని, ఆపక్షమందును ఆకవి మాలతిని క్షత్రియకన్యగానే గ్రహించెనని యేర్పడి యాప్రజ్ఞావాదమును వమ్మే చేయును. కావున భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణ యువతీవివాహము లుండెనన్న కల్పన ఈవిస్తరముచే పరాహతము.

(6) మాలతిలో భృగ్వగ్నిపతనములు (సాధుసంకల్పితములు గానే) చెప్పబడి యున్నవి. దానింబట్టి కొంద ఱిదానీంతనులు భవభూతికాలమున నవి ధర్మ్యములు

గానే యుండె నని భ్రమపడిరి. కలినిషిద్ధము లైన భృగ్వగ్నిపతనాదులలో సన్న్యాసమును శ్రీశంకరాచార్యులవారు ఉద్ధరించి రనియును, వారు కుమారిలభట్టును దర్శించి రనియు, ఆదర్శన మైన వెంటనే కుమారిలభట్టు తన్ను అగ్నిసాత్కరించి కొనె ననియు, ప్రసిద్ధి గలదు గావున, వారు కుమారిలభట్టు శిష్యుఁడైన భవభూతికి సమకాలికులో సన్నిహిత తదనంతర కాలికులో కావలయును. కావున, కడమ కలి నిషిద్ధములలో చేరిన వైన భృగ్వగ్నిపతనములు లే వనియె యెన్నవలయును. ఇందు వలన ఏకాలమున నవి ధర్మ్యములుగా నుండెనో ఆయాదికాలము నే, చాతుర్వర్ణ్యమందు అనులోమవివాహము లుండినకాలము నే, మాలతీమాధవ కథా కాలముగా భవభూతి గ్రహించె నని తలంప నగు. ఇంతియగాని కవి ప్రాయు వాస్తవావాస్త వాచారములను కవికాలమునకే ఆరోపించుట యసమంజస మని వివేకులకు చెప్ప నక్కఱలేదు.

(7) రామాయణమే సంస్కృతములో నాదికావ్య మనుభవభూతినమ్మకమే మనకు అనమ్మకమును గలిగించిన దని తలంచినవారును ఇదానీంతనులలో కలిగినారు. భవభూతికి పూర్వు లయినకాళిదాసాదులనమ్మకము మనకు మార్గదర్శకము గాదా? అందఱును ఆద్యాదిత్వమును రామాయణమునకలనే గ్రహించినవారు గారా? రఘు వంశములో:—

"తా మభ్యగచ్ఛ ద్రుదితానుసారీ। కవిః కుశేధ్మాహరణాయ యాతః
నిషాదవిద్ధాణ్డజదర్శనోత్థః। శ్లోకత్వ మాపద్యత యస్య శోకః." 14 (70)
"సాఙ్గం చ వేద మధ్యాప్య కిఞ్చిదుత్క్రాన్తశైశవౌ
స్వకృతిం గాపయామాస కవి ప్రథమపద్ధతిమ్." 15 (33)
"అథ ప్రాచేతసోపజ్ఞం రామాయణ మితః స్తతః
మైథిలేయౌ కుశలవౌ జగతు ర్గురుచోదితౌ." (63)

(8) ఒకానొకరు మహామాంసవిక్రయము బ్రాహ్మణోచిత మైన యాత్మహత్యా సాధన మనియు, దానిని భవభూతికి ముందు ఎవ్వరును కల్పించియుండ లేదనియు వ్రాసియున్నారు. అది బ్రాహ్మణునికి కార్యసిద్ధికి క్షుద్రసాధనము గాని ఆత్మహత్యకు ఉత్తమసాధనము గాదు. మాలతీమాధవటీకలో త్రిపురారి ఇట్లు వివరించినాఁడు:—
"ఇదానీం జాత్యనుచితే నాపి క్షిప్రఫలప్రదేన బాహ్యాగమప్రసిద్ధేన సాహసిక జన కృత్యేన మహామాంసవిక్రయే ణాపి ప్రయోజనం సాధనీయ మితి విచిన్త్య నిర్ధారయతి."

విద్యాసిద్ధికై యీమహామాంసవిక్రయకల్పము నే శ్రీమదాచార్య హేమచంద్ర శిష్య రామచంద్ర కవి విరచిత సత్యహరిశ్చంద్ర నాటకములో నొకవిద్యాధరి ప్రయోగించినది. అందు మహామాంసహోమమే తద్విక్రయము.

(9) భవభూతికి ముం దెవ్వరును దీనిని కల్పించి యుండలే దన్నమాటయు వట్టి పొల్లే.—భవభూతి దీనిని కల్పించినవాఁడు గాఁడు, అతఁడు తననాటకపురుషులలో నొకఁడు దీనిం బ్రయోగించినట్లు సంవిధాన మల్లినవాఁడు. మఱియు,—కార్య సిద్ధికై దానిం బ్రయోగించుట భవభూతికి పూర్వమే అనాదిసిద్ధము. క్రీస్తుశకమునకు ముందు నాలవశతాబ్దియం దుండిన నందునిమంత్రి యైనవరరుచిచే కాణభూతికిని, కాణభూతిచే గుణాఢ్యపండితునికిని, వారువ్వంబడి, గుణాఢ్యపండితునిచే పైశాచిభాష యందు ప్రణీతమయి సోమదత్తునిచే సంస్కృతీకరింపఁబడిన కథాసరిత్సాగరములోని యీమహామాంస విక్రయ ప్రస్తావముల గనుఁడు. అచట లం. ౧౮. త. ౨. లో మదన మంజరికథను 1986 పు. మొ., డాకినేయుని కథను 1989 పు. మొ., చదువుఁడు. ఇందు తొలిదాన కాపాలికుఁ డొకఁడు మదనమంజరి యనుయువతింగనను, కృత్యా ప్రభావంబున శ్మశానమున ఆకర్షించి ధ్వంసము సేయ నుండఁగా, ఆమె శ్రీవిక్రమా దిత్యునిం జేరఁగోరి యాక్రందింపఁగా, అయన ఖడ్గపాణి దేదీప్యమానవిగ్రహుఁడు ప్రత్యక్షమై, అగ్నిశిఖభేతాళునిచే నాకాపాలికుని సంహరింపించి తినిపించి వైచెను.

ఈకథలో మదనమంజరి విక్రమాదిత్యునిం జేరఁగోరఁగా అయనవచ్చి కాచెను. మాలతిలో మాలతి మాధవునిం జేరఁగోరఁగా మాధవుఁడు వచ్చి కాచెను, అని కొంత సామ్యము.

రెండవకథలో డాకినేయుఁ డనుజూదరి ఒకపాడునూత విక్రమాదిత్యుని యాజ్ఞచే బందీకృతు లై పడియున్న శ్మశానబ్రహ్మరాక్షసులకు తన ప్రాణముం గాచుకొనుటకై యాహార మిడవలసినవాఁ డై అందులకు ఉపాయాంతరము గానక శ్మశానమున మహామాంసము విక్రయించి కార్యమును సాధించుకొనెను.

"స తూపా దుద్గతోఽపశ్యన్ తదర్థప్రాప్తి మన్యథా
పణాయితుం మహామాంసం శ్మశానం ప్రావిశ న్నిశి.
తత్కాలం తిష్ఠతా తత్ర స దృష్టః కితవో మయా,
గృహ్ణాతు కశ్చిద్విక్రీణే మహామాంస మితి బ్రువన్.
అహం గృహ్ణామి నేత్ర మూల్యం మార్గ సీ త్యుగతే మయా,
రూపప్రభావా స్త్వో దేహి మహ్యా మి త్యబ్రవీ చ్చ సః.
తత్తద్రూపప్రభావాభ్యాం తా నాకృష్య దదామ్యహమ్,

కితవాః బ్రహ్మరక్షోభ్యాం భక్ష్యం సభ్యాయుతా నరీః.
తచ్ఛ్రుత్వా ధైర్యతుష్టేన తస్మై ద్యూతకృతే మయా,
దత్తో రూపప్రభావో స్యా వాభామ్య దినసప్తకమ్."

"మాలతిలో విప్రలంభశృంగారవర్ణ నార్థము కవి కపాలకుండలా కృత మాలతీ హరణమును కల్పించినాఁడు, కాని, ఆకల్పన పూర్వకథతో చక్కఁగా అదుక లేదు." అని విల్సులొకానొకరు వచించినారు. వారిమతమును కొందఱు నా దనంజాలను; అయినను, ఇట వలసినయదుకును కవి పెట్టియే యున్నాఁ డని నాతలంపు. అందులకే, బలివేయు నిమిత్తమై యఘోరఘంటుఁడు తనశిష్యయగు కపాలకుండలచేత మాలతిని అంతఃపురమునుండి తెప్పించుకొన్నట్లు కవి రచించినాఁడు. పిమ్మట కపాలకుండల తనగురుని మాధవుఁడు చంపె నన్నపగ తీర్చుకొనుటకై అతనిప్రియ యైనమాలతిని హరించుట అవశ్యమే యున్నది. మాలతిని మరల తెచ్చుటకై సౌదామనిని కవి ప్రథమాంక మందే ప్రస్తావించినాఁడు అఘోరఘంటుఁడు, కపాలకుండల, సౌదామని, వీ రందఱును శ్రీశైలమువా రగుటయు, ఈయదుకు నే దృఢపఱుచుచున్నది.

మాలతి యల్లికంగూర్చి భవభూతిస్వాభిప్రాయము.

"భూమ్నా రసానాం గహనాః ప్రయోగాః। సౌహార్దహృద్యాని విచేష్టితాని,
ఔద్ధత్య మాయోజితకామసూత్రం। చిత్రా కథా, వాచి విదగ్ధతా చ."

మాలతింగూర్చి కాళే (Kale) పండితులు వ్రాసినయభిప్రాయము నిపుణము గాను ఇమిడికగాను ఉన్నది. అది యే మనః—"ఈరూపకములో పెక్కుగుణములు కనఁబడుచున్నను ఇది ఒకవిధ మైన (Clumsiness) మొద్దుతనము (లేక మోటుతనము, లేక, మద్దితనము) చేత చెడినది. ఇట వృత్తము నేరిమితోనే సంవిహితమైనను, గ్రంథము యొక్క అతిదైర్ఘ్యముచేత బాసిరంజన కొంత నొందియున్నది. ఈలోపములంబట్టి చూడఁగా ఇది రూపకరచనయం దాతనిప్రథమప్రయత్నముగాను, ప్రథమప్రయత్నములకు అనుషంగికము లగుగుణదోషమిశ్రము కలదిగాను ఉన్నది."

వీరచరిత్రముంగూర్చి యించుక.

ఇది పట్టాభిషేకాంతము పూర్వరామచరితము. ఇందు కవి రామాయణకథలో కొన్ని భాగములను కొంచెకొంచెము మార్చినాఁడు ఆదిలోనే విశ్వామిత్రాశ్రమమందే విశ్వామిత్రరామలక్ష్మణులతో సీతోర్మిళానుగత కుశధ్వజసమ్మేళనంబును, అటనే కుశధ్వజస్వాగతమును శివధనుస్సును శ్రీరాముఁడు భంజించుటయు, రామలక్ష్మణులకు కుశధ్వజుఁడు సీతోర్మిళలను వాగ్దానము సేయుటయు.—ఇది యొకమార్పు. ఇం

కొకటి మంథరావేషమున శూర్పణఖ వచ్చి రామ ప్రవాసమును కైకేయీ ప్రార్థితముగా దశరథునికిం దెలిపి సాధించుట. కైకేయి మహారాజభార్య, ఆమె యందు నిందనీయవృత్తము చెప్పుట సరి గాదని కవి యిట్లు మార్చినాఁడు. రామునికి ఒరునితో పోరుచున్న వాలిని చెట్టుచాటునుండి కూలనేసినాఁ డనునింద లేకుండునట్లుగా కవి వాలిరాములకు ద్వంద్వయుద్ధముం గల్పించినాఁడు ఇది యొకమార్పు, అని దిక్కు. ఇప్పుడు ఉపలబ్ధమైనమహావీరచరితపుస్తకములలో పంచమాంకములో 47-వ శ్లోకము మొదలుగాఁ గల గ్రంథము భవభూతికృతము కాదు. సుబ్రహ్మణ్యకవికృతము. భవభూతికృతము నష్టము ఇందువలన ఈ గ్రంథమును గూర్చి పండితులు అంతగా మెచ్చలేదని తలంపఁదగియున్నది. ఆ ప్రణాళిక ఇంతగా లేని విచిక్కను ఈ కవి ఉత్తరరామచరితలో చూపినాఁ డనియుం, తలంపదగియున్నది ఈ రూపకత్రయమును గూర్చి భండార్కారపండితుల యాశయమును కనుఁడు:—

Dr. Bhandarkar's Preface to Malatimadhava.—"The Vira-charitra seems to have been Bhavabhuti's first attempt, for it does not exhibit that power and felicity of expression and insight into the human heart that the other two display and is often heavy and uncouth. Malatimadhava must have been his second work and the Uttararama Charitra the last."—

"The genius of Bhavabhuti was however, more of a lyric than of a dramatic nature. Notwithstanding the originality of conception involved in the plot of Malatimadhava, the poet does not show such a skill in the arrangement of his incidents and in the denouncement as is displayed by the author of the Mrichchhakati or even of the Mudrarakshasa. The incidents subsequent to the scene in the cemetery look like clumsy appendages and not like parts of a whole. Kapalakundala is represented to have taken away Malati, simply to give an oppurtunity to the poet to display his power of depicting the feelings of a man in Viraha, and the incident appears by no means to harmonize with or to arise naturally out of the previous story. Neither is the poet very skilful in the potraiture of varied character. In this also he is surpassed by Sudraka. Bhavabhuti had not the power of putting himself mentally into various situations, of forgetting one and becoming quite a new man in another, But as the poet of nature and of

human passion and feeling generally, he occupies a very high rank among Sanskrit authors. Kalidasa, as Prof. Wilson remarks, has more fancy. He is a greater artist than Bhavabhuti. The former suggests or indicates the sentiment which the latter expresses in forcible language. ... ... The excellences and shortcomings of Bhavabhuti's genius are fully seen in the Uttararama Charitra. The incidents of that play are but few. There is very little movement. But the description of the forest scenery of Janasthana in the second act, and the portraiture of the grief of Sita and Rama in the third are unrivalled. Uttararamacharitra is more adapted for the hall, than for the stage; it is more a Sravya than a Drisya Kavya, while the beauties of Sakuntala are more perceptible when acted than when read. The merits of the poet are also observable in Malati-Madhava, but not in such a developed form as in the other play, while to his usual faults, must be added the use of long prose speeches containing bewildering compounds. Such a thing can never succeed on the stage. Perhaps in this as in several other respects, Bhavabhuti was carried away by the conventionalism which had begun to prevail and the rules laid down by the critics; and the free play of his genius was obstructed. Long compounds constitute the poetic excellence called Ojas and this Ojas is according to Dandin the very soul of prose."

ఉత్తరరామచరిత్రంగూర్చి మెక్డోనెలుగారి యభిప్రాయము గనుడు :—

The Uttararama Charitra, or "The Later Fortunes of Rama," is a romantic piece containing many fine passages. Owing to lack of action, however, it is rather a dramatic poem than a play. The description of the tender love of Rama and Sita, purified by sorrow, exhibits more genuine pathos than appears perhaps in any other Indian drama.

నాటకలక్షణప్రవృత్తి.

దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము రెండు విధములు. అందు దృశ్యము అభినయింపఁబడును. దానికే నటునియందు రామాదిరూపము నారోపించుటచేత రూపక

యు మంత్రులయు వణిజులయు భావరసోద్భవములైన ప్రత్యక్షచిత్రచరితములతోఁ గూడినదై యుండవలయు; దానియంతమున పాత్రము లందఱును నిష్క్రమింప వలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనాదులు కలదై బీజమును ఫలమునుగలదై ఒక యంకము గర్భములోపల ప్రవేశించినదైన మఱియొక యంకము గర్భాంక (Interlude) మనఁ బడును. ఉదా. బాలరామాయణమందలి సీతాస్వయంవరమును, ఉ. రా. చరిత మందలి కుశలవ జననభాగమును, సుదీప ప్రతాపరుద్రీయమందు అష్టమాంకమున ఓడలో సుల్తాను మ్రోల వర్తకు లాడించిన భాగమును.

నాటకమందు ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, తర్వాత కవిని పేర్కొనుట, నాటకమును గూడ పేర్కొనుట, తర్వాత ప్రస్తావన. అందు నాట్యవస్తువుకంటె ముందుగా రంగవిఘ్నోపశాంత్యర్థము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనఁబడును. దీని యంగములలో ముఖ్యమైనది నాంది యనునది. ఆశీర్వచనముతోఁ గూడినట్టిది దేవద్విజ నృపాదులస్తుతి నాంది యని చెప్పఁబడును, అది మంగళకరములైన శంఖ చంద్ర కమల చక్రవాక కైరవములను వచించునదియు, ఎనిమిదేని, పండ్రెండేని పదములు గలదియుఁ గావలయును. ప్రాయికముగా నాటకములలో నాంది యని తలంపఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వారనామకమైన యంగముగాని నాంది గా దని కొందఱు మతము.

సూత్రధారుఁడు మధురములును కావ్యార్థసూచకములును అగు శ్లోకములచేత రంగమును ప్రసన్నముంగావించి రూపకనామమును కవినామ గోత్రాదులను కీర్తింపవలయును భారతీవృత్తి నవలంబింపవలయును. ప్రాయికముగా నేదే నొక ఋతువును ప్రస్తావింపవలయును. భారతి యనఁగా సంస్కృతప్రాయమును నరాశ్రయము నగు వాగ్వ్యాపారము.

సూత్రధారుఁడు నటితోనేని విదూషకునితోనేని పారిపార్శ్వకునితోనేని, కూడుకొన్నవాఁడై తమకార్యములనుండి యుత్పన్నములై ప్రస్తుతమును ఆక్షేపించునవైన చిత్రవాక్యములచేత చేయుం సల్లాపము ఆముఖ మనియు ప్రస్తావన యనియు చెప్పఁబడును.

ఏ వస్తువు నాయకునికి అనుచితమేని, రసమునకు విరుద్ధమేని, అగునో దానిని వదలవలయును, వేఱువిధముగా నేని కల్పింపవలయును.

అంకములయందు చూపరానిది అయినను అవశ్యము తెలుపవలసినదియగు కథను అర్థోపక్షేపకములచేత చెప్పవలయును. అర్థోపక్షేపకములు అయిదు—విష్కంభక ప్రవేశక చూళి కాంకావతా రాంకముఖములు.

విష్కంభకము భూతభవిష్యత్కథాంశములను తెలుపును, సంక్షిప్తార్థముగా నుండును, అంకమున కాదిలో చూపఁబడును. అది ఒకరో యిద్దఱో మధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడిన యెడల శుద్ధమనఁబడును, నీచమధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడినచో సంకీర్ణమగును.

ప్రవేశకము నీచపాత్రములచే నీచవాక్యములచే చేయఁబడును. రెండంకముల నడుమ వచ్చును. మిగత లక్షణము విష్కంభమున కెట్లో అట్లే.

చూళిక యనునది పరదాలోనివాడు చేయునట్టి యర్థసూచన.

అంకాంతసూచిత పాత్రములు ఆయంకమునకు తెంపు లేనియట్లుగానే పై యంకమును తొడంగుట అంకావతార మనఁబడును.

ఒకయంకములో అన్ని యంకముల సూచనయుం సేయఁబడునేని దానిని అంకముఖ మందురు

బీజ బిందు పతాకా ప్రకరీ కార్యములు అయిదు అర్థ ప్రకృతులు.

ఇంచుకగా ఉద్దేశింపఁబడి బహుప్రకారముల వ్యాపించునది ఫలమునకు ప్రథమ హేతువు బీజ మనఁబడును.

అవాంతరకథ విచ్ఛేద మొందినప్పుడు. దానిని పైకథతో సంధానము చేయునట్టిది బిందువు.

వ్యాపి యగు ప్రాసంగికవృత్తము పతాక యనఁబడును

ప్రాసంగికమై ఏకదేశస్థమగు చరిత్రము ప్రకరి.

ఏది సాధింప నపేక్షితమో దేనికొఱకై యారంభమో, దేని సిద్ధిచే సమాప్తియో అది కార్య మనఁబడును.

ఫలార్థులు తొడంగిన కార్యమునకు అయిదు అవస్థలు:— ఆరంభ యత్న ప్రాప్త్యాశా నియతాప్తి ఫలాగమములు.

వరుసగా ఈయైదవస్థలును మున్ను చెప్పిన యర్థ ప్రకృతులతో యోగముం బొందుటచేత ఇతివృత్తము అయిదు భాగము లగును. అవి క్రమముగా ముఖ ప్రతిముఖ గర్భ విమర్శోపసంహారము లని అయిదు సంధు లగును.

ఉ. రా. చ. యందు 1 అంకమున ముఖసంధి, 2 3 అంకములందు ప్రతిముఖసంధి, 4-5 అంకములందు గర్భసంధి, 6 అంకమున విమర్శసంధి, 7 అంకమున నిర్వహణసంధి ఇత్యాది నాటకలక్షణసమన్వయమును ఈగ్రంథమున వ్యాఖ్యానవశమున తెలుపంగవలయును.

ఉ. రా. చ. కథ.

శ్రీరాములవారికి పట్టాభిషేక మయినది. ఋశ్యశృంగుఁడు తొడంగిన ద్వాదశ వార్షికసత్త్రమునకు కౌసల్యాదిరాజమాతలు వసిష్ఠారుంధత్యధిష్ఠితలై చనిరి. అనంతరము సుగ్రీవ విభీషణాదిమిత్త్రులు వీడుకోలు వడసిరి. అటుపిమ్మట జనకమహారాజుఁగూడ వీడుకోలుగైకొని యేఁగెను. తండ్రిగారు తన్ను విడిచిపోయినందులకు దుర్మనాయమానయైన సీతాదేవిని రాముఁడు ఓదార్చుచుండెను. ఆసమయాన ఋశ్యశృంగాశ్రమమునుండి అష్టావక్రముని సీతారాములకు గురుజనసందేశముం దెచ్చెను. అందు సీతకు వసిష్ఠులవారు "అమ్మాయీ, నీకన్న భాగ్యవతి యెవ్వరు! వీరప్రసవవగుదువు గాక" అని సందేశించిరి. "అది యట్లే యగును, ఋషులవాక్కు తప్పదు" అని శ్రీరాములవారు వక్కాణించిరి. శ్రీరాములకు వసిష్ఠసందేశము 1 (4); అందులకు వారియుత్తరము 1 (5). సీతకేమేని వేఁకటికోర్కి కలిగెనేని తప్పక దానిం దీర్పవలసిన దనియు శ్రీరాములకు వసిష్ఠసందేశము. అష్టావక్రులు నిర్గమింతురు. అంతట లక్ష్మణుఁడు వచ్చి సీతాచిత్తవినోదనార్థము తాను వ్రాయించినపూర్వ రామచరిత్రము పటములందు సిద్ధమైనదని తెలుపును. దానిం గనుటకు అందఱును చిత్రశాలకుం బోవుదురు. అచ్చట చిత్రగతవృత్తాంతములం బరికించుచుందురు. అందు జృంభకాస్త్రదర్శనంబున శ్రీరాములవారు అయ్యస్త్రములను సీతాప్రసూతికి ప్రసాదింతురు. చిత్తరువుం జూడఁగా సీతాదేవికి వెండియు ప్రసన్నగంభీరములైన వనవీథులయందు విహరింపను భాగీరథీనదియందు పవిత్రశీతలజలంబుల నాడనుం గోరికపొడమును. గర్భదోహదమును తప్పక నెఱవేర్పుమన్న వసిష్ఠసందేశమును శిరమున వహించి శ్రీరాములవారు వెంటనే సీత కోరిన యాకోర్కిని తీర్చువారై కుదుపులేని తేరుం దెమ్మని లక్ష్మణుం బంపిరి. సీత బడలికచే రామబాహువు తలయంపిగా నిద్రించును. ఆసమయాన దుర్ముఖుఁ డనుపరిచారకుఁడు వచ్చి లోకులు సీతాదేవికి పారిశుద్ధ్యమున నడివెట్టుచున్నా రని శ్రీరాములవారిచెవిలో చెప్పును. అంతట శ్రీరాములవారు దుఃఖాబ్ధిమగ్నులై సీతతోఁగూడ నరణ్యమునకు పోవం దాము మున్ను చేసికొన్న సంకల్పము నుజ్జగించి ఆమెనుమాత్రమే పంపువారై ఎదుట నున్న కూడఁబోవలసివచ్చునని ఆమెను నిద్రితను వీడి గంగాపృథ్వీదేవతలే రక్షింతు రని వారిని స్మరించి వేఁడుకొని యేఁగుదురు. ఆమెను అడవిలో వదలి రమ్మని లక్ష్మణునికి ఆజ్ఞ పంపుదురు. అతఁడు తేరు దెచ్చి ఆమె నందులో నుంచుకొని పోయి వాల్మీకాశ్రమముచెంత గంగకడ వదలి మరలును.

సీత ఈవిధమున తన్ను ఒంటిగా నడవిం ద్రోచినందులకు కారణ మెఱుంగక శోకించుచున్నదై ఘాతుకమృగములు తన్ను మెసవఁజూచుచు పైకొనుచుండ, ప్రసవవేదనలుం బొడమఁగా భరింపలేక ఎట్టులో పోయి మృతినై భాగీరథియందు పడినది.

ఆ యంతటను కొన్నిదినంబులకు పాలు కుడుచుట మానినప్రాయమువారిని ఇరువురం గవలను భాగీరథి వాల్మీకికి తెచ్చి ఇచ్చి వారి నామధేయములు కుశలవు లనియు వారికి జృంభకాస్త్రములు స్వసిద్ధము లనియుఁ బలికి పోయినది. వారిని మహాముని అతిహర్షముతోఁ గైకొని యతిప్రీతితోఁ బెంచి చౌలకర్మము గావించి వేదము దక్క కడమ సకల విద్యలను నేర్పి పిమ్మట గర్భైకాదశవర్షంబున శాస్త్రకల్పంబున నుపనీతులం గావించి వేదములు నేర్పినాఁడు.

ఒకనాఁడు వాల్మీకి మాధ్యందినసవనమునకై తమసానదికిం బోయి అట కలయిక లోనున్న క్రౌంచములలో నొకదానిని వేటకాఁ డొకఁడు కోలనేయఁ గని శోకముచే వానిని చెట్టుచేసితివిరా యని మందలించెను. ఆ మందలింపువాక్యము అనుష్టుప్ఛందస్సుగా నుండెను. దాని నరసి యాశ్చర్యపడుచున్న యా మునికడకు బ్రహ్మ వచ్చి ప్రత్యక్షమై "ఓఋషీ, వాగ్బ్రహ్మమును ఎఱింగితివి. కావున రామచరితమును రచింపుము. నీ ప్రతిభను సర్వము ఎఱుకపడును. ఆదికవి వైతివి." అని హెచ్చరించి యంతర్హితుఁ డాయెను. అట్లే వాల్మీకి రామాయణమును రచించెను.

ఇట శ్రీరాములవారు యజమానురాలింగా సీతకు బదులుగా బంగారు సీతాప్రతిమను పెట్టుకొని అశ్వమేధయాగమును దొడంగి లక్ష్మణకుమార చంద్రకేతు రక్షితముగా గుఱ్ఱమును వదలిరి.

పిమ్మట బ్రాహ్మణుఁ డొకఁడు తన మృతపుత్త్రుని బాలుని రాజద్వారమునం బెట్టి రొమ్మున బాదుకొన సాగెను. కరుణామయుండగు శ్రీరాముఁడు రాజాపచారము లేక రాష్ట్రమున అపమృత్యువు కలుగదు గదని తనమీఁదనే దోసము మోపుకొనెను. అంతట నశరీరవాక్కు 'ఓ శ్రీరాముఁడా, శూద్రుఁ డొకఁడు శంబూకుఁ డనువాఁడు తపస్సు చేయుచున్నాఁడు వాని సంహరించుట నీకు విహితకృత్యము; వానిని కెడపి బ్రాహ్మణబాలుని బ్రదికింపుము.'' అని వినఁబడెను. వెంటనే శ్రీరాముఁడు ఖడ్గపాణియై పుష్పకమెక్కి ఎల్లదిక్కుల నరసి జనస్థానమందు ఆశూద్రతాపసుని కనిపట్టి తల గొట్టెను. వెంటనే వాఁడు దివ్యపురుషుఁడై రాముని పాదముల కెరఁగి, ఎల్లవారును వెదకుచున్న యా రామపాదములు దుష్టశూద్రుని తన్ను వెదకుకొని యాదండకారణ్యమునకు వచ్చిన యనుగ్రహమును కీర్తించి సత్సంగజమైన మృతిసయితము దివ్యమహిమ

ప్రదమయినదని వారిని స్తుతించెను. ప్రభువు వానికి దివ్యలోకములకుం బోయి దివ్య భోగము లనుభవించుట కనుజ్ఞ యొసంగెను.

"దండక యంటివే ఇదేమి దండకారణ్యమా ?" యని శ్రీరాములు శంబూకు నడిగిరి. దండకయే యని యాతఁడు వచించెను. అంతట శ్రీరాములకు దాని నానా భాగములును అనవా లయినవి. శంబూకుఁడు వారికి వారిచేత ఖర దూషణ త్రిశిరసులు మడిసిన తావగు జనస్థానమును, అక్కడి కొండచరులను, ఎఱుక పఱిచెను. రాముల వారు "తేనియ తావులు గుబులుకొనుచున్న యీవనమునందు నీతో కాపురముండె దను" అని సీత పూర్వము చెప్పిన తప్పియ కాంతారములం జూచి పూర్వపరిచితము లైన యా ప్రశాంత గంభీర మధ్యమారణ్యములను, ఏళ్లను, విహారములను, ఆనవాలు పట్టుచు వ్యగ్రచిత్తులై యుండిరి. "క్షణములో అగస్త్యమహర్షి దర్శనము చేసికొని వచ్చెదను" అనిచెప్పి శంబూకుఁడు పోయి, శ్రీరాములరాకను ఋషికిం దెలిపి "తన్ను దర్శించి పోయి యశ్వమేధముం గావింతురుగాక," యని రాములకు అగస్త్యులవారు పంపిన సందేశమును అందించెను. రాములవారు జటాయు శిఖరమును దానిక్రింద తమ పర్ణశాలయుండిన తావును, తమకు చిర నివాసమయిన పంచవటిని కని, కడు దుఃఖితు లైరి. వారికి శంబూకుఁడు వారు మున్నాలింగిన క్రౌంచావతగిరిని ఆ గోదావరిని చూపి వీడుకోలు వడసి తన దివ్యగతికిఁ బోయెను. రాములవారు అగస్త్య దర్శనము నకుం బోయి వచ్చెద నని పంచవటితో చెప్పుకొని నిర్గమించిరి.

శ్రీరాములవారు అగస్త్య దర్శనము గావించిరి. అంతట అగస్త్యపత్ని లోపా ముద్రాదేవి విరహకృశుని శ్రీరాముని గాంచి, ఆయన తను కడనుండి తరలుచో సీతా విస్రంభసాక్షు లయిన యాపంచవటీ ప్రదేశములను చూచుటకు పోక మానఁ డనియు, ఆదర్శనముచే ఆయనకు ప్రమాదము కలుగునని యు తెలిసినదై గోదావరీదేవికి మురళయను నదీదేవతముఖంబున ఆవార్తం దెలిపి, శ్రీరాముఁడు మూర్ఛిల్లినప్పుడెల్ల కమలకింజల్క పరిమళబంధురము లగు తన యలల చల్లని పిల్లతెమ్మెరలచే తేర్చు చుండు మని హెచ్చరిక పంపినది.

పూర్వము సీత భాగీరథిలోఁ బడియెఁగదా ; అట నామె నీటిలోన నిరువురం గుమారులం గవలం గన్నది. వారే కుశలవులు, వారినే భాగీరథి వాల్మీకికి అప్ప గించినది. వారి కిప్పుడు పండ్రెండవయేఁటి మంగళంపుముడిం గట్టెడుదినము రాఁగా, అందులకై ఆదేవి తానును లోపాముద్రగొన్న తెలివునే వహించి సీతను తమరాజర్షి వంశజనకుఁడైన భగవంతుని సూర్యుని శ్రేయఃప్రదుని స్వహస్తాపచిత కుసుమములతో పూజింప వలసినదని యుపదేశించి, ఏదో గృహాచారపువ్యాజమున రామరక్షార్థము

ఇటకు గోదావరికిం బంపినది. గోదావరినుండి వెలువడు ననంతరము సీతకుం దోడుగా నుండ తమస యను నదీదేవతను నియమించినది. తన ప్రభావముచేత వనదేవతల కంటికి సైతము, మఱి మనుష్యులమాట చెప్పవలయునా, సీతను అగపడకుండం జేసి ఆ మాట ఆ యిరువురకుం దెలిపినది. సీత గోదావరినుండి లేచివచ్చి పూవులుగోయుచుండును.

శ్రీరాముఁడు అగస్త్యాశ్రమమునుండి వచ్చి పుష్పకము దిగి అచటి యా యా పరిచిత ప్రదేశములం గని శోకాభిభూతుఁడై మూర్ఛిల్లును. దానిం గని సీత వడవడ వడంకుచు తమసాప్రేరణచే సమీపించి శ్రీరాములను ఎదయందును నొసటను దాఁకును. రాముఁడు తెప్పిరిలి ఆస్పర్శ సీతదిది యని గ్రహించి సీతను నలుగడలను వెదకును. భాగీరథీ ప్రభావమునం జేసి సీత ఆయనకుఁ గానిపింపదాయెను. అంతలో “సీత పెంచిన గున్నయేనుఁగును వధూద్వితీయమును ఒక మదపుటేనుఁగు ఆ పిడిబెడఁగులకై పైకొన్నది. ఎవరైన ఆయేనుఁగుఁ గొదమను కావరా!” అని వనదేవత బిగ్గరగా పలికెను. శ్రీరాముఁడు ఆ దుష్టగజమును దండించుటకై లేచును. అంతలో ఆశ్రయము యిడినవనదేవత వాసంతి వచ్చి యాతనిని ఆనవాలుపట్టును. రాముఁడును ఆమెను కనుంగొని ఆమెమాటబడి ఏనుఁగుల పోరాటపుస్థలమునకుం జనును. ఇంతలో నాతని పుత్త్రకుఁడైన యేనుఁగుఁగొదమ ఆ మత్తేభమును మోఁది తఱిమివైచి తన ప్రియకు అనువర్తన సేయుచుండును. అంతటను సీతారాములు సంతసిల్లుదురు. ఆకొదమం గని సీత తన కుమారులు ఎట్లున్నారో అని తలఁచుకొనును. అంతనట ఆమె మున్ను పెంచిన నెమలియు, గున్నకడపయు, కనఁబడును. రాముఁడు సీత పెంచిన తరులను పక్షులను లెల్లను కనుచు శోకావేగముచే నేడ్వం దొడంగును. “ఆయడవిలో సీత ఏమయినదయ్యా?” అని వాసంతి యడుగఁగా రాముఁడు ఘాతుకమృగభక్షితయైనదని చెప్పి, మఱి మఱి యేడిచి మూర్ఛిల్లెను. సీత వెండియుం బోయి తాఁకును. రాముఁడు తేఱి ఆమె చేయిపట్టుకొని సీత దొరకిన దని వాసంతితో పలుకును. వాసంతి అతనికి ఉన్మాదావస్థ కలిగిన దని తలంచి యుండ, రాముఁడు సీతాకరస్పర్శచేత మోహితేంద్రియుఁడై తన చేతిపట్టు నిలుపుకోలేక రవంత నీవుపట్టుకొని యుండుమని సీతాకరమును వాసంతికరమున నిడంబోవును. ఆసందులో కరము లాగికొని సీత అపసరిల్లును. అప్పటికి రాముఁడు వాస్తవముగా తాను ఉన్మత్తుఁడే అని నమ్మెను. రాముఁడు తాను పోవలయు ననియు, బంగారు సీతాప్రతిమను సహధర్మచారిణిగా నుంచుకొని అశ్వమేధము చేయుచున్నట్టును వాసంతితోఁబలికి వీడుకోలు వడయును. తన ప్రతికృతియే యయినందులకు సీత కరము సంతసిల్లును. రాముఁడు అయోధ్యకు తరలును. సీత సతమస సూర్యుని పూజింపంబోవును.

శ్రీరాముఁడు వాల్మీకాశ్రమము మీఁదుగా పుష్పకమును సాగించును. అప్పటికి సత్త్రము ముగిసి ఋష్యశృంగునిచే అంపకము పొంది అరుంధత్యాదులు కోడలు లేని యయోధ్యకు మేము పోమని నిశ్చయించుకొన్నవారై వసిష్ఠ ప్రతిబోధన బడి వాల్మీకాశ్రమమునకుం జనిరి. చంద్రకేతుం డును అశ్వపు గుఱ్ఱము వెంట నటకే వచ్చెను. జనకరాజు తనపురాణమిత్త్రుని వాల్మీకిని దర్శించుటకై తన నివాస ప్రదేశమయిన చంద్రద్వీపమునుండి అటకే వచ్చును. కౌసల్యాదులు జనకునిం గలయుదురు. జనకరాజు రామునిపై కోపోద్రేకము సూపును. అరుంధతీ వసిష్ఠులచే శాంతిం జెందును. వసిష్ఠాదులు వచ్చిన కారణమున వటువులకు శిష్టానధ్యాయమును లభింపఁగా లవుఁడు విప్రవటువులతోఁ గూడ ఆట నాడుచు ఈశ్వర్యస్థ ముఖ్న తావున కరుదెంచును. వారు క్షత్త్రియ బ్రహ్మచారి లక్షణలక్షితు నితనిం గని ఇతనియందు సీతారాముల పోలికం గని వారిపుత్త్రుఁడో యని ప్రసతోషాతిశయము సురల నిరాశఁ జెందుచును ఉందురు. బాలుఁ నడిగిన అలికి జాలును. అంతలో గుఱ్ఱము వచ్చును. దానిం గన లవుఁడు వటువులతో కుతుకము పొందును అశ్వరక్షకులు "సప్తలోకైక వీరునిది యీ గుఱ్ఱము. పృథివిలో మఱి వీరుఁ డున్న దీనిం బట్టుకొనుఁ గాక!" అని ఘోషింతురు. అభిభాషితకు కినిసి లవుఁడు గుఱ్ఱమును పట్టును. పదముల మఱి సైనికులు కత్తులు జళిపించుచు లవుని బెదరింతురు. తాపసవటువులు ఈగొడవ మనకేల, లేడి దాటులం బరారి యగుదము రమ్మని పిలిచిన, లవుఁడు పోఁడు. వారు పాఱిపోయిరి. లవుఁడు ఒంటరి, లెక్కకు మించిన సైనికులను జక్కాడు చుండెను. వారు చెదరిపడి సాయమునకై కుయివెట్టుచుండఁగా చంద్రకేతువు వచ్చి లవు నెదుర్కొనెను. ఇరువురును ఒండొరులపై అకారణప్రేమ వహింతురే గాని పోరు నిచ్చగింపరు. అయినను చేయునది లేక పోరుదురు. లవుఁడు జృంభకాస్త్రముచేత సైనికులను స్తంభితులం జేయును. చంద్రకేతుఁడు ఆగ్నేయాస్త్రమును, లవుఁడు వారుణాస్త్రమును, చంద్రకేతుఁడు వాయవ్యాస్త్రమును, ప్రయోగించిరి. ఇంతలో శ్రీరాములు పుష్పకమున వచ్చి మంచి మాటలతో వారి పోరాటమును మానిపించుచు వారినడుమనే నిలుచును. ఆమహాపురుషుని వాక్కుచే బాలురు యుద్ధము మానిరి.

చంద్రకేతువు రాములవారికి నమస్కరించి, లవుని ఆయనకు తనచెలికానింగా ఎఱుకపఱిచి యుద్ధకారణమును విన్నవించును. లవుఁడు చంద్రకేతువువలన ఆయన శ్రీరామచంద్రుఁ డని తెలిసికొని, ఆయనకు ప్రణామము చేయును. రాములవారు ఆబాలుని ఒడిలో కూర్చుండఁబెట్టుకొని సీతాసాదృశ్యముం గని ఆసగొని తదీయవృత్తాంతము నడుగును. బాలునివలన తత్త్వము తెలియదాయెను. బాలుఁడు వాల్మీకిశిష్యుఁడని యుం

తల్లిదండ్రుల నెఱుంగఁ జేసియు, అతనికి కుశుఁ డని యన్న కలఁ డనియు, ఆయన్న వాల్మీక్యాజ్ఞచేత ప్రణీతమయిన శ్రీమద్రామాయణములోని యంతిమభాగమును రూపకరూపమున నిబద్ధమును జేసి యప్సరసలచే నాడించుటకై భరతమునిచేతి కిచ్చుటకు భరతాశ్రమమునకుం బోయియున్నాఁ డనియు, ఆ రామాయణమును సీతాపరిత్యాగము వఱకు తామును గఱచియున్నా రనియుం జెప్పెను. ఇట్లు వీరు భాషించుచుండఁగా కుశుఁడు భరతాశ్రమమునుండి ప్రతినివృత్తుఁడై వటువులవలన లవచంద్రకేతు యుద్ధవార్త విని అతిరోషముతో చంద్రకేతువుమీఁదికి వచ్చుచుండెను. శ్రీరాముం గనఁగానే అతని హృదయము నుపశాంతియు విధేయత్వవాంఛయుం బొడమెనుగాని వైర మన్న మాట లేదాయెను. అంత కుశుఁడు రామభద్రుని లవునివలన నెఱింగి వినీతుఁడై దరిసి ప్రణమిల్లెను. రామమూర్తి సీతపోలిక నతనియందును గని అతనిని ఒడిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని రామాయణశ్లోకములం జదివించి విని అవి తమ (సీతారాముల) యనురాగాతిశయమును దెల్పువాక్యములగుటచే అస్మరణకలన శోకమున మునింగి బాష్పపూరితవదనుఁ డైనంత, అచటికే ఋషితలయ్యంపువార్త విని దిగులున అరుంధతీ వసిష్ఠ జనకాదు లందఱును వచ్చిరి. రాముఁడు వారిం గలసి సంభాషించును.

అనంతరము వాల్మీక్యాజ్ఞచేత సకల స్థావరజంగమ భూతగ్రామము ప్రోల శ్రీరామాదుల సన్నిధిని పూర్వోక్త నాటకము అభినయించును. అది కుశలవుల జననమును చూపును. సీతను భూదేవి కాపాడుచుండుటను ఇత్యాదికమును తెలుపును. పిమ్మట రామాదులుచూచిన కుశలవులే ఈసీతకుమారులు అంతలో అరుంధతీవాక్యములచే సీతాప్రభావము నెఱింగినవారై త్రిలోకవాసులును సీతకు నమస్కరింతురు. అరుంధతి ఆమెను కైకొమ్మని శ్రీరామునికి అనుమతిచ్చును. శ్రీరాముఁడు కైకొనును. సీత శోకము తీఱి రాముని గలయును. వాల్మీకి కుశలవులను తెచ్చి తల్లిదండ్రుల కప్పగించును. వారును కౌసల్యజనకాదులును ఆసమయమునకు మధురనుండి వచ్చిన లవణాంతకుఁడు శత్రుఘ్నుఁడును, శాంతాఋష్యశృంగులును అందఱు కలసి కొందురు.

విపర్యాసములు.

ఈకథలో భవభూతి కొన్ని విపర్యాసములు గావించినాఁడు. ఎట్లన.—
మూలములో శత్రుఘ్నుఁడు సీతావివాసనసమయమునకుఁ గొలఁది కాలమునకు లవణాసురవధార్థము తరలినాఁడు. దారిలో ఈయన వాల్మీకీయ తపోవనంబున బసచేసిననాఁడే కుశలవులు జన్మించిరి. ఆయన లవణుని సంహరించి మధురాపురిని విస్తీర్ణము గావించి పండ్రెండు ఏండ్లు ఏలి అందు శత్రుఘాతిని, విదిశయందు సుబాహువును, తనతనయులను నిలిపి తాను అన్నను చూడ నయోధ్యకుం బోయి, అన్ననే సేవించుచుండెను. పిమ్మట కొన్ని

మాకములకు బ్రాహ్మణశిశుమృతి, తన్నివారణార్థము రామకృత శంబూకహననము, అనంతరము అగస్త్యదర్శనము, మరల అయోధ్యం జేరినతర్వాత అశ్వమేధమున కుత్సహించి లక్ష్మణరక్షితంబగు గుఱ్ఱమును విడుచుట. సంవత్సరము ముగియునప్పటికి లక్ష్మణుండు గుఱ్ఱముతో పృథివి యెల్లం దిరిగి, ఎల్లరాజులను జయించి కప్పంబులు తెచ్చి యయోధ్యం జేరును. యాగము జరుగుచుండును. కుశలవులు వాల్మీకియానతిని రాముని కడ రామాయణము బాడుదురు. ఆసందర్భమున రాముండు ఈశిశువులను తన పుత్రులనుగా శంకించి సీతాభ్యర్థియై సీతను వాల్మీకాశ్రమమునుండి రప్పించును. సీత వచ్చును. సీత నిష్కల్మష యని వాల్మీకి సభాసదులతోను రామునితోను వాక్రుచ్చును. సీత,

శా. “రామస్వామిపదాంబుజంబు లెడ నారాధింతు నేనిన్ సదా
రామాజ్ఞన్ జరియింతు నేని దశజాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాదులం
రాముం దప్పనిదాన నౌటయు యథార్థంబేని నాతల్లి యో
భూమీ యీయెడ ద్రోవ జూపి నను గొంపోవమ్మ నీలోనికిన్.” ఉ. రా.

అని పలికి భూమిలోనికి అడంగును.

“ఏవ ముక్తే తయా సాధ్వ్యా రన్ధ్రాత్ సద్యోభవా ద్భువః
శాతహ్రద మివ జ్యోతిః ప్రభామణ్డల ముద్యయౌ.
తత్ర నాగఫణోత్క్షిప్తసింహాసననిషేదుషీ
సముద్రరశనా సాక్షాత్ ప్రాదురాసీ ద్వసున్ధరా.
సా సీతా మఙ్క మారోప్య భర్తృప్రణిహితేక్షణామ్
మా మేతి వ్యాహరత్యేవ తస్మిన్ పాతాళ మభ్యగాత్.” రఘు. 15.

శ్రీరాముండు నిజపుత్రులను కుశలవులను గ్రహించి అశ్వమేధంబును సమాప్తి నొందించును.

ఇది వాల్మీకివిరచితోత్తరకాండ కథాపత్రిక. ఇందు కుశలవులు గుఱ్ఱముం బట్టుటయుం, వారితో పోరుటయు, లేవు. జైమినిభారతకథ ఇంతకన్నను ఉ. రా. చ. కథం బోలి యున్నది. అందు అశ్వమేధభాగకథ యిట్లున్నది:—

యజ్ఞాశ్వముతో శత్రుఘ్నుం బంపుదురు అది వాల్మీకాశ్రమమునకుం జనును, లవుండు దానిని కట్టివైచును. శత్రుఘ్నుండు లవు నోర్చి తురగమును విడిపించుకొని మూర్ఛితుని లవునిం దనయరదముపై నిడుకొని తురగము వెంబడిం జనును. ఈవృత్తాంతము విని కుశుండు తెలుసుకొనివచ్చి, శత్రుఘ్నుం దాఁకును. శత్రుఘ్నుండు పడును.

వ్రతములు శుద్ధి సేయునిజవంశము మైలపడంగఁజేసి, యిం
టి జగడ మింటిలోన నాపణింపక నీ విటు లొంటి వచ్చుటల్.

చ. అని తనకూఁతుఁ దోడ్కొనుచు నల్లునియింటికి నేఁగ మామఁ గా
వనలములోన నే యొలికి పట్టుగ మండుచు నిల్లు వెళ్లి సా
ధ్వీనములు నేఁడు నాకడకుఁ దెచ్చితి నే యలరాఘవుఁడ నే
దనుజగృహీత సీతఁ దవనాదరఁగఁ గ్రమ్మఱఁ దెచ్చి యేలెఁగదా."

అష్టావక్రుఁడు రామునియొద్దనుండి పోవునప్పుడు 'ఓహో! సుమాపుత్త్రుఁడు ప్రాప్తుఁడాయెను' అని పలికెను—అతని యుత్కంఠతోఁ బ్రకటదర్శనముచేత నయిన తనసంతోషమును తెలుపుచు కథామార్గమునను, పాత్రసూచనగా రూపకమార్గమునను అన్వయించుచున్నది. సీతను బంపుటకన్న ముందే లవణునిమీఁదికి శత్రుఘ్నుని పంపుటకై శ్రీరాములవారు నిశ్చయించుట—సీతను అడవిం ద్రోయుటకు ఒంటిని కొనిపోవుదుఃఖమును చూడలేక అతాపుం దొలఁగుటకై యని కథామార్గము, అంతఃకాంత నిష్క్రమణనిమిత్తమని రూపకమార్గము. చిత్రదర్శన సంవిధానంబును పునస్సంఘటనంబును పట్టివై చిత్రికొఱకే గాని కతిపయాంశతలంపు గాని, చిత్రప్రదర్శనము ఏక నాటక బీజభూతమైన సీతావివాసనమును సమకూర్చుటకై భాగీరథీదేవియందు పవిత్ర శీతలజలంబుల నాడను ప్రసన్నగంభీరము లైన వనవీథులయందు విహరింపను సీతకు గర్భదోహదము సుప్రతిలం జేయుటకును, ఆకాంక్షను తీర్చుటకై యని యామె తలంచునట్లుగా ఆమెను కొనతుం బంపుటకొఱకును; అట్టి వ్యాజమునం బంపుట—అపవాదమును లోకముఁ బలికి బలిగా అపరపువిని తను పతిదేవతను జగన్మంగళ మూర్తిని బలాత్కారమునఁ బంపించుఘోరకను తప్పించుకొఱకును, అని యొఱుంగఁ దగును. కావున, చిత్రదర్శనకల్పన అప్రయోజకము గాక భవభూతియొక్క సమర్థ సంవిధానరచనావైదగ్ధ్యని కరము నిరూఢము సేయుచున్నది.

వసిష్ఠులవారు "ఎప్పాటనైన లోకారాధనము సేయుమా" యని రామునికి ఆనతిం బంపుట తప్పక సీతను అడవిం బాపు మనుటయే. వీరప్రసవు కమ్మని సీతను దీవించుటయు ఆదీవన తప్ప దని రాముఁడు భావించుటయు—ప్రవాసమందును సీత కేమియుం గీడు గలుగ దని సూచించుటచే పునస్సంగమప్రత్యాశను ఉచ్ఛిన్నము గానీయక కాపాడుటకు. గర్భాంకము పునస్సంఘటనార్థమై సీతాప్రభావమును త్రైలోక్యమునకు ప్రత్యక్షీకరించుటకు; పునస్సంఘటనము మంగళాంతమునకు. ఆది సామాజికాది చిత్తోద్వేగ శాంతికొఱకు; పునర్ఘటనములేనిచో లోకులకు ప్రవర్తన

యందు శ్రద్ధ కలుగదేను. నాటకము హృద్యము గాక పీడాకర మగును. గర్భాంకాంతమున "ఏమి వైదేహికి ఏలను నీ వనుకూడినది! హా దేవి!" అని రాముడు మూర్ఛిల్లుటయు, లక్ష్మణుఁడు "భగవంతుఁడా, వాల్మీకీ, కావుము కావుము! ఇదియా నీ కావ్యార్థము!" అని బిగ్గరా క్రోశించుటయుం గనుఁడు. లఘుహృదయులు ఇట్లు బెదరుదు రనియు భవభూతి కావ్యము జనపరితోషార్థము ఈ పునర్ఘటనమును కల్పించినాఁ డనియు ఉక్త విమర్శకుల వచనము. కాని అతనికి పూర్వమే జైమిని మునియే కథను మంగళాంతముగా మార్చినాఁడు. భవభూతి తదనుసారముగా రచించినవాఁడు గాని వట్టి స్వతంత్రముగా కథను మార్చినవాఁడు గాఁడు. ఈవిషయము వక్ష్యమాణమున ఇంకను ప్రకటీకృత మగును.

భాగీరథ్యాదులు శ్రీరామునికడకుం బంచవటికి సీతాదేవిం బంపుట రామరక్షార్థంబును, రాముని తీవ్రానుతాపము ప్రత్యక్షముసేయుటచేత సీతను తత్పునస్సంగోత్సుకం గావించుటకును. శంబూకవధాదివృత్తములను ఒకటినుండి యొకటి యుత్పన్నమైనట్లు కల్పించుట - అయోధ్యనుండి పెక్కుపయనములు తప్పించుటకు. పుట్టఁబోవు సీతాప్రసవమునకు చిత్రదర్శనమున జృంభకాస్త్రముల నిచ్చుట - ఆ త్రాణమున వారిని రాముఁడు తన తనయులనుగా ననుమానించుటకు. పునస్సంఘటన సమయమునకు శత్రుఘ్నుఁడును వచ్చినట్లు వర్ణితము. అతఁడు లవణునిఁ గూల్చుటకు ప్రథమాంకమునం దరలినవాఁడు. వానిం గొట్టిరా నింతకాలము (పండ్రెండు వేండ్లు) పట్టెనా యని కొందఱాక్షేపించిరి. అతఁడు లవణుని గూల్చి, మధురను మరలం గట్టి, అందు పండ్రెండేండ్లు నిలిచి, తనపుత్త్రుల నిరువుర నచట రెండు రాజధానులందు దొరలం గావించి, అనంతరము తాను శ్రీరామపాదసేవార్థము వచ్చినట్లు ఉత్తరకాండకథ. ఈతీరున నిందు కవికృతసంవిధానములకు నిమిత్తములం గనునది.

కవి ఈ నాటకమునందు సీతారామ పునస్సంగమును ఆదినుండియుం సూచించు గ్రంథము నల్లినాఁడు. ప్రస్తావనలోనే కవి "ఎల్లవిధములను ఋషులును దేవతలును మేలుసేయుదు" రనునటవాక్యముచే వాల్మీక్యాది ఋషులును గంగారుంధత్యాదిదేవతలును సీతాశుద్ధిని స్థాపించి సీతారాములను మరలం గూర్తు రని భావ్యర్థమును సూచించినాఁడు. వెండియు "అమ్మాయీ... పుత్త్రపూర్ణ మైనయొడితోడి నిన్ను నాయమ్మ తిని చూడఁగలమా" అని సీతకు ఋశ్యశృంగులవారు పంపిన సందేశమందు అభిప్రాయములు వెల్లుగా నున్నవి. అప్పుడే ఆయన తొడంగినది ద్వాదశవార్షికము సత్త్రము. అనంతరమేగదా ఆయన ఆమెను చూడఁగలుగును. కావున, ఆ పండ్రెండు వేండ్లును ఆమె సురక్షితగా నుండు నని యేర్పడుచున్నది. అందువలన

శ్రీరాముని ప్రత్యాశ సుదూరమై యున్నది. సుఖితం గాంచెద మని మునిహృదయ మగుఁ గాని దుఃఖితం గాంచెద మని యుండదు. కావున ఆయన వాక్కుచే పునస్సంగమే సూచిత మైనది. అట్లే పునస్సంగ సమాసంబున ఋశ్యశృంగుఁడు తన మాటతప్పక పుత్రపూర్ణోత్సంగనే ఆమెను దర్శించినాఁడు. ఈ పునర్ఘటనము వాక్యములందు మిక్కుటముగా సూచిత మయినను దిక్ప్రదర్శనార్థము కతిపయములనే ఉదాహరించెద. తృతీయాంకము కడపట—

"అవని యమరనదియు నస్మద్విధులుఁ గూడఁ,
దొలుతఁ గవిత గన్న కులపతియును,
అలవసిష్ఠుఁ డనుగతారుంధతీకుండు,
నిత్యమంగళములు నింత్రు సీకు."

అని తమసా వాసంతులు సీతారాములకు నిత్యమంగళమును ఏ పృథ్వీ భాగీరథీ వాల్మీకి వసిష్ఠారుంధతులు నింపుదురుగాక యని యాశీర్వదించిరో ఆపృథివ్యాదులే సప్తమాంకమున సీతారామసంయోజనమందు సోద్యములై దానిని సాధించిరి. ఇందు వలన ఆభావివృత్తమును ఇప్పటికే ఆదినుండియే భవభూతి పన్నుకొని తదనుగుణముగా అంకములను అల్లుకొనుచుండుట స్పష్టము గాదా? తృతీయాంకమునకు ముందు విష్కంభములో—

"ఇట్టివారు విపాకంబు నెఱయ, నదియుఁ
బరమ విస్మయకారిగాఁ బరిణమించు;
అందు సాహాయ్యకము సేఁత నట్టివారు
పూనుదురు తముఁదామ యపూర్వగతుల"

అను వచనముచేతను కవి పూర్వోక్తార్థమునే సూచించినాఁడు. అట్టివారనఁగా పృథ్వీభాగీరథు లని దీని ముందువెనుక వాక్యములందు స్పష్టము.

శ్రీరాములవారు దుర్ముఖునిచే లక్ష్మణునికిం బంపినయాజ్ఞ సీతను వాల్మీకాశ్రమము చెంతవిడువుమని చూ. "అప్పుడు వాల్మీకితపోవనసమీపమున" ఇత్యాది, 29పు. ఆమె వాల్మీకాశ్రమము చేరమియు భాగీరథిలోఁ బడుటయుం తృతీయాంకమునఁ దెలియును, సీతారామసంయోజనమందు ఆమె చక్కఁగా వ్యాపృత యగుటయుఁ దెలియును. సీత వాల్మీకాశ్రమము చేరినచో ఇందలి తృతీయాంకవృత్తము - అనఁగా రాములవారు వాల్మీకాశ్రమమునకు రాకముందే వారిని ఆమె చూచుట - ఘటింపదు. ఈమార్పు భాగీరథీమూలముగా సీతాహృదయమునుండి పరిత్యాగశల్యోద్ధరణము సేయించుటకొఱకు. అది పునస్సంయోజనాపేక్షచేత. అశ్వస్తగాదేని పునస్సంయోజనము నొల్లదు. అట్లే

ఉత్తరకాండకథలో పునర్యోజనము నొల్లక యడంగినది. అట్టు గానీయక మంగళ పర్యవసానమునకై భాగీరథి ప్రయత్నము. భాగీరథిని చిత్రదర్శనమున రామునిచే "ఆ తల్లీ నీవు కోడలు సీతయందు అరుంధతియందువలె శివమును అనుధ్యానింతువు గాక" అని వేడించుటచేత ఆయమను కవి పునస్సంయోజనార్థము అప్పుడే ఆదిలోనే నిబంధించినాఁడు. పుత్త్రపూర్ణోత్సంగనుగాఁ దెచ్చి రామునితోఁ గూర్చుటకన్న శివమే మున్నది! తన శ్రేయమునం దలంపు మని రాముఁడు ఆమెను వేడలేదు. తృతీయాంకమున మాటిమాటికిని రాముని ప్రమాదములనుండి సీత మూలముగా తప్పించుటయు సీతాశ్రేయముకొఱకే. అట్లే గంగాపృథ్వులు ప్రథమాంకములో రాముఁడు వేడినమాటబడి సీతారాములను మేలు గాంచి యిచ్చిన సమయూర్చ్యము సప్తమాంకము తుదిని ఆయన మాటను ఆమెకు అప్పగించి తమ కృతార్థత దెలుపుకొనిరి. అరుంధతీ వసిష్ఠాదులు కోడలు లేని యయోధ్యకు రాము పోరని ప్రతిన సేసి వాల్మీకాశ్రమము నందు నిలుచుట - సీత జగత్పావని యని లోకమునకు తెలుపుటకును, అమోఘముగా పునస్సంయోజనము సాధించి సీతారాములకు దుఃఖాపనోదనము గావించుటకును, అగునేగాని, ముందు కానకు పంపి తీఱవలసిన దని తామే వ్యాజముగా చోదనచేసి పంపినందులకై నిమ్మట తామే అసమ్మతిం దెలిపి దుఃఖార్ణవమగ్నునికి శ్రీరామునికి మెడం బాషాణము గట్టుటకుఁ గాఁజేరదు. చతుర్థాంకమున లవునిఁగూర్చి ప్రశ్నించిన జనకునికి అరుంధతి ఉత్తర మెట్టింగియు చెప్పకుండుటయుం, "సమయమున తెలియఁగలదు లే" అని పలుకుటయు, లోలోపల జరుగుచున్న పునస్సంయోజన ప్రయత్నమునే సూచించుచున్నది. చతుర్థాంకములోని యీయుద్ధారమునుం గనుఁడు:—
54 పు. "కౌస.—నాథూనా, జానకి!......వీరినుడుల 16." నాటకము పునస్సంయోజన ప్రవణ మనుటకు ఇంతకన్నను ప్రమాణము ఉండునా? పుత్త్రపూర్ణోత్సంగ సీతాసమాపత్తి రామునికి కాఁగల దను నీరహస్యమును వసిష్ఠులవారు ఋశ్యశృంగాశ్రమములోనే ఆదిలోనే కౌసల్యతో చెప్పినా రని యీ గ్రంథార్థము.—ఇట్లీనాటకము సీతారామ పునస్సంగమార్థమే వ్రాయఁబడిన దనుట స్పష్టము.

ఈలోకోత్తర నాటకము శ్రవ్యప్రబంధముగా రచించును గాని దృశ్యముగా రంజింప దని పాశ్చాత్య సంస్కృత పండితులును నూతనమత ప్రియులగునస్మదీయులలో కతిపయులును పలికిరి. కాని, ఇది దృశ్యముగా నత్యంతరంజక మగు నని ఆబాల్యము నాతలంపుగా నుండెను. మదరాసు క్రిస్టియన్ కాలేజిలో ప్రధానసంస్కృతోపాధ్యాయుండ నైనందున, బి. ఏ. పరీక్షకు ఉ. రా. చ. పఠనీయము కాఁగా, నా శిష్యులకుం బైమత భేదమును, నామతమును తెలిపి, తదీయ స్థాపనార్థము వారిచేత ఈనాటకమును మదరాసు సౌధములో ఆడించి, [illegible]

బనియు, అతిశాంతమంత్ర మనియు, క్రిక్కిఱిసిన వేసురు రసికవిద్వజ్జనులను ప్రత్యక్షము గావించినాడను. ఆ ప్రయోగము జరిగి ఇప్పటికి 34 సంవత్సరము లయినను, ఆ శంబూకదివ్యపురుషుని రామస్తుత్యాది పద్యములు ఇప్పటికిని నావీనులలో అను రణనముగా వినబడుచునే యున్నవి. సీతాదిసకలపాత్రములను వారివారిచర్యలును కన్నులయెదుర ఇప్పటికిని మెలగుచున్నవి. అనంతరమున ఎన్నియో నాటకములు చూచినను ఈ క్షేమమునా రెండవదానను ఇందిగొన్నట్టిది మఱిలేదు.

ఈ నాటకమునందు ప్రథమాంకమునలో శ్రీరాముడు తనకంఠమునను సీతబాహువును ఉంచుకొనును. శ్రీరామునియురమున సీత శయనించును. ఇట్టిది పరిషత్తునందు వ్రీడాకరము గాదా? అట్టి యవస్థలో నున్న శ్రీరామునితో దుర్ముఖుడు సంభాషించుట తగునా? ఇచట పాత్రములు వాక్యములను మాత్రము యథోక్తముగా బలికి క్రియను ఇంచుక సంక్షేపించి ఇంకను మార్చుకొనవచ్చును.

"చరణగతాధ్వఖేదము" 8(17). "ఒకొక్కకవేళ" 9(20) - ఇట్టి పూర్వ రహోవృత్తములను రాముడు సీతతో లక్ష్మణుని యెనికలో నిర్లజ్జముగా నెట్లు వచించును? ఇట్టి సమయములందు లక్ష్మణపాత్రము ఈపాత్రముల వాక్యములను వినక అవలికి జరిగి, వీరికి మాపుటకై చిత్రవీథిలోని పైపైవిశేషములను అరయుచుండుట నభినయింప వలయును.

అంతర్నాటకావర్ణనమునకు హనుమత్సుగ్రీవ జాంబవద్విభీషణులను రావింప లేదా యేమి? లేదు. ఏలన, వారికి నప్పటియందు సీతాశుద్ధి ప్రత్యక్షీకృత పూర్వమే.

సప్తమాంకమున శ్రీరాముడు లక్ష్మణునితో కుశలవులను చంద్రకేతు సమముగా స్థానమర్యాదల నొసంగు మని యానతీయ 84, లక్ష్మణుడు అట్లే కావించితి నని ఉత్తరము చెప్పును. రామవాక్యమందు 'ఈబాలుర నిరువురను' అను పదముల లోని యేతచ్ఛబ్దము చేతను, లక్ష్మణోత్తరములోని భూతప్రయోగము చేతను ఆబాలు రచట వచ్చి కూర్చుండియున్నా రని తోచును. అట్లుండ, వారు పిమ్మట వాల్మీకితో ప్రవేశింతురు. వారు సమాజమునుండి ఎప్పుడు లేచిపోయిరి? పాత్రనిర్గమము అసూచితముగా జరుగగూడదుగదా. ఇది యెట్లు సంగతపడును? అని ప్రశ్న. వాస్తవముగా వారు సమాజములో వచ్చికూర్చుండియే యున్నయెడల వారిని రాములవారు చూడనే చూతురు, కావున లక్ష్మణునితో ఆయానతిం బలుకవలసిన పనియే యుండదు. పలికిరి గావున అప్పటికి ఆబాలురు వచ్చి కూర్చుండలేదు. పిమ్మటను సమాజములోనికిరాలేదు. వాల్మీకి తేరగా తండ్రిం జేరవచ్చిరి. లక్ష్మణవాక్యమునకు "వారికి చంద్రకేతువుతో తత్సమానమయిన స్థాన మేర్పఱిచియున్నాను" అని యర్థమే గాని

"వచ్చి కూర్చున్నారు" అని యర్థము గాదు. ఇందుచేత శ్రీరాములవారు ఆబాలురు తమపుత్త్రు లనియెడు భ్రమను వదలుకొనుట సూచితము.

ఈనాటకమున హాస్యరసము లేదని పలువురు పండితులవచనము. లేమి వాస్తవమే, ఇందులోనే గాదు, ఈయన నాటకములు మూడింటను అది మృగ్యమే. ఇందు సౌధాతకి మాటలలో కొంచె మున్నది. మూడిటను వదకినచో మందునకు నించుక యగపడును. ఇంకలి స్త్రీపురుషులు అత్యుదాత్త ప్రకృతు లగుటంబట్టి హాస్యప్రసక్తి లేదాయె నని చెప్పవలయుగాక, మూలతింగుఱించి యేమి చెప్పఁగలము?

ఈనాటకమునందు పంచమాంకమునందు లవుఁడు చంద్రకేతునికడ శ్రీరామ ప్రభావాధిక్షేపము సేయుచో 70(35) "...దమగుల్ ఖరాజి నవి మూఁడనలో భయముల్ సెలంగవే" అని సడివట్టుచు న్నాఁడు. ఈమూఁడు వనుకంజల వృత్తము వీరచరితలో వర్ణితము గాదు. పైగా "ఇంద్ర సూనేయు నేరుపును" అని యధిక్షేపించి నాఁడు. ఈమాట రాముఁడు వాలిని ఎదురొక్కని కొట్టనేరక చెట్టు చాటునుండి కొట్టుటను తెలుపుచున్నది. వీరచరితమందు వాలి రాముని మడియింప నుద్యుక్తుఁడై అతనిమీఁదికి బోరవచ్చి యతనిచే మడిసె నని యున్నది. ఇట రెండు నాటకములు పరస్పర విరుద్ధముగా నున్నవి. లవుఁడు రామాయణకథ ననుసరించి పల్కెనేగాని, భవభూతివీరచరితముం బట్టి పలుకలేదు. ఐనను మహాకవి తనతొలిపల్కు తాను అడంచి యిట నొండువగం బలుకుట చిత్రము.

మఱియొకటి—ఇందు "నడిమియమ్మవృత్తాంతము అన్నయ్య అణఁచి వైచినాఁడు." అని చిత్రప్రదర్శనమునందు లక్ష్మణవాక్యము. వీరచరిత్రలో శూర్పణఖ మంథరావేషమున వచ్చి రామప్రవాసము కైకేయీ ప్రార్థితముగా సాధించె నని యున్నది. ఇట లక్ష్మణవాక్యమున తద్విరుద్ధ మైన రామాయణోక్త వృత్తాంతమే పరామృష్టమై యున్నది. ఇటనుం గవి తనపూర్వరచనను తాను పాటింపలేదు.

క్షేమేంద్రుఁడు చేసిన యుత్తరరామ చరిత్రగత కతిపయవిమర్శ. యౌచిత్యచర్చ.

(1) ప్రబంధౌచిత్యముక్రంద—యథావా భవభూతేః—

(నేపథ్యే) యోఽయ మశ్వః పతాకేయ మథవా వీరఘోషణా

సప్తలోకైకవీరస్య దశకణ్ఠకులద్విషః.

లవః—(సగర్వ మివ) అహో సంతాపకా న్యక్షరాణి! భోభోః కి మక్షత్రియా పృథివీ య దేవ ముద్ఘుష్యతే। (విహస్య) అః కిం నామ స్ఫురన్తి శస్త్రాణి! (ధనురారోపయన్)

జ్యాజిహ్వయా వలయితోత్కటకోటిదంష్ట్ర
ముద్గారి ఘోరఘనఘర్ఘరఘోష మేతత్
గ్రాసప్రసక్తహసదన్తక వక్త్ర యన్త్ర
జృమ్భావిడమ్బి వికటోదర మస్తు చాపమ్.

ఇందుల తెనుఁగు మదీయము—పు. 60-61 (నేపథ్యమున) అశ్వమిదె...(25) లవు.—[వ్యథతోను బోలె] అహో రగిలించుచున్నవి యక్షరములు! ఓహోయి, ఇట్లు ఘోషించెదరే!" పృథివిలో క్షత్త్రియులు లేరనుకొన్నారా యేమి? [నవ్వి] ఏమి! శస్త్రములను జళిపింతురా! [విల్లెక్కు పెట్టుచు] జ్యారసన... (27)—ఇందుపై విమర్శ—

అత్రార్థే రామాయణ కథాతిక్రమేణ నూతన నోత్ప్రేక్షితా రామతనయస్య సహజ విక్రమానుసారిణీ శౌర్యోత్కర్ష భూమిః పరప్రతాపస్పర్ధాసహిష్ణుతా ప్రబన్ధస్య రసబన్ధురా మౌచిత్యచ్ఛాయాం ప్రయచ్ఛతి.

(2) వీరరసౌచిత్యము క్రింద—న తు యథా భవభూతేః—

వృద్ధాస్తే న విచారణీయచరితా స్తిష్ఠన్తు హుం వర్తతాం
సున్దస్త్రీదమనేఽప్యఖణ్డయశసో లోకే మహాన్తో హి తే
యాని త్రీ ణ్యకుతోభయా న్యపి పదా న్యాసన్ ఖరాయోధనే
య ద్వా కౌశల మిన్ద్రసూనుదమనే తత్రా ప్యభిజ్ఞో జనః.

ఇందుల తెనుఁగు మదీయము.—'ఉందురు'...70 (35). ఇందు పై విమర్శ.

అత్ర ప్రధానస్య రామసూనోః కుమారలవస్య పరప్రతాపోత్కర్షాసహిష్ణో ర్వీరరసోద్దీపనాయ సకలప్రబన్ధ జీవితసర్వస్వ భూతస్య ప్రధాననాయక గతస్య వీరరసస్య తాటకాదమన ఖరరణాపసర ణాన్యరణసంసక్తవాలివ్యాపాద నాది జన విహితాపవాద ప్రతిపాదనేన స్వవచసా కవినా వినాశః కృత ఇత్యనుచిత మేతత్.

(3) దేశౌచిత్యము క్రింద.—యథా భట్ట భవభూతేః।

పురా యత్ర స్రోతః పులిన మధునా తత్ర సరితాం,
విపర్యాసం యాతో ఘనవిరళభావః క్షితిరుహామ్,
బహో ర్దృష్టం కాలా దపర మివ మన్యే వన మిదం,
నివేశః శైలానాం త దిద మితి బుద్ధిం ద్రఢయతి.

ఇందులకు తెనుఁగు 26 (18). దీనిపై విమర్శము.—

అత్ర బహుభి ర్వర్ష సహస్రై రతిక్రాన్తైః శమ్బూకవధప్రసఙ్గేన దణ్డకారణ్యం రామః పూర్వపరిచితం పునః ప్రవిష్టః సమన్తా దవలోక్యైవం బ్రూతే—'పురా యత్ర నదీనాం ప్రవాహా స్తత్రేదానీం తటమ్, వృక్షాణాం ఘనవిరళత్వే విపర్యయ శ్చిరాద్దృష్టం వన మిద మపూర్వ మివ మన్యే, పర్వతసన్నివేశ స్తు త దేవైత దితి బుద్ధిం స్థిరీకరోతి.' ఇత్యుక్తే చిరకాల విపర్యయ పరివృత్త సంస్థాన కానన వర్ణనయా హృదయసంవాదీ దేశస్వభావః పరమ మౌచిత్య ముద్ద్యోతయతి.

సీతావివాసనము ధర్మ్యమా, అధర్మ్యమా ?

పూర్వోక్తముగ చక్కఁగా నవగాహించిన, ఈ ప్రశ్నకు అవకాశమే ఉండదు. అయినను ఇంచుక. ప్రజారంజనార్థము శ్రీరాముఁడు సీతను దూరీకరించెను. తద్రంజనమే తద్రహస్యము, "అగ్నిలినిగాని" 4 (5) వివాసనోపదేష్టలును తల్లిదండ్రులును "తప్పక పెకటికోఁకం దీర్చునది" యనియు, "ప్రజల రంజింపఁ దివురుమెప్పాట నైన" 4(4) అనియు, చెప్పిపంపిన యరుంధతీవసిష్ఠులు. సీతంగూర్చి వడివచ్చినంత తక్కువారణముకై సీతావివాసనముకన్న నుపాయాంతరము లేదు ["ఏసాధు" 14 (35)]. ఎల్లవారింగూర్చి సీతాశుద్ధిం దెలుపరాదా యనిన, అది ఆపెద్దలు లేక నిరవమానముగా నెట్లు జరుగును ? వారు జన్నమును అకాలమున వీడి యెట్లు వత్తురు ? వారికి సమయమై వారు వచ్చి ఆయుపాయమునే ప్రయోగించువఱకు (7 అం) వివాసనము తప్పదాయెను. ఈలోపల వియుక్తి శుభోదర్కమే యని ఆశీర్వాద వాక్యములచే సీతారాములకు తెలిపినవారు (అరుంధతి గూఁ) వసిష్ఠుఁడును ఋశ్యశృంగుఁడును: "వీర ప్రసవవు గమ్ము." "మఱి పుత్త్రపూర్ణ మైనయొడిలోఁడినిన్ను ఆయుష్మతిని చూడఁ గలము." రాముఁడు సీతాశుద్ధ నెఱుంగనివాఁడు గాఁడు 5 (౪), (7), 14 (36). పౌరులు సీత నింద నుండనీయరందులకు వారు నింద్యు లని తమస స్థూలదృష్టిచేఁ బలుకుఁగాక; సూక్ష్మమతి శ్రీరాములవారు పౌరులను నిందించుట తగవుగా దని పలికినారు: "విశ్వసించు నెవండు దబ్ధివృత్తి" 15 (37). భాగీరథియుం రాముని మతమే వహించినది: "త్వాయం దల్లెను..." 87 (6). తెలియక, "తర మెవ్వరి కౌను వారితత్త్వము తెలియఁగ" 21 (7), వాసంతి వివాసన మకార్య మన్నది - "ఎల యీ యకార్యమును దేవర గావించెను ?" 40, "ఓయి కఠోర" 40 (20), "ఈవె మదీయజీవితమవు" 39 (19). పితృత్వకారణంబున జనకుఁడు రామునిపై అలిగియు, "ఈవిశసాళనిప్రహాతి" 59 (23), అరుంధతి హెచ్చరించిన ప్రజాపాలన కారణమునకు 59 (22) సమాధాన మొందినాఁడు "ప్రావక" 59 (23). అట్లే గర్భప్రీతికారణంబున పృథ్వీదేవి రామునిపై కడు నలిగియు, "బాల్యమునను" 86 (5),

భాగీరథీశోధనచే 87 (గీ), సమాధానపడినది. ఈమెయు భాగీరథియును సీతావిశుద్ధిని స్తుతించుటచేత పౌరజానపదులు సమాధానపడి సపుత్త్రసీతారామసమ్మేళనము నంగీకరించిరి. అశుద్ధిని స్థాపించి లోకులను సమాధానపఱచుట సీతాశుద్ధికిని రామునియశమునకును అత్యంతావశ్యక మని పెద్ద లెల్లరుం దలంచి, అట్లే సంవిధానముం గూర్చిరి. ఇట్లు సీతావివాసనము సాధువేగాని యసాధువుగాదు.

ఈ విషయంబున కేలు (Kale) పండితుల యు. రా. చ. యుపోద్ఘాతము నందలి యీసంవాదముం గనుఁడు:—

"Shallow critics, with their gratuitous sympthy with Sita for her cruel abandonment in the forest, are inclined to find fault with Rama for his undue solicitude for the contentment and happiness of his overnice subjucts. They miss the very beauty of Rama's life when they take such a narrow view of it. Judged by the ideal standard of duty, Rama deserves our approbation of his wonderful self sacrificing nature rather than condemnation for the seemingly cruel deed. No one was more conscious of the cruelty of the action than Rama himself as is evident from his utterances in the drama, but has he lived for his subjects he was bound to please them at any cost to himself. No one was more conscious than Rama himself of the sterling womanly qualities of Sita—almost an idealistic picture of every virtue that ennobles womanhood and gives it a peculiar majesty and grandeur, but when called upon by the stern voice of duty, Rama throws her off inwardly feeling the deepest anguish for the cruel step that he is forced to take."

రసచర్చ.

ఈనాటకమందు రసము ధర్మవీర మనియు, నాయకుఁడు ధర్మవీరుఁ డనియు వక్కాణించువారుం గలరు. అందులకు వారియుపపాదనము:—

"ఉత్సాహాత్మా భవే ద్వీరస్త్రేధా ధర్మాదిదానతః
నాయకో౽త్ర భవే త్సర్వైః శ్లాఘ్యై రనుగతో గుణైః." వాగ్భటః.
"ఉత్సాహాత్మా వీర స్త్రేధా యుద్ధధర్మదానేషు
విషయేషు భవతి తస్మిన్ త్రివిధో నాయకః ఖ్యాతః." రుద్రటః.
"ధర్మదాన యుద్ధభేదం త్రేధా వీరః." హేమచన్ద్రః.
"వీరశ్చతుర్ధా । దానదయాయుద్ధధర్మై స్తదుపాధే రుత్సాహస్య
ర్విధత్వాత్." రసగఙ్గాధరః.

ఈనాటకమున నాయకునందు ధర్మవీరతా సాధకము లయిన వాక్యములు:—

ఆముఖములో అపవాదప్రస్తావము. ప్రథమాంకమున:—అర్మిలినిగాని 4 (5), కట్టా! లోకులు 5 (7), పుత్త్రులకు నిజ 8 (15), అకటసీతకు 14 (33), ఏకార్యముచే నైనను (34), ఏసాధుశుద్ధ (35), సీవలన (36), లోకులకు 15(37), పిన్నతటి (38), నేరనిముగుదా (39), గోడుగుడుచు (40), ఎదను 16 (42).

ద్వితీయాంకమున:—స్వర్గాగ్ర 21 (7), కుడికరము 22 (1), పలికి 23 (9).

తృతీయాంకమున:—డెందంబున 32(4), ఈవె నాదీయ 39(9), ఓయి కఠోర 40(21), పూనికతోడ 41(23), సరిపడ దాయె (25), పీవినగాని (24), చకిత 40 (21), వెల్లి (22), దేవి పాడిడి 4(26), అడ్డముగ 42(28), పాయక (29), హా ప్రాణేశ్వరి 43(31), సరవి 46(37), ఎచట (50).

షష్ఠాంకమున:—పొందలసె 81(24), నిరతిశయంపు (26), ఆకృతి 82(31), అనుభావ 83 (34).

సప్తమాంకమున:—మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు 84, బాల్యమున 86 (15), క్ష్మాతలం దల్లెను 87 (6), కుందు 89 (12).

ఇందు సీతావిరహశోకోద్ధురతాపరము లైన వాక్యములు తత్కారణ భూత ప్రజారంజన ధర్మైకాభినివేశ తాత్పర్యకములు. నాటకము ఆదిలోనే అపవాద మూలకము. అంతమున నిరపవాదకరణపరము. లోకరంజనము ఆదిలో త్యాగముచేత, అంతమున తత్సమాకలన పూర్వక తత్ప్రీతిబోధనముచేత; ఏతదనుసారముగా భరత వాక్యమందు "తుంగంజేసి యఘంబు" అనువాక్యము అపవాదనిరసన పూర్వక ధర్మనిర్వాహపరముగాను, "శ్రేయమూల సందోహంబుః బొందించుతక" అనుట సీతా పునఃప్రాప్తిపరముగాను గ్రాహ్యములు; కడమపద్యంబును అట్లె. ఈమతమున వీరరసమునకు అంగికి కరుణవిప్రలంభము అంగము, ధర్మాభినివేశదార్ఢ్యబోధకము.

సీతాపునస్సంప్రాప్తికై వ్యాఖ్యలయందు చేయఁబడునట్టి బీజాద్యారంభాది ముఖాదిసమన్వయముల నెల్ల నిరపవాదసాధనకై చేయుపలయును.

కరుణ విప్రలంభ సిద్ధాంతము.

ఈనాటకంబున కరుణరసము అంగి యని యొకమతము కలదు.—సాహిత్య దర్పణమందు నాటకలక్షణమున "ఏక ఏవ భవే దఙ్గీ శృఙ్గారో వీర ఏవ వా" అని రెండు ఏవకారములతో నియమము నిబద్ధమై యుండఁగా, "శృఙ్గారో వీరో వేతి కథనం తు సముచిత రససూచనమ్ । తే నోత్తరరామచరితే కరుణరసస్య, ప్రబోధ చన్ద్రోదయే శాన్తస్య చాఙ్గిత్వ మవ్యాహతమ్." అని ముద్రకక్షాపిక. ఈక్షాపిక

గ్రాహ్యముగా నుండలేదు. ఎట్లన—ప్రబోధచంద్రోదయమందు వీరరసమే అంగి గాని శాంతరసముగా దని మతాంతరము గలదు; అదే సాధువుగాఁ దోఁచుచున్నది. మఱి యీ ఙ్ఞాపికచే విరూపకమందుఁగాని తల్లక్షణోక్త రసమే యుండవలయు నను నియమము జలలిపి యగును. మఱియు నీ ఙ్ఞాపిక కరుణవిప్రలంభలక్షణమునకు విరుద్ధముగా నున్నది. ఎట్లన—సా. ద.

"యూనో రేకతరస్మిన్ । గతవతి లోకాన్తరం పున ర్లభ్యే
విమనాయతే య దైక । స్తదా భవే త్కరుణవిప్రలమ్భాఖ్యః."

"యథా కాదమ్బర్యాం పుణ్డరీకమహాశ్వేతావృత్తాన్తే । పునరలభ్యే శరీరాన్తరేణ వా లభ్యే తు కరుణాఖ్య ఏవ రసః." అని తద్వృత్తి. సీత పునర్లభ్య యైనది గావున కరుణరసము గాదు. దీనిని మఱలం దడవెద.

కరుణశబ్దముగాని, (కరుణాశబ్దముగాని, దీనిం గూడ సాధకముగాఁ గొని యున్నారు.) అక్కడక్కడ నాటకమందు కనఁబడుట సాధకము గాదు. అగునేని, మాలతీమాధవమును అంగి కరుణరసమే గావలయును. ఎట్లన—అందు 9, 10 అంకములలో ఈ ప్రయోగము లున్నవి —(సకరుణం నిశ్వస్య),—(సకరుణం పరివృత్యావలోక్యచ),—(సకరుణంవిముచ్య),—(సోచ్ఛ్వాసం సకరుణమ్),—(సకరుణం నిశ్వస్య),—(సకరుణం సాస్రమ్),—మఱియు "కరుణమనేచరవచనాత్" 10(14), "కరాళాయతనాచ్ఛాయ మచ్చర త్కరుణధ్వనిః." 5 (21) ఇంతమాత్రచే మాలతి యందు కరుణము అంగి యగునా? కా దని చెప్పవలయునా? "ప్రకరణమందు శృంగారము అంగిగా నుండు"నని తల్లక్షణము గదా. మఱియు మాలతియందు—

"అకరుణ, వితర స్మితోజ్జ్వలాం । దృశం, మతిదారుణ, దేహి మే గిరమ్,
సహచర మనురక్తచేతసం । ప్రియామకరన్ద, కథం న మన్యసే!" 9 అం.

అనుశ్లోకమున కరుణరస మని వ్యాఖ్య. అందువలన మాలతిలో కరుణరసమే అంగి యగునా? మఱియు-

"జనస్థానే శూన్యే వికలకరణై రార్యచరితై
రపి గ్రావా రోది త్యపి దళతి వజ్రస్య హృదయమ్." 1 (28)

అను నుత్తరరామచరితశ్లోకమున పూర్వరామచరితాంశము పరిణతమై యున్నది. దానిం గూర్చి ఆర్యాసప్తశతిలో—

"భవభూతే స్సంబన్ధా ద్భూధరభూరేవ భారతీ భాతి
ఏతత్కృతకారుణ్యే కిమన్యథా రోదితి గ్రావా?"

అని యున్నది. ["కారుణ్యం కరుణా ఘృణా" అమర. కరుణము గాదు.] ఇందు

ఘము; లేతత్ప్రతిపన్నమౌరసము దత్కాలంబనం బైన స
త్యము రామాదులయం దు, నాట్యమున సభ్యావాసమై భాసిలుఁ.

ఇందుల కేమి చెప్పెదరు ? అని యాక్షేపమేని—నిరుక్త కరుణరసము రామాదినిష్ఠము గా దని సిద్ధాంతము.—సా. ద. తృ. పరి. చూచునది.

"పారిమిత్యా ల్లౌకికత్వా త్సాన్తరాయతయా తథా
అనుకార్యస్య రత్యాదే రుద్బోధో న రసో భవేత్.
శిక్షాభ్యాసాదిమాత్రేణ రాఘవాదేః స్వరూపతామ్
దర్శయ న్నర్తకో నైవ రస స్యాస్వాదకో భవేత్.
కావ్యార్థభావనే నాయ మపి సభ్యపదాస్పదమ్."

మఱియు—"రామస్య కరుణో రసః" ఇత్యాదివాక్యములందు కరుణపదము నిరుక్త కరుణరసపరమ యేని కరుణ నాయకునియందు రసమును స్వశబ్దముచేతనే చెప్పిన దోషము సంభవించును. ఎట్లన—సా. ద. సప్తమపరిచ్ఛేదము—

"అథ రసదోషా నాహ—రస స్యోక్తి స్స్వశబ్దేన"—"రసస్య స్వశబ్దో రసశబ్దః శృఙ్గారాదిశబ్దశ్చ-క్రమేణ యథా—

"తా ముద్వీక్ష్య కురఙ్గాక్షీం రసో నః కోఽప్యజాయత,
చన్ద్రమణ్డల మాలోక్య శృఙ్గారే మగ్న మన్తరమ్."

అట్లయిన, "రామస్య కరుణోరస,' ఇత్యాది వ్యవహారములయందు ఆశబ్దమున కర్థ మేమన, దుర్భరవిరహవ్యథయే యర్థము; అదియే కరుణ విప్రలంభోద్బోధకము. అట్లే "ఏకో రసః కరుణ ఏవ నిమిత్తభేదాత్" అను వాక్యమున దుర్భరవియోగవ్యథయే విప్రలంభశృంగారాది వివర్తములం జెందు నని భావము.

ఈనాటకమున కరుణవిప్రలంభ మంగిగాని కేవలకరుణము అంగి గా దని సులువుగా తెలియుటకై కరుణరస కరుణవిప్రలంభాది స్వరూపచర్చలను అభియుక్త కృతములం గొన్నిటి నుద్ధరించెద:—

రసతరఙ్గిణీ.

"యూనో రేకతరస్మిన్ । మృతే ప్రలాపః కరుణరసః । జీవతో ర్విశ్లిష్టయోః ప్రలాపః శృఙ్గారః । అతఏవ రసరత్న దీపికాయాం కరుణరసోదాహరణమ్ । 'అయి జీవితనాథ' ఇతి । నను విప్రలమ్భశృఙ్గారస్య పూర్వానురాగ మాన ప్రవాస కరు ణాత్మకత్వాత్ జీవతో రపి విప్రలమ్భస్య కరుణరసత్వ మాయాత మితి చేత్సత్యమ్ తత్ర కరుణరస స్యాఙ్గత్వేన భాసమానత్వాత్ తత్ర కరుణాత్మకత్వవ్యపదేశః."

"శోకస్య పరిపోషః కరుణః - ఆశావిచ్ఛేదే సతి సర్వేన్ద్రియక్లమోహా । న చ విప్రలమ్భేఽతివ్యాప్తిః - తత్రేష్టాశాయాః సత్త్వాత్ । తద్విచ్ఛేదే తు స విప్రలమ్భః కరుణ ఏవ - శోకో దుఃఖమ్."

వాగ్భటాలఙ్కారః.

"స్యాదేకతరపఞ్చత్వే దమ్పత్యో రనురక్తయోః
శృఙ్గారః కరుణాఖ్యోఽయం వృత్తవర్ణన ఏవ సః."

"చతుర్థ మాహ । స్యా దితి । స్నిగ్ధయో ర్నాయకయో రేకస్య పఞ్చత్వే మరణే అపరస్య ప్రియాయాః విరహః కరుణాఖ్యోఽయం కరుణనామా స్యాత్ । పరం స వృత్తవర్ణనే అచారదార్ఢ్యఖ్యాపన యైవ ప్రయోజనవా నితి గమ్యమ్. యథా । ......ఇత్థం చతుర్ష్వపి విప్రలమ్భేషు నాయికానాయకపరతయా ఉదాహరణ ద్వయం ప్రదర్శితమ్."

రుద్రటః.

"అథ విప్రలమ్భనామా । శృఙ్గారోఽయం చతుర్విధో భవతి
ప్రథమానురాగ మాన । ప్రవాస కరుణాత్మకత్వేన."

వ్యాఖ్యా.—కేచిద్ధి కరుణరస ఏవ విప్రలమ్భభేదం కరుణ మన్తర్భావయన్తి । త దసత్ వైలక్షణ్యాత్ । శుద్ధే హి కరుణే శృఙ్గారస్పర్శ ఏవ నవిద్యతే । కరుణ విప్రలమ్భస్తు శృఙ్గార ఏవ । యథా కాళిదాసస్య 'ప్రతిపద్య మనోహరం వపుః...'

"కరుణ స్స విప్రలమ్భో య త్రాన్యతరో మ్రియేత నాయకయోః
యది వా మృతకల్పః స్యాత్ తత్రాన్య స్తద్గతం ప్రలపేత్."

హేమచన్ద్రకావ్యానుశాసనమ్.

"కరుణ విప్రలమ్భ స్తు కరుణ ఏవ । యథా—'హృదయే వస సీతి' ఇత్యాది రతిప్రలాపేషు." "విప్రలమ్భేఽనవచ్ఛిన్న ఏవ సంభోగమనోరథః, నిరాశత్వే తు కరుణ ఏవ స్యాత్."

సరస్వతీకణ్ఠాభరణమ్.

"అభ్యఙ్గనార్థత్వే కరోతి చిత్తం దుఃఖేన యథా: 'దళతి హృదయమ్'— అత్ర రామాదేః దుఃఖేన చిత్త మభ్యజ్యతే."

"భావో యదా రతి ర్నామ ప్రకర్ష మధిగచ్ఛతి
నాధిగచ్ఛతి చాభీష్టం విప్రలమ్భ స్త దోచ్యతే.
పూర్వానురాగో మాన శ్చ ప్రవాసః కరుణ శ్చ సః
పురుషస్త్రీప్రకాండేషు చతుఃకాండః ప్రకాశతే.

పూర్వానురాగపూర్వేషు విప్రలమ్భేషు తత్క్రమాత్
విశేషద్యోతకే చేహ వ్యపదేశేన సూచ్యతే.
ప్రత్యాదానం పున స్తేషాం కరుణే కో న మన్యతే
స్వయం దత్తాని హి విధి స్తాని తత్రాపకర్షతి.''

[టీ. కరుణే=కరుణాఖ్యే విప్రలమ్భే, తేషా మభీష్టాలిఙ్గనాదీనామ్, ప్రత్యాదానమ్=పునర్గ్రహణమ్, న మన్యతే=న జానాతి.]

''మూర్ఛావిలాపౌ కురుతే కురుతే సాహసే మనః
కరోతి దుఃఖం చిత్తేన యో౽సౌ కరుణ ఉచ్యతే.''

[ఇది కరుణవిప్రలంభమునుగూర్చి చెప్పిన వ్యుత్పత్తి.]

'' 'మృతేతి ప్రేత్య సంగన్తుం యయా మే మరణం మతమ్ ।
సైవావన్తీ మయా లబ్ధా కథ మత్రైవ జన్మని !'

అత్ర స్థాయినో విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగాత్ రసనిష్పత్తి రితి రతి రేవ శృఙ్గారరూపేణ నిష్పద్యతే । అత్రావన్త్యా వాసవదత్తాయా ఆలమ్బనవిభావభూతాయాః సకాశాత్ ఉత్పన్నో వత్సేశ్వరస్య రతిస్థాయిభావ స్తస్యాః పునర్జీవనాదిభిః ఉద్దీపనవిభావైః ఉద్దీప్యమానో మృతేత్యాదినా వాగారమ్భానుభావేన అనుమీయమానై ర్హర్షధృతిప్రభృతిభిః సుఖాత్మభిః సంస్పృశ్యమానః కరుణానన్తరసమ్భోగశృఙ్గారాఖ్యాం లభతే ''

''ఔపమానికీ యథా—'అపి జనకసుతాయాః...' సేయం సీతావిషయిణీ రతిః తదుపమానదర్శనేన రామం రమయతే॥''

''...విప్రలమ్భ శృఙ్గారాఖ్యాం లభతే । స చతుర్ధా పూర్వానురాగో మానః ప్రవాసః కరుణ శ్చ. ఈ ప్రకరణములో - పూర్వానురాగము, మానము, ప్రవాసము అయిన తర్వాత నాలవదైన కరుణవిప్రలంభ స్వరూపము:—సంగతయో రేకాన్యతరవ్యపాయే కరుణః - అథ సంభోగః,...స చతుర్ధా ప్రథమానురాగానన్తరః, మానానన్తరః, ప్రవాసానన్తరః, కరుణానన్తర ఇతి... తే౽మీ చత్వారో౽పి సంభోగాః చతుర్భి రేవ విప్రలమ్భైః ప్రకర్ష మాపద్యన్తే.''—[ఇచటను నాలిగింటికిని వరుసగా ఉదాహరణములు దత్తములు. అందు తుదిది]—''కరుణేన యథా—

'న మర్త్యలోక స్త్రిదివా త్ప్రహీయతే మ్రియేత నాగ్రే యది వల్లభో జనః
నివృత్త మేవ త్రిదివప్రయోజనం మృతస్స చే జ్జీవత ఏవ జీవతి॥'

[టీ.—మరణానన్తరజీవనం ప్రియజనస్య స్వర్గా దపి సుఖకర మితి భావః.]''

"కరుణానన్తర మాలిఙ్గనం యథా—

'చన్ద్రాపీడం సా చ జగ్రాహ కణ్ఠే కణ్ఠస్థానం జీవితం చ ప్రసేదే

తే సా పూర్వం సా సమాశ్లిష్టసత్త్వా విస్మృత్య స్వప్నప్రాప్తా సిన్ధువే లేన భేజే.' "

"పుంస ఏవ ప్రవాసకరుణే యథా—

'సీతావత్స యతో నివృత్య హరితే దృష్టిం ఝటితి త్యాకులాన్,

అన్యోన్యార్పిత చఞ్చద శ్రుకణికైః పౌరాననై ర్ధ్యాయతే,

ఇష్టో స్త్రీరత ఏవ నిశ్చలః, విశత్య స్తగ్రహం దుఃఖితః,

ప్రచ్ఛాదయ్యన మఞ్చలేన గమనే ష్వశ్రు ప్రపూర్ణ రోదితి' "

"అవస్థా నార్థస్వే కురుతే ప్రవాసే యథా—'ఇయ మేత్య...'అత్ర రతేః కామశోకేన నవంబనావాసే యన్నో పస్తాప్యతే—"

"అభ్యఙ్గనార్థస్వే కరోతి చిత్తం దుఃఖేన యథా,—'విలతి హృదయమ్...' అత్ర రామాదేః మోహో చిత్త మభ్యస్యతే."—ఈ యుదాహరణము మాలతిలో 2 (12) నం గలదు.

"కరుణానన్తరే అనుభవార్థో యథా—

'అనుమరణప్రస్థితయా ప్రత్యాగతజీవితే ప్రియతమే।

వైధవ్యవిస్తారసం కులవధ్వాః శోభనకం జాతమ్॥'

అత్ర యథేయం మత్ప్రాణభూతా ఏవ మస్యా అహ మపి జీవిత క్రమే వేతి కత్యా విప్రమ్భజో రాగః। పత్యాశ్చ పునః ప్రత్యాగత యత్సంగమో మయా అభిలషితః సోఽయం జీవ స్త్వేవ జీవితేశ్వరః సమాసాదిత ఇతి విప్రమ్భాత్ అతి సుఖ మేవ అనుభూయతే."

"కరుణానన్తరే సమృద్ధి యథా—'తీర్థే తోయ...'

అత్ర ఉత్తరార్థేన ఇన్దుమత్యజయుగళయోః మరణానన్తరప్రత్యుజ్జీవనేన సమ్భోగ సమృద్ధిః ప్రతిపాద్యతే॥"—ఇటయుం సమృద్ధి క్రింద పూర్వానురాగ మాన ప్రవాసముల వెంబడి చెప్పఁబడినది.

"సోఽయం కరుణధర్మ సమన్వయః తదనన్తరేఽపి సమాససామర్థ్యా ద్భవతి॥—విప్రలమ్భ శృఙ్గారాఖ్యాం లభతే। స చతుర్ధా పూర్వానురాగో మానః ప్రవాసః కరుణ శ్చ—అని యుపక్రమించి క్రమముగా అమూఁటిని విశదీకరించి చతుర్థమైన కరుణ విప్రలంభమును చెప్పుట.

"సంగతయో రే కాన్యతరవ్యపాయే కరుణః - స స్త్రీవ్యపాయే పురుషస్య యథా—'ధ్రువ మస్మి శఠః' అత్ర ఇన్దుమతివ్యపాయాత్ అజస్య దుఃఖాతిశయః కరుణ' ఉచ్యతే॥ స ఏవ పురుషవ్యపాయే స్త్రియా యథా—'హృదయే వస

సీత...'ఇహ అనజ్గవిషయే రతేః శోక ప్రకర్షాత్ కరుణ ఇత్యాఖ్యాయతే।''—
[ఇది ప్రవాసానంతరము అవ్యవహితోక్తము కరుణ విప్రలంభవిస్తరము.]

దశరూపమ్.

''ఇష్టనాశా దనిష్టాప్తౌ శోకాత్మా కరుణః—
ఇష్టనాశాత్ కరుణో యథా।—'అయిజీవితనాథ...' ఇత్యాది రతిప్రలాపః। అనిష్టావాప్తేః సాగరికాయా బన్ధనాత్ । యథా రత్నావళ్యామ్॥

మృతే త్వేకత్ర యత్రాన్యః ప్రలపే చ్ఛోక ఏవ సః,
వ్యాశ్రయత్వా న్న శృఙ్గారః, ప్రత్యాపన్నే తు నేతరః.

య థేన్దుమతీమరణా దజస్య కరుణ ఏవ రఘువంశే । కాదమ్బర్యాం తు ప్రథమం కరుణ, ఆకాశ సరస్వతీ వచనా దూర్ధ్వం ప్రవాస శృఙ్గార ఏవ.

'ఏకతో రోదితి ప్రియాఽన్యతః సమరతూర్యనిర్ఘోషః
ప్రేమ్ణా రణరసేన చ భటస్య దోలాయితం హృదయమ్॥'

ఇత్యాదౌ రత్యుత్సాహయోః (సమావేశః అని వాక్యశేషము)—అత్రోచ్యతే- అత్రా ప్యేక ఏవ స్థాయీ । తథాహి—ఎకత్రేతి రుఅఇ పిఅ (ఏకతో రోదితి ప్రియా) ఇత్యాదౌ స్థాయిభూతోత్సాహ వ్యభిచారి లక్షణ వితర్కభావ హేతు సందేహకారణతయా కరుణసంగ్రామతూర్యయో రుపాదానం వీర మేవ పుష్ణాతీతి భటస్యేత్యనేన పదేన ప్రతిపాదితమ్।—అతో భర్తు స్సంగ్రామరసికతయా శౌర్య మేవ ప్రకాశయత్ ప్రియతమాకరుణో వీర మేవ పుష్ణాతి.

రసగఙ్గాధరః.

''పుత్త్రాది వియోగమరణాదిజన్మా వైక్లబ్యాఖ్య శ్చిత్తవృత్తివిశేషః శోకః । స్త్రీ పుంసయో స్తు వియోగే జీవితత్వజ్ఞానదశాయాం వైక్లబ్య పోషితాయా రతే రేవ ప్రాధాన్యాత్ శృఙ్గారో విప్రలమ్భాఖ్యో రసః । వైక్లబ్యం తు సంచారిమాత్రమ్॥ మృతత్వజ్ఞానదశాయాం తు రతిపోషితస్య వైక్లబ్యస్యేతి కరుణ ఏవ । యదా తు సత్యపి మృతత్వజ్ఞానే దేవతాప్రసాదాదినా పునరుజ్జీవన జ్ఞానం కథఞ్చి త్స్యా త్తదాఽఽలమ్బన స్యాత్యన్తిక నిరాసాభావా చ్చిరప్రవాస ఇవ విప్రలమ్భ ఏవ, న న కరుణః । యథాచన్ద్రాపీడం ప్రతి మహాశ్వేతావాక్యేషు । కేచి త్తు రసాన్తర మేవాత్ర కరుణవిప్రలమ్భాఖ్య మిచ్ఛన్తి।''

రసార్ణవసుధాకరః.

''స విప్రలమ్భో విజ్ఞేయ స్స చతుర్ధా నిగద్యతే
పూర్వానురాగమానౌ చ ప్రవాసకరుణా వితి.

ద్వయో రేకస్య మరణే పున స్సంజీవనావధౌ
విరహః కరుణో న స్యా త్సంగమాశానువర్తనాత్.
కరుణే భ్రమకారిత్వాత్ సోఽయం కరుణ ఉచ్యతే
సంచారిణోఽనుభావా శ్చ కరుణేఽపి ప్రవాసవత్.

యథా — 'అథ మదనవధూ రుపప్లవాన్తమ్' । అత్రాకాశసరస్వతీప్రత్యయేన రతే ర్విప్రలమ్భః ... అత్ర కేచి దాహుః - కరుణో నామ విప్రలమ్భశ్శృఙ్గారో నాస్తి-ఉభయాలమ్బనస్య తస్యైకత్రైవాసంభవాత్ । యత్ర త్వేకస్యాపాయే సతి తదితరగతాః ప్రలాపాదయో భవన్తి స శోకా న్న భిద్యత ఇతి । తదయుక్తమ్ యత్రా పునరుజ్జీవనేన సంభోగో న విభాతి తత్ర సత్యం శోక ఏవ । యత్ర సోఽస్తి తత్ర విప్రలమ్భ ఏవ ।..."

సాహిత్యదర్పణః.

"యూనో రేకతరస్మి న్గతవతి లోకాన్తరం పునర్లభ్యే
విమనాయతే యదైక స్తదా భవే త్కరుణవిప్రలమ్భాఖ్యః.

యథా—కాదమ్బర్యాం పుణ్డరీకమహాశ్వేతావృత్తాన్తే । పున రలభ్యే శరీరాన్తరేణ వా లభ్యే కరుణాఖ్య ఏవ రసః । [టీక — పున రలభ్యే ఇతి — రతే ర్నాశాత్ ఉత్కటశోక సంభవాచ్చ కరుణాఖ్యో రసః, న పున ర్విప్రలమ్భ ఇతి భావః] కించాత్రాకాశసరస్వతీభాషానన్తర మేవ శృఙ్గారః; సంగమప్రత్యాశయా రతే రుద్భవాత్ । ప్రథమం తు కరుణ ఏవ' ఇ త్యభియుక్తా మన్యన్తే । య చ్చాత్ర సంగమప్రత్యాశానన్తర మపి భవతో విప్రలమ్భ శృఙ్గారస్య ప్రవాసాఖ్యో భేద ఏవ' ఇతి కేచి దాహుః, త దన్యే 'మరణరూప విశేషసంభవా త్తద్భిన్న మేవ' ఇతి మన్యన్తే॥

యత్ర తు రతిః ప్రకృష్టా నాభీష్ట ముపైతి విప్రలమ్భోఽసౌ
అభీష్టం నాయకం నాయికాం వా । స చ పూర్వరాగ మాన ప్రవాస కరుణాత్మక శ్చతుర్ధా స్యాత్. [టీ.—ప్రకరణాదినా ప్రధానత్వం ప్రాప్తా - కరుణాదౌ శోకోద్దీపనతయా రతిసత్త్వేన త త్రాతివ్యాప్తి వారణాయ ప్రకృష్టేతి.]"

శృఙ్గారతిలకః.

"విప్రలమ్భాభిధానోఽయం శృఙ్గార స్స్యా చ్చతుర్విధః,
పూర్వానురాగ మానాఖ్య ప్రవాస కరుణాత్మనా.
యత్రైకస్మి న్విపన్నేఽన్యో మృతకల్పోఽపి తద్గతమ్
నాయకః ప్రలపే త్ప్రీత్యా కరుణోఽసౌ స్మృతో యథా.
కేషాంచి త్కరుణభ్రాన్తిః కారుణ్యా దత్ర జాయతే,

ఏకస్య మిథునావస్థాం విస్మృత్య రతిమూలజామ్.
స్త్రీపుంసయో ర్భవే దేవ సాపేక్ష స్సఙ్గమే పునః
శృఙ్గారవచనప్రాయః కరుణ స్స్యా త్త్వ నాన్యథా.
తస్మా చ్ఛృఙ్గార ఏ వాయం కరుణే నానుమోదితః
సౌన్దర్యం సుతరాం ధత్తే నిబద్ధో విరళం బుధైః."

రుద్రటః.

"కరుణః శోకప్రకృతిః । శోక శ్చ భవ ద్విపత్తితః ప్రాప్తేః
ఇష్ట స్యానిష్టస్య చ । విధివిహతో నాయక స్తత్ర"

సాహిత్యదర్పణః.

"అత్ర హి రామవనవాస జనితశోకా ర్తస్య దశరథస్య దైవనిన్దా । ఏవం బన్ధు వియోగ విభవనాశా దా వప్యుదాహార్యమ్ । అస్య కరుణవిప్రలమ్భా ద్భేద మాహ ।

శోకస్థాయితయా భిన్నో విప్రలమ్భా దయం రసః.
విప్రలమ్భే రతిః స్థాయీ పునః సంభోగహేతుకః."

కావ్యదీపికా.

"కరుణ రసోదాహరణమ్.—

యస్య భృత్యా శ్చ దాసా శ్చ స్స్వాదూ న్యన్నాని భుఞ్జతే
కథం స భోక్ష్యతే రామో వనే మూలఫలా న్యయమ్." రామా.

కరుణరసమున శోకస్థాయితయు, కరుణవిప్రలంభమున రతిస్థాయితయు భేదకారణములు. ఉత్తరరామచరితమందు ఎక్కడఁ జూచినను రతి స్థాయిగానే యున్నది.

యజ్ఞము తొడంగుటయు, యజ్ఞ సహధర్మచారిణినిగా ఏదో ఒక స్త్రీమాత్ర ప్రతిమ సేయించు కొనక సీతాప్రతిమనే చేయించుటయు. 21.

"కరుణ నీ కేడ దుర్భరగర్భఖిన్న । సీతఁ దఱిమినరాముని గాత్రమునకు !" 22.
"హా ! నెయ్యం బట్టి దొర యబలకు గాదె !" 24 ([illegible],10).
"కంటి వెండియు నిప్పు డాకాననంబు..." 25 (13)
"దానికిఁ గ్రింద నయ్యుటజధామములకా రహి నుంటి మేమునుగా." 26 (16)
"చిరమునకు రేఁగి నొంచుఁ బెన్నిలువు వోలె" 26 (17)
"ఎచటఁ జిర ముంటి సఖితోడ నింపుమెఱసి." 32 (3).
"హా! దేవి! దండకారణ్య వాసప్రియసఖి." 32

"మూర్తిగొన్న ప్రసాదమయింబోలె...
నందినీ గానంబడవు నీమెందునకటె." 35 (7)

"కలుషజలంపుసొరోలసి...38 (15) సీత.—చూచుచున్నాను...

"చండీ, జానకి, ఇటు నటుగనంబడుచునే యున్నావు! జాలిగొనవేమి!" 43

"ఎట నున్నావు? అనుగ్రహింపుము. ఈదశలో నున్నవానిని నన్ను విడనాడుట సిరము దగదు" 45.

"ఎచటం గపీంద్రు చెల్మిప్రాప్త..." 46 (38)— ఇందులమూలశ్లోకమును భోజహేమచంద్రులు విషాదమున కుదాహరించినారు:—

"విషాద శ్చేతసో గ్లాని రుపాయాభావనాశయోః—తదూ)పేణ రసస్య ప్రకర్షో యథా—'వ్యర్థం యత్ర...' అత్ర సీతా సమాగమవిషయే రామస్య దృష్టాపదాన సుగ్రీవసఖ్యాదేః ఉపాయస్య అభావాత్ విషాదః ప్రకృష్యతే."

"కార్యభఙ్గా ద్విషాదః స్యాదాయాసశ్వసన ముఖశోషాది కృత్ । ఉపాయాభావ నాశాభ్యాం ప్రారబ్ధస్య కార్యస్య భఙ్గా న్మనఃపీడా విషాదః।యథా—'వ్యర్థం యత్ర కపీన్ద్ర...'"

"వెల్లిదరుల..." 40 (22), "పూనికతోడ" 41 (23), "పి)లుసు" (24), "సరిపడ దాయె" (25), "దేవి పాడిడి" (26), "స్నేహాశిరంబులు" (27), "హా! ప్రాణేశ్వరి." 43 (31), "సురతికయంపు" 81 (26), "నాకుం బ్రియాగుణ" 82 (27, 28, 30, 31), "ద్రవవశత" 87 (7). "కనంబడుచున్న శీతు యుంగంబున" 80(19)—దీనిమూలమును 'అపి జనక' ఇత్యాది శ్లోకమునుగూర్చి సీతా విషయక మయిన రతి శ్రీరామువారిని తదుపమాన దర్శనముచే రమింపఁజేసిన' దని భోజ వ్యాఖ్యాపిక. "అఖిల క్రియాశ్రుత్యుల నిలుప్త యయెయ్యి నిజము" 40(21) అని వాసంతికి రాముఁడు ఉత్తరము చెప్పుట వైక్లబ్యముచేతఁ గాని విలుప్తి నిశ్చయముచేతఁ గాదు. "వైక్లబ్యాను భావమాత్ర మితి స్థితమ్" అని టీక. అట్లే "నిరవధి నిష్ప్రతి క్రియము నిప్పరి" 46 (37) అనుటకు ఉత్కట రతి హేతుక మయిన దుఃఖముచేత-"అజ్ఞాతావధి, అజ్ఞాత ప్రతిక్రియము" అనియె భావము.

'వస్తుస్థితి యిట్లున్నను, ప్రత్యాశ లేదే విప్రలంభ మెట్లగును?' అనఁగూడదు. విలన బుష్యశృంగాదుల వాక్కులయందు రామునికి విశ్వాసము ఎప్పుడును అవ్యాహతము. ఈ క్రిందివి రామవాక్యములు.—

"వాక్కువెంబడి నర్థంబు పఱదినచ్చు
నాద్యులయినట్టి పరము సుహర్షులగును." 4 (8)

"మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు. అమృతసారములును పరిరజనములును అయిన తత్ప్రజ్ఞానములు ఎటను భంగ మొందవు. కావున వానియందు శంక వహింపఁగూడదు," 84.

ఋశ్యశృంగుఁడు "పుత్త్రపూర్ణోత్సంగను నిన్ను చూచెదము" అని సీతకు సంకేతము పంపినవాఁడు. శాకుంతలమందు శాపలక్షణము మొదలు అంగుళీయకదర్శనపర్యంతమును దుష్యంతునికి శకుంతలయందు ఎట్టి రతి గాని ఎట్టి యాశ గాని లేదు మఱి ప్రత్యాశలే దని చెప్పవలయునా? అంగుళీయకదర్శనానంతరము ఆశ గలదే గాని ప్రత్యాశ ఏమో? అందును,

"నూనం ప్రసూతివికలేన మయా ప్రదత్తం
ధౌతాశ్రుశేష ముదకం పితరః పిబన్తి."

అని దుష్యంతుఁడు దుఃఖపడుచు న్నాఁడు. ఇట్లున్నను శాకుంతలమున అంగి శృంగారమే గాని కరుణము గాదు ఇట నాప్తే. "అత్ర సమయాన్తరేషు సత్స్వ గ్రీష్మర్త్వాపాదానం ప్రకృతనాటకస్య శృఙ్గారాఙ్గికత్వాత్" అని వైఖానస శ్రీనివాసాచార్య టీక. మఱియు ఈటీకలోని యాక్రందివాక్యము ఇరికింపుఁడు:—"బీభత్సభయానకయోః ప్రతినాయకాశ్రితత్వేన వర్ణనీయత్వాత్, హాస్య రౌద్ర కరుణామృతానాం మహాప్రబన్ధరసత్వే చమత్కారాభావాత్."—కరుణము అంగిగా నాటకమునకు పనికిరా దన్న మాట.

మాలతియందు ప్రత్యాశాసందేహము కలదు.—

"న యత్ర ప్రత్యాశా మనుపతతి నో వా రహయతి,
ప్రవిక్షిప్తం చేతః ప్రవిశతి చ మోహాన్ధతమసమ్,
అకిఞ్చిత్కుర్వాణాః పశవ ఇవ తస్యాం వయం మహో
విధాతుర్వామత్వా ద్విపది పరివర్తామహ ఇమే." 9 (8).

పూర్వోదాహృత లక్షణ వాక్యములవలన ప్రాయికముగా అనురక్త స్త్రీపురుషులలో ఒకరు మృతిఁజెందిన అద్వితీయులు ప్రలపించుట పునస్సంగము లేకున్న కరుణ మగును, పునస్సంగ మున్న కరుణవిప్రలంభ మగును, అని యేర్పడుచున్నది.

కరుణరసమునకు వధబంధైశ్వర్య భ్రంశాదులు సముచిత నిమిత్తములుగాఁ జెప్పఁబడి యున్నవి.

ఈ నాటకమందు దర్పణోక్త్యనుసారమున అంగివ్యవస్థ యిట్లు సేయవచ్చును:—[సీత లోకాంతరమునకుం బోయినది] "పృథ్వి.—రావే పట్టీ పాతాళమును పవిత్రము గావింపుము. రాము—హా! ప్రియా! లోకాంతరమున కేఁగితివే!"—

పిమ్మట సీత మరల లభించినది. లభించువఱకు రాముని విలాపము కరుణవిప్రలంభము. [ఇట దర్పణవాక్యమును గూర్చిన టీకావాక్యమున కర్థము—మరల లభింపనియెడల రతి నశించుటచేతను, ఉత్కటశోకము కలిమిచేతను, కరుణరసము గాని విప్రలంభము గాదు.] ఈ నాటకమున రతి నాశమొందక ఉత్కటముగా నున్నందునను ప్రత్యాశ కలిగినందునను అంగి విప్రలంభ మయినది, అని సిద్ధాంతము.

ఉ. రా. చ. ప్రాశస్త్యము.

“ఉత్తరే రామచరితే భవభూతి ర్విశిష్యతే.”

ఈ వాక్యమునకు శాకుంతలముకన్న ఉ. రా. చ. ఉత్కృష్టమని కాళిదాసు పలికినట్లుగా అభాణకము. [ఈ అభాణకమునకు భవభూతి కృతనాటక త్రయములో ఉ. రా. చ. శ్రేష్ఠమని యర్థముగా గొందఱు గ్రహింతురు.]

ఈ నాటకమందు ప్రధానులగు స్త్రీపురుషులు ఉత్తమోత్తములును లోకాతీతులును. నాయికానాయకులు నరత్వాభిమాన మున్నను సాక్షాల్లక్ష్మీనారాయణులు; అంతకన్న సత్త్వము లెట్లుండును? శ్రీరాముని మించిన ధీరోదాత్త నాయకుని, సీతకన్న పతిపరాయణను ధర్మప్రపంచము చూపింపలేము. అరుంధతి పృథ్వి భాగీరథి వాసంతి ఆత్రేయి తమస వాల్మీకి జనకులు - వీరిచరిత్రమును, వీరు మెచ్చిన సీతారాముల చరిత్రమును, బోధించు నీరూపకము లోకవ్యవర్తమునకు ఉత్తమోత్తముల సూక్ష్మధర్మాచరణమునకు లక్ష్యభూతముగా నున్నది.

కవి యిందు గృహిలోక వృత్తమును నిపుణముగా నిబంధించినాఁడు. పుత్త్రుఁడని యెఱుంగకయే పుత్త్రవాత్సల్యము, నాయన యని యెఱుంగకయే పితృభక్తి, అన్న యనియు తమ్ముఁడనియు నెఱుంగకయే భ్రాతృప్రేమ - వీనిని అత్యద్భుతముగా అత్యంతహృద్యసంగమముగా నిరూపించినాఁడు. మఱియు నిట్టి యహేతుక పక్షపాతములు ఏదో అంతర హేతుప్రబలనం గలుగును గాని బహిరుపాధికృతములు కావని వాక్రుచ్చినాఁడు. మహాకవి గావున ఈవిధముగా చిత్తప్రవృత్తిని చర్చించినాఁడు. ఇట్లే కాళిదాసు గూడ శాకుంతలమున ఒకచో చేతఃప్రీతివిశేషమునకు జన్మాంతర సౌహృదమును కారణముగా నుపన్యసించినాఁడు: ఎట్లన—

“రమ్యాణి వీక్ష్య మధురాంశ్చ నిశమ్య భావాన్
పర్యుత్సుకో భవతి య త్సుఖితోఽపి జన్తుః
త చ్చేతసా స్మరతి నూన మబోధపూర్వం
భావస్థిరాణి జననాన్తర సౌహృదాని.” శాకుంతలము.

కాళిదాసువలె భవభూతియు తండ్రిని పుత్త్రునికడకుం దెచ్చియు అసంబంధమును ఒప్పుకొమ్మడం గాక క్రమక్రమముగానే వెలువరించినాఁడు.

పెద్దలు ఎప్పుడును లోకక్షేమ దీక్షితు లనుటకు ఈరూపకము ప్రబల నిదర్శనముగా నున్నది. ఉ. రా. చ. యందు కవనసౌభాగ్య మటుండ, సంవిధాన వైదగ్ధియు నటుండ, శిష్టకలోకసూక్తమైనసుభాషితోక్తికి కారణభూత మైనట్టి దేమనఁగా, ఇదమీయ నాయికా నాయక సర్వలోకాతిశాయి సమత్కృష్టోచితముగా గ్రంథనిర్వాహము. "నాటకేషు శకున్తలా" అని పేర్వడ్డ శాకుంతల నాటకమందు దుష్యంతుఁడు అధర్మభీరువ యయ్యును (5 అం.) స్వార్థముగా పనిపడినవాఁడు. తద్భ్రంశముచే పరిక్షీణుఁడు (6 అం). శ్రీరాముఁడు లోకారాధనవ్రతి. ఇరువురును ధీరోదాత్తులే. అయినను, తారతమ్య మపారము. దుష్యంతుఁడు విదూషకునితో శకుంతలాసంకథ యంతయుం జెప్పి కడపట "పరిహాసోక్తులు మిత్త్రమ పరమార్థం బనుచు మదిని భావింపకుమా." అని బొంకినాఁడు. శ్రీరాము లట్టు సేయుదు రని ఎవరేని భావింపఁగలరా ?

శకుంతల మహాపతివ్రత యయ్యును,—

"వసనే పరిధూసరే వసానా । నియమక్షామముఖీ ధృతైకవేణీ
అపి నిష్కరుణస్య దుఃఖశీలా । మమ దీర్ఘం విరహవ్రతం బిభర్తి."

దుష్యంతుని "అనార్య" అని తిట్టినది. సీత రామునిఁగూర్చి ఆయన తనకుం గావించిన యాయుక్కట్టున కుపితోక్తి పచించినట్టిది గాదు. అపకృతి తారతమ్య మరసిన సమత్వమే యేర్పడు నని తోఁచెడిని సీత జగద్వంద్య యనియు తనకు ఆమె యందు భక్తి యనియుం అరుంధతి వక్కాణించినది 52(9). కావున శాకుంతలము గంగ యగునేని, ఉ. రా. చ. మందాకిని యగును. కాళిదాసు ఆగంగను సారాయి సాక్షిగా సఖ్యముసేయుట లోనగు నోడికవాఁగులతోఁ జేర్చి మర్త్యమునం బాఱుదల సేయించినాఁడు. భవభూతి ఆమందాకినిని ఆయౌన్నత్యమున కర్హాముగా కల్మషములు చేరనీయక స్వర్గమందే పర్వించినాఁడు. కవనమును తత్తదనుగుణ మయినందున ఉ. రా. చ. నాటకరాజమై వెలుంగుచున్నది.

నాటకస్త్రీపురుషుల విమర్శ.

అరుంధతి.

ఈమె జగద్వంద్య యనియు, ఈమెవలననే వసిష్ఠులవారు గురువులకెల్ల గురువైనారనియు, ఈమె త్రిలోకమంగళ్య యనియు, జనకవాక్యము 52 (8). తొడలు లేనియయోధ్యలో కే నడుగిడ నని యీమె వచింపఁగానే, అవచనమునే కౌసల్యా

వసిష్ఠులు నెఱవేర్చినారు. జనకుఁడు లవుం జూచి, ఈబాలు నెవ్వనింగాఁ దలంతువు? అని యామె నడిగినప్పుడు, ఈమె ఆబాలుఁ డెవ్వఁడో తా నెఱింగియు సత్యమయిన యుత్తరమును అప్పుడు చెప్పంగూడక యుండుటంబట్టి, మేము ఇప్పుడే వచ్చుచున్నా మని పలికి ఆప్రశ్నను తొలఁగించుకొన్నది. ఇట్లు ఉత్కృష్టముగా బుద్ధికౌశలము సంఘటింపని యట్టుగా కవి ఈమెవిషయమున సర్వజ్ఞత్వమును ప్రదర్శితముగా కల్పించియుండిన ఈమెయొక్క మహిమకు అనుగుణముగా నున్నది. ఈమెయనుమతిచే ఎల్లలోకులును సీతామహిమను అంగీకరించిరి. ఈమెయనుమతిచే శ్రీరాముఁడు సీతను మఱియు స్వీకరించెను. ఈమె సీతాదోహదమును తప్పక తీర్పవలసిన దని రామునికి చెప్పిపంపుట తత్పరిత్యాగమును జరుపుటకే. కావున, ఈమె పనిబడి పునస్సంఘటనమును సాధించినది. పరిత్యాగము చేయించుట లోకారాధనకు అంతకన్న నుపాయము లేనందున.

వాసంతి.

ఈమె జనస్థానవనదేవత, సీతాదేవికి నెచ్చెలి. ఏవ్రతమునకు హింసకులు జగత్ప్రఖ్యాతులో ఆయతిథి పూజావ్రతమును 17(1), ఆర్యపుత్రుల సౌజన్యమును 18(2), ఈమెచరిత్రము విశదీకరించుచున్నది. దేవత యయ్యును ఈమె శ్రీరాములకన్న న్యూనప్రభావ. వారి యంతస్తత్త్వమును తాను గనలేకపోయినది, ఎవ్వరునుం గనలేరనియుం దలంచినది; రాముఁడు లోకోత్తరుఁ డని యెఱింగినది 21 (7). రాముఁడు సీతను త్యజించినందులకు ఈమె కరము దుఃఖితురాలై అయ్యనను గ్రుచ్చి గ్రుచ్చి కారణ మడిగినది. లోక మొప్పదే దని ఆయన పలికినకారణమును పరిత్యాగమునకు చాలినట్టి దని ఈమె తలంపదాయెను 40 (21). రామునియందును ఈమెకు పరమానురాగమును చనవును గలవు. ఈమెయుం దమసవలెనే సీతారాముల పునస్సంఘటనమును పృథ్వీభాగీరథీ వసిష్ఠారుంధతీ వాల్మీకులు సమకూర్తురని తలంచినదే 47(41).

[వసిష్ఠులవారు.]

[వీరు నాటకమునందు ప్రత్యక్షముగా వ్యవహరింపక పోయినను శ్రీరామునికి లోకారాధన వ్రతమును అతిక్రమింపవల దని సందేశము పంపుటచే వీరును సీతాపరిత్యాగమును నెఱవేర్చినవారే; లేక, వీరే సీతాపరిత్యాగమును చేయించినవారు. లోకారాధనకు ఒండు ఉపాయము లే దని యిందలి ధర్మరహస్యమును వీరును అరుంధతియు శ్రీరాములవారును ఎఱుఁగుదురు. అట్లు వీరు సమాధానము చేయించి సీతాశుద్ధతను లోకహృదయములలో నాటి సీతారాముల మీఁది ప్రేమాతిశయముచే వారిని మరలం గూర్చినవారు. సీతావిరహము నిరవధి యని రాముఁడు పలికినను సావధియ యని వీరు నరుంధతియు నెఱుంగుదురు. ఆయవధిని త్వరపఱుచుటకే వీరు సారుంధతీకులు అయోధ్యకుం బోక వాల్మీకాశ్రమమున నిలిచినారు.]

భాగీరథి.

చిత్రదర్శనములో 'సీతకు మేలు తలంపుము' అని ఈమెకు శ్రీరాములవారు సీతను అప్పగించినదిమొదలు, ఈమె సీతను రక్షించుచునే యుండెను. తల్లిని "నీ కడుపులో నన్ను అణఁచి వైవుము, అమ్మా!" అని సీత వేఁడినప్పుడు, ఆమె "శిశువులు పాలు వదలువఱకు వేచుము, తర్వాత నీయిచ్ఛ" అని చెప్పెను. అట్లు శిశువులను భాగీరథి వాల్మీకికడం జేర్చినపిమ్మట సీత యేల కలయుమొందలేదు, అని యడుగం దగును. భాగీరథి పునస్సంఘటనము సాధించునదై సీతను అంతరింప నీయక తానును పృథ్వియుం దమకడన యుంచుకొని కాపాడుచుండెను. సీతను తదీయదుఃఖశాంతికై ప్రవాహచారవిశేషమునచే గోదావరికడకుం బంపి రామదర్శనము ఘటింపం జేసినది. ఈదర్శనముచేత సీతకు తనపైని రామానురక్తి అపరిక్షీణమని విశదపఱిచి ఆమెను పునస్సంఘటనమునకు ఆతురం గావించినది. ఇట్లు తుదవఱకు హెచ్చరిక వహించి యీమె సీతం గాపాడి ఆమెను అరుంధతీ మూలకముగా రామునికడం జేర్చి రాముని ప్రథమాంక వాక్యమును రామునికప్పగించినది.

జనకుఁడు.

ఈయన గొప్ప బ్రహ్మవాది, తపోధనుఁడును. అట్టి యీయనకు అపవాదపూర్వకమయిన సీతాపరిత్యాగదుఃఖము దుస్సహతమ మని చెప్పవలయునా? ఈయన త్యాగమునకై రామునిమీఁదం గోపము వహించి క్షాత్రధర్మంబున సంహరింపను, తపోధనప్రభావంబున శపింపనుం గడంగియు, అరుంధతీబోధచేతను, సూక్ష్మధర్మజ్ఞతచేతను, ఆకోపము నడంచుకొన్నాఁడు. ఈయన సీతాదుఃఖము తీర్చుకొనుటకై ఆత్మహత్య గావించుకొని యుండునుగాని, ధర్మజ్ఞుఁ డగుటంబట్టి ఆత్మహంతలకు అంధతమసావృతములైన యసూర్యలోకములు సంభవించు నని మానినాఁడు. పృథ్వీదేవియొక్కయు ఈయనయొక్కయుం ఖేదాతిశయవర్ణనలచే మహాకవి సంభావితులగు కుటుంబులకు కూఁతునెడం గల్గినయపవాద మెంత యవమానకరమో నిపుణముగా తెలిపినాఁడు. కవి జనకునియందు ఈతఁ డెందులకు కడుం బ్రసిద్ధి కెక్కినాఁడో ఆ బ్రహ్మవిద్యోత్థవలని ప్రపంచమిథ్యాత్వచింతనకు ఫలమైన సీతాదుఃఖవిషయిక ప్రశాంతిని చూపఁడాయెను. అట్లు చూపుట ప్రకృతనాటక రసమునకు భంజక మని మానినాఁడు 49 (3). అట్లే శాకుంతలమున కాళిదాసుండును కణ్వునివైక్లబ్యమును మాత్రము "యాస్యత్యద్యశకున్తలేతి" [మదీయాంధ్రము-"కుందు జనించె నేఁగెడు"] అని వర్ణించినాఁడు. కవి ఈయనమీఁది సీతాప్రేమను నాటకారంభమందును 2(7), 3 (1 వెంబడిని), తెలిపినాఁడు. ఆమెమీఁది యీతని ప్రేమను అటను, చతుర్థాంక

మందు కడు నుత్కృష్టముగాను, స్పష్టపఱిచినాఁడు ; ఈయనను శ్రీరామ పట్టాభిషేకానంతరమునం బంపివైచి వ్యాజమున పునస్సంఘటన సమయమునకుం దెచ్చినాఁడు.

లవుఁడు, కుశుఁడు.

లవునియందు సీతారాములపోలికయుం 80 (19,20)-55 (17,) యుద్ధ మన్ననుత్సాహంబును, యాగతురగముపై ధీరంబును, వైరిపరాక్రమమును మెచ్చుటయుం 64 (10 వెంబడి), పెద్దలకడ వినీతియు, ఏలంబుట్టినవారియం దుండు సహజలక్ష్మీవిలాసంబులును, సదాచారపరాయణత్వమును, ధర్మజ్ఞతయుం 69 (80,81) అకార్యమునకు లజ్జించుటయు, బాల్యచిత్త మయినయౌర్జవంబును, విదగ్ధగ్రాహ్య మయిన యతిశయంబును 56(19), ఒకరికరుణకుం బ్రతుము కానొల్లమియు 64 (కడపట), పరగుణగ్రహణప్రవణతయును, కరము కౌశలముతో వర్ణితములు. ఇతని వీరవాదము మనోహరము 61 (27)—ఇతనియన్న కుశుఁడు అన్నిటను ఇతని మించినవాఁడు.

చంద్రకేతుఁడు.

ఈతఁడు పరకీయగుణగ్రాహి, పాదచారి యైనలవునితో రథమునుండి పోర నిచ్చగింపక తానుం బాదచారి యైనధర్మజ్ఞుఁడు. ఈతఁడును దొడ్డగుణములందును కుశలవులవంటివాఁడే.

సుమంత్రుఁడు.

దశరథుని నాఁటినుండి రాఘవులసారథి, ప్రాజ్ఞుఁడు, ధర్మజ్ఞుఁడును. లవుఁడు జృంభకాస్త్రసంపన్నుఁ డైయున్నను, అతనితోడి పోడిమియ్యమున చంద్రకేతునికి జయము గల్గునుగాక యని వేల్పులను వేఁడువాఁ డయ్యును, తనదొరకు పాదచారితో రథము దిగి పోరుటకు సమ్మతి యొసంగినవాఁడు.

శంబూకుఁడు.

శూద్రమునిగా శంబూకుఁడు రంగప్రవిష్టుఁడు గాఁడు. ఈతఁడు శూద్రత్వకారణమున తపోధికారము లేనివాఁ డయ్యును తపస్సు చేయుచుండెను. అదోషము చేత బ్రాహ్మణశిశువు చచ్చెను. అయపరాధమునకై శ్రీరాములవారు ఇతనిం దలఁ గొట్ట నుద్యమించినప్పుడు, తపఃకృశుఁ డై యున్నందున తిరుగఁబాటు సేయలే దండు మేని, 'తపస్సు మానెదను, కావు మ'ని యేల వేఁడ లేదు ? నిష్కృతిం జూడఁగానే రామాగమనము దండించుటకని ఇతనికి తెలియదా ? మృతిచేత తన తపఃశ్రమ యెల్ల వ్యర్థప్రాయ మగునుగదా. కవి ఆకాశభాషితముల చేత నైనను ఇతనినోట దీన వాక్కులను పలికింపలేదు. కావున, ఈతఁడు దండనం బొందుటచేత తనదోషము తీఱు నని దాని నంగీకరించె నని చెప్పవలయును. కావున ఈతఁడు సాధువే గాని

దుర్జనుఁడు గాఁడు. రాములవారితో నితఁడు తాను వ్యసనలగ్నుఁడు అని యాత్మాపకర్షగా చెప్పుకొనుటచేత నితని వినీతిసౌజన్యములు విశదపడుచున్నవి. ఇతనియందు దపస్సు దోష మాయెఁ గదా మఱి యితనికి దివ్యత్వ మెట్లు వచ్చినది? అని యడుగుదురు. అది తపస్సుచే వచ్చినదిగాదు, రామకృత నిధనప్రభావమునఁ జేత వచ్చినది. అట్లని యుత్తరవచనము 23 (2). రామాగమనముచే నితఁడు మహానందభరితుఁడై ఖడ్గహతిని తపోవరముంబోలె స్వీకరించె నని తోఁచుచున్నది.

సీత.

సీతాదేవి ఉత్తరకాండయందు అత్యంతమనస్విని. తనశుద్ధిని శ్రీరాముల ప్రోల వాల్మీకి శపథపూర్వకముగా ప్రకటించువఱకు వేచియుండినది; పిమ్మట నడివడ్డతనకు వెండియుం బట్టమహిషీపద మేల యని నేలలో నడంగినది. ఈనాటకమందు అట్లుగాక కేవలరామపరాయణయై రాములవా రంగీకరింపఁగానే మాఱుపలుకక సంతసముతో వారిం జేరినది. ఎప్పుడును రాముని ఆశ్వాసించుటకు సన్నద్ధురాలే; కావున, ఆమెకు నాటకమందు నిబద్ధమయినంత సత్త్వగుణోత్కర్ష ఉత్తరకాండకథలో లేదు. పరిత్యాగముచే దుఃఖిత యయ్యు అందులకై ఆమె రామునిపై కినుకఁ దాల్పదాయెను, ఒకమాటనేని ఒక కటూక్తి పలుకదాయెను.

ధర్మపత్నిగా నేమి, పట్టమహిషిగా నేమి, పతిదేవతగా నేమి, ఆమె లోకమునకు ఒరవడిగా నున్నది. వియోగమందు రాముని సీత చూచినట్లే రాముఁడును సీతను జూచుటగా సంవిధానమును కవి కల్పించి యుండినయెడల, అదియు నద్భుతముగాను రామప్రబోధకముగాను నుండెడిని గదా యనిన, అందులకే సప్తమాంకమున విహాసనతుణాదిగా సీతాచరిత్రము రామునికిం బ్రత్యక్షమగుసంవిధానమునే కవి కావించినాఁడు. ఆమెనుగూర్చి కవి రచించిన సంవిధానములందలిపైన యీక్రింది తదీయగుణసింధుతరంగప్రవాహములం బరికించిన తచ్చిత్తౌన్నత్యము స్పష్టపడును.—తండ్రిమీఁదిప్రేమ 3, "మమ్ముందలఁచుకొందురా?" 4, రాముఁడు "ప్రజారంజనార్థమై జానకినైనఁగాని విడనాడెద" 5 నని పలికినందులకు ఆమె అతనిని అందువలననే రఘుకుల ధురంధరుఁడని మెచ్చుకొనుట [ఆమె తదీయపట్టమహిషిగావున ప్రజాపాలనాభినివేశము ఆమెయు వహించియున్నది] తన ప్రమాతిని జృంభకాస్త్రము లాశ్రయించు నని రాముఁడు పలుకఁగా ఆమె "మహాప్రసాద" మని కృతజ్ఞతం దెలుపుట, "వత్స, ఈ యింకొకతె యెవరు?" 7 అని లక్ష్మణు నడిగిన కోమలపరిహాసపూర్వకప్రశ్న, పరశురామనిబర్హణప్రస్తావము నడంచిన వినయమహాత్మ్యమునకై రామునియందు ఆమె దాల్చిన గౌరవము, తనకు విసనకఱ్ఱను గొడుగుగాఁ బట్టి

రాముఁడు ఎండను దొలంగించుచుండిన తన దక్షిణారణ్య ప్రవేశమును 8 జూడఁ గోరుట 9, కారుణ్యముయొక్క ప్రతిమవలెం గూడ వెలయుట 9, తనకై రాముఁడు పూర్వము పడిన ఫలితమును ఇప్పుడు పిరి తాను తల్లడపడుట 10, జటాయు హనుమం తులయెడం గృతజ్ఞత, భాగీరథీపుణ్య జలాభిషేకమునకు రామునిం గూడ నమ్మ నుట, నిద్రితను నన్ను ఒంటరిగా విడిచి పోయినందులకు రామునిపై అలుగం గోరి 17 ఆయనం గన్నప్పుడు తాను తన వసము గాకుని తలంచుకొనుట 30, అమె గోదావరి నుండి తేట వచ్చినతీరు 30 (4-6), 31, సఖీస్నేహము, రామమయ జీవితత్వము, తమ నకు అవ్యక్తమయిన రామువాక్యము తనకు సువ్యక్తముగా తెలియుట 31, పాండుర కృశదుర్బలాకారుని రామునిం గని మూర్ఛిల్లుట 32, మూర్ఛితుని ఆర్యపుత్రునిం గావు మని తమసపాదముల వ్రాలుట, ఏ మగువను గాని ముట్టని తాం బోయి ఆర్య పుత్రుని మూర్ఛ దేర్చుట 33, ఆపాటియే తనకు మహోత్తర మని సంతుష్టిం జెందుట, "నేను ఈయన హృదయమును తెలియంగుదును, ఈయన నా హృదయము నెఱుంగును" 34, నిష్కారణపరిత్యాగి యయ్యును ఆవిధమున నున్న రామునిం గని జాలిం జెందిన యనిర్వచనీయ భావసంక్షోభము పరిత్యాగశల్యము హృదయమున మెరమెర లాడుచున్నను రాముని యుల్లాపముల చేత తన జన్మలాభమునకై సంతోషించుట 35, 36, ఆర్యపుత్రుఁడు తన పుత్రకుల నామధేయములను ఉద్దేశించి గోవఁడాయెనే యని సంశయించుట 36, శిశువుల సంస్మరణముచేత స్తనములు చేఁపి వారి తండ్రి సన్నిధానంబున క్షణమాత్రము తాను సంసారిణి యగుట 37, తాను నీళ్లు పెంచిన యనుఁగుగున్నపైని నెమలిపోదముపైని వాత్సల్యము 37, ఆర్యపుత్రుని ఖేద మొందించినందులకు వసంతిపై దెప్పర మాడుట 38, ఆర్యపుత్రుఁడు ఎల్లవారికిం బ్రియుఁడని భావించుట 39, ఆర్య పుత్రుని దుఃఖముచే తనహృదయము వెడవడ పడంకుట 42, తనకరస్పర్శచేత నతనిం దేర్చి తదీయాంగస్పర్శచే తాను మోహముపాలగుట 44, "అతఁడవే యిపుడు నీవు," "ఈపరిత్యాగ మేమి? ఈహృదయానుగ మేమి?" 45, "నేనే క్రూర రాలను", "నిరవధి యని చెడితిని మందభాగ్యను" 46, తనబంగారపుం బ్రతిమచేత తన పరిత్యాగశల్యము తివిచివైవఁబడిన దని సంతసించుట 46, "అపూర్వపుణ్యముచే దర్శన మిచ్చిన యార్యపుత్రుని చరణకమలములకు నమస్కారము", ఇరువురు దార కులం గని "హా ఆర్యపుత్రా!" యని మూర్ఛిల్లుట 85, సీతం గైకొమ్మని రాముని అరుంధతి ఆదేశించినప్పుడు ఈమె కన్నుం దప్పక కైకొను ననుట—"ఎఱుంగు నార్యపుత్రుఁడు సీతాదుఃఖమును కడిగివైచుటకు" 92, అని తదీయ హృదయజ్ఞతం దెలుపుట—ఇవి ఈకవిలోకమార్తాండుఁడు సీతాదేవతం బూజించిన పువురాశినుండి భక్తులకుం బిడికెడు ప్రసాదము.

మహాపతివ్రతలకు మహిమ యుండునే, ఈమెయెడ నేమియుం గనఁబడలేదే యందురా? అందులకు మరల యుత్తరము చెప్పియున్నది. "ఇట్టివారు" 29 (3), పృథ్వీభాగీరథులు స్వయము మంత్రసానులు తల్లియత్తలునై రక్షించుటకన్న మహిమ యేమి గావలయును! అరుంధతిచేత 52 (9) అని పొగడ్తనొందుటకన్న మహిమ యొండుండునా!

రా మ దే వుఁ డుం.

ఈదేవునియందు భవభూతి ఈక్రిందివృత్తములను వర్ణించినాఁడు:—

అనుష్ఠానగౌరవము 3 (1), శ్రౌతకర్మశ్రద్ధ 3, గురుభక్తి, ఋషివాక్యవిశ్వాసము 4 (3), సీతమీఁది యనురక్తికన్న ప్రజారంజనాభినివేశము ఎక్కుడు 4 (5), ప్రజలవిషయమై క్షమ, మధ్యమాంబానిందవృత్తాంతోద్ఘాటనము నారంభింపనీయమి 7, తనయుత్కర్షను వాకొననీయమి 7, పూర్వసుఖస్మరణచే నిప్పుడు ప్రీతిం జెందుట 9 (19,20), పూర్వసుఖస్మరణచే నిప్పుడు మితి లేని దుఃఖముం బడయుట 10 (22), 11 (26), జటాయుహనుమంతులయెడ కృతజ్ఞత 10, 11 (25), సీతావివాసనము, అదిమూలముగా నున్మత్తునివలె ప్రలపించుట 17, దండ్యునిమీఁద సముచితము దయఁ గూరుట 22 (1), అగస్త్యఋషియందు గౌరవము 27, సీత పెంచిన గున్న యేనుంగుం గావను దానిం బయికొన్న యేనుఁగును దండింపను బోవుట 35, తమగున్న జయించినందులకు అలరుట (8), సీతం దలంచుకొని మాటిమాటికిని మూర్ఛిల్లుట, తత్కరస్పర్శచే తేరుట, వియోగదుఃఖాతిభారము, రోదనము, అయాపరిచిత ప్రదేశములం గని యలందురుట, మహాపూర్ఘవిభూతి 74 (3, 4,) అవిదితబాంధవ్యులైన పుత్త్రులయందు వాత్సల్యము, వారియందు సీతాసాదృశ్యముం గని యుత్కంఠం జెందుట, లవుని రామాయణశ్లోక పఠనమునకు తన్ను మఱచి బాష్పాయితాక్షుఁడగుట 80 (22), శిశువులయెడ నట్లు తాను దుర్మనాయితుఁడైనందులకు లజ్జించుట 81, అనలంకారమనోరమమును సీతావక్త్రమును అనుధ్యానించుట 82 (80), సీతాకృచ్ఛ్రము తనవలనం గలిగినందులకు దుఃఖించుట 85, గంగాపృథ్వులయెడ కృతజ్ఞత, సీతా విలయమునకు మూర్ఛిల్లుట 90, గుర్వాజ్ఞచేత సపుత్త్రను సీతను బొంది హర్షించుట. ఈనాయకుని విశేషము తనసుఖమును దుఃఖమును చూడక లోకారాధనవ్రతమును నిర్వహించుట.

ఉ. రా. చ. కొన్ని సూక్తులు.

1. వనితలం దెట్లో యట్టులే వాక్కులందు
   సాధుతా విషయమున దుర్జనులు జనులు. 2 (5)
2. వాక్కు వెంబడి నర్థంబు పఱచివచ్చు
   నాద్యులయినట్టి పరమ మహర్షులకును. 4 (3)
3. హుతవహుండును బుణ్య తీర్థోదకంబు
   నన్యములచేత శుద్ధి కర్హంబు లగునె ! 5 (6)
4. పెట్టంబోలును గాక మూర్ధమున సంప్రీతిన్ నిసర్గార్హతన్
   మెట్టం జెల్లునె పాద ఘాతములచే మల్లాపు లీన్పుష్పముల్. (7)
5. "చెలఁగుఁ బ్రియంకరంబై"—అశ్వవృత్తము. 18 (2)
6. "ఒసఁగును విద్య"—విద్యార్థి ప్రజ్ఞాభేదములు. 19 (4)
7. తర మెవ్వరి కౌను వారి తత్త్వము దెలియన్ ? 21 (7)
8. చావులుగూడ సాధుజన సంగభవంబులు తారకంబులే. 23 (2)
9. "ఎది యౌవనికిఁ బ్రియమగు" - మైత్రీప్రభావము. 24 (10)
10. "వెల్లి దరులఁ బొరలి" - శోకశాంత్యుపాయము. 40 (22)
11. గొనములె పూజనం బవ మగున్ గొఱగావు వయస్సు లింగముల్. 53(9)
12. నారులమానసంబు సుమనస్సుకుమారము గాదె యారయన్. (10)
13. "హేతుశూన్యం బయిన" - తారామైత్రకము. 66 (7)
14. "ఋషులు పెట్టి" - రాక్షసవాక్కు. 69 (30)
15. "కోర్కులను బిండు" - సూనృతోక్తి. (31)
16. ఆరయఁ దీర్ఘము ల్బతె మహోర్ఘ విభూతియుతుల్ మహాజనుల్. 74 (4)
17. "గూఢహేతు వొకటి" - పూర్వకర్మ వాసన. 75 (5)
18. "తేజఁగలఁడు" - తేజస్వివృత్తము. 76 (7)
19. దైవము పచేళిమం బయి దలిర్చు దాని
    ద్వారములు మాయఁ దరమె యేప్రాణికైన ? 86 (4)

ఈతని రూపకములందు సాధారణములైన శ్లోకములు.

సంఖ్య	శ్లోకము	మాలతి	వీరచరిత	ఉ. రా. చరిత
1	అనియత	10 (2)		4 (4)
2	కింత్వనుష్ఠాన		4 (33)	1 (3)
3	అమృతాధ్మాత		2 (45)	6 (21)
4	ఇహాసమద		5 (40)	2 (20)
5	ఏతస్మిన్మద	9 (14)		1 (31)
6	చతుర్దశసహ		5 (18)	2 (15)
7	చూడాచుమ్బిత		1 (18)	4 (20)
8	జీవయన్నివ	8 (8)		1 (34)
9	జ్యాజిహ్వయా		3 (29)	4 (29)
10	త్రాతుం లోకాన్		2 (40)	6 (9)
11	దధతికుహర	9 (6)		2 (21)
12	దళతి హృదయమ్	9 (12)		3 (31)
13	మాతర్మాతర్	9 (20)		3 (30)
14	పరిపాణ్డు	2 (4)		3 (4)
15	పుత్రసంక్రాన్త		4 (51)	1 (22)
16	బ్రహ్మోదయో		1 (42)	1 (15)
17	లీలోత్ఖాత	9 (34)		3 (16)
18	వ్యతిషజతి	1 (27)		6 (12)
19	సుహృదివ	4 (7)		4 (15)

ఉ. రా. చ. శోధనము.

పు.	పం.	తప్పు.	ఒప్పు.
3	5	అయిన	ఐన
	12	రోఁత	నొల్లమి
8	9	కష్టంబు	కష్టము
9	14	తలంతె	స్మరింతె
10	7	క్లిష్ట	క్లిష్ట
12	27	శైశవంబున	బాల్యమునయందు
32	8	తపంచు	తపించు
35	2	పకట	పకట
39	6	స్థిటకుణ	వ్యనికణ
46	10	దారిఁద్రా	దారిఁదా,
47	9	ట్రైన	ట్రైన
50	24	విద్య	విద్యను
		ద్రయిరయిం	ద్రయిం
52	5	యాజ్ఞ	ఈయనకురయాజ్ఞ
		డీయునకొసంగె	డొసఁగె
53	9	మూర్ఖులో	మూర్ఖులో;
70	22	నుండనీ	యుండనీ
79	20	రమంబుతో	రమంబుగు
		వర్ష క్రమములను	వర్ష క్రమమును
80	2	నైపుణి	నైపుణి
87	2	నైతివి	ఁజేసితివి
88	10	ఉంది !	యుది ! గొల్లిడుచు
89	22	పీరలు	పీరును
92	9	ఉపనీతులం	తల్లిదండ్రులతోఁ
		జేయుము.	గూర్పుము.

పు 22 (9, 10) లకు ఇట్లు మార్పుకలదు.

సీ. వెట్టచేఁ దోడిమలకట్టు విడుపుఁజెంద । ద్విరదముల్ చెక్కులనురదవోవ
నోరయుండు రాలుపూభరములఁ దటతరుల్ । గోదను బూజించు కొమరుగనుము;
వానిపైఁగూండ్లకు వచ్చిపావురములు । నడవిత్తోల్గను గొండ బడలికలకు
శాంతిపైఁగుది) విశ్రాంతిసేవించుచుఁ । గూసెడి పాలుంకొర గుంభనముగ.

ఈనాటకమునందలి పురుషులు.

సూత్రధారుఁడును, నటుఁడును; గర్భాంకసూత్రధారుఁడును.

రాముఁడు—కథానాయకుఁడు.

కంచుకి.

అష్టావక్రుఁడు—ఒకముని.

లక్ష్మణుఁడు—నాయకుని యనుజుఁడు

దుర్ముఖుఁడు—అంతఃపురచారియైన పరిచారకుఁడు.

శంబూకుఁడు—శూద్రముని.

సౌధాతకి, భాండాయనుఁడు వాల్మీకిశిష్యులు

జనకుఁడు—విదేహరాజు, సీతతండ్రి.

గృష్టి—ఒకకంచుకి.

కుశలవులు—రామపుత్రులు.

బ్రాహ్మణవటువులు.

పురుషుఁడు—చంద్రకేతుని సైనికుఁడు.

చంద్రకేతుఁడు—లక్ష్మణపుత్రుఁడు

సుమంత్రుఁడు—చంద్రకేతుసారథి

విద్యాధరుఁడు.

వాల్మీకి—రామాయణకర్త.

ఈనాటకమునందలి స్త్రీలు.

సీత—కథానాయిక.

ప్రతీహారి.

ఆత్రేయి—తాపసి.

వాసంతి—వనదేవత, సీతచెలి.

తమసా మురళలు—నదీదేవతలు.

అరుంధతి—వసిష్ఠపత్ని.

కౌసల్య—రామమాత.

విద్యాధరి.

పృథ్వీదేవి—సీతతల్లి.

భాగీరథి—గంగాదేవి.

ఉత్తరరామచరిత్రనాటకము.

ప్రస్తావన.

ఆ. శ్రీ లెసంగ నిడెదఁ జేమోడ్పు నమ యంచుఁ
గాంతుతోడ నాద్యకవివరులకుఁ;
దత్కృపాభరమునఁ దక్కక పడసెద
నమృత యాత్మకళయు నైనవాణి. ౧

(నాంద్యంతమున)

సూత్రధారుఁడు.—అతి విస్తరము వలదు. ఇదె యిప్పుడు కాలప్రియనాథ
గవంతుని యుత్సవములో మహానుభావులకు నీకు విన్నపము చేసికొనుచున్నాను. ఇట్లు
ాచిత్తమున నవధరింపవలయును.—కలఁడుగదా మహనీయుఁడు కాశ్యపుఁడు శ్రీకంఠ
దలాంఛనుఁడు పద వాక్య ప్రమాణ తత్త్వజ్ఞుఁడు జాతూకర్ణీపుత్త్రుఁడు భవభూతి.

తే. నలువకుంబోలె నెవనికిఁ బలుకుదేవి
తలఁపులోన మెలంగు సంతసముతోడఁ;
దద్రచితనాటకంబు నుత్తరము రామ
చరితమును నేఁ బ్రయోగింప జతనపడితి. ౨

ఇదె నేను కార్యవశంబున అయోధ్యావాసిని అప్పటివాఁడను నైతిని. [కలయం
ాచి] ఓహో! పౌలస్త్యవంశధూమకేతు వగు మహారాజరాములవారి పట్టాభిషేకసమ
యము రేయుంబవలు ఎడతెంపులేని యానందనాందీవాదములచే ఘూర్ణిల్లుచుండునట్టిది
యిది మఱియేమి యిపుడు చత్వరస్థానములు నటులసందడి లేక యున్నవి!

నటుఁడు.—[ప్రవేశించి] బావా, పంపినారుగదా మహారాజుగారు ఇట
ుండి వారివారి యిండ్లకు లంకాయుద్ధమిత్త్రులైన యామహాత్ములను వానరరాక్షసులను,
న్ను నానందంబొందింప నానాదిగంతములనుండియు వచ్చినవారిని బ్రహ్మర్షులను
ాజర్షులను. వా రున్నంతకాలము వారి నారాధించుటకుఁగాను ఇన్నిదినములు అనవ
తము ఉత్సవము జరుగుచుండినది. మఱి యిప్పు డన్ననో?—

తే. అల వసిష్ఠుం డధిష్ఠాత యై సనంగ
భూపుతల్లు లరుంధతి మున్నిడుకొని
పోయినా రల్లునాశ్రమంబునకు నతని
జన్నమును గన్నులార దర్శనము సేయ. 3

సూత్ర.—పరదేశమువాఁడనుగావున నడిగెదను. ఎవ రాయన, వీరియల్లుఁడు ?

నటుఁడు.—

తే. తనయ గల్గె దశరథునికి శాంత యనంగ,
రోమపాదుఁ డామె నోమె సుతగ,
ఆమెఁ బెండ్లియయ్యె నల విభాండకుపట్టి
ఋశ్యశృంగుఁ డనెడుఋషివరుండు.

ఆ యల్లుఁ డిప్పుడు పండ్రెండేండ్లయజ్ఞముం దొడంగినాఁడు. ఆయనమీఁది దాక్షిణ్యముచేత గురుజనులు పూర్ణగర్భిణియైనను కోడలిని జానకిని వదలి యటకుఁ బోయినారు,

సూత్ర.—మనకేల యీ జోలి? రా, రాజద్వారమునకేపోయి మన కులధర్మము చేత సేవింతము.

నటుఁడు.—అటయిన, బావా, ఏలినవారికై కడుం బరిశుద్ధమైన స్తోత్రపద్ధతిని నిరూపింపుము.

సూత్ర.—మారిషుఁడా,

తే. సర్వవిధములఁ గులవృత్తి సల్పవలె సరి.
యెట్టులును దూఱు తప్ప; ద దెట్లటన్న?
వనితలం దెట్లొ యట్టులే వాక్కులందు
సాధుతావిషయమున దుర్జనులు జనులు.

నటుఁడు.—అతిదుర్జను లని చెప్పవలసినది.

తే. ఏల యన, దేవి వైదేహినే గుఱించి
యాడికలు వల్కఁజొచ్చి రయ్యారె జనులు !
రక్కసునియింట నున్కి కారణము సేసి,
వహ్నిశుద్ధిని విశ్వసింపంగలేక !

సూత్ర.—ఈ జనవాదము మహారాజునేకు అందెనా అంతట మిగులఁ గష్టము కలుగును.

నటుఁడు.—ఎల్లవిధముల ఋషులును దేవతలును మేలుసేయుదురు. (అని పరిక్రమించి) ఓహోయి! ఏలినవారు ఇప్పుడు ఎక్కడ నున్నారు? (ఆకర్ణించి) జనులు, ఇట్లు పలుకుచున్నారు:—

శా. ఆనందం బిడుకోర్కి నర్మిలి విదేహాధీశుఁ డేతెంచి తా
నీనాళ్లుత్సవసంతతిం గడపి యిప్డే వీడుకోల్ గైకొనెన్;
దానంజేసి మదిం గుమారిలెడు సీతాదేవి నూరార్ప నా
స్థానిన్ వీడ్కొని వాసవేశ్మమునకున్ ధాత్రీవిభుం డేఁగెడిన్.

ప్రస్తావన ముగిసినది. [అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రథమాంకము.

[అంతట కూర్చున్నవారుగా రాముఁడును సీతయుఁ బ్రవేశింతురు.]

రాముఁడు.—దేవి, ఊఱడిల్లుము; ఆ పెద్దలు తమయిచ్చచేత మనలను విడిచిపోవ శక్తులుగారు.

తే. వినను౯, నిత్యమౌ ననుష్ఠాన మున్న,
వఱలనీయదు స్వాతంత్ర్యవర్తనమును.
అడుగడుగునను బ్రత్యవాయములచేత
నాహితాగ్నుల గార్హస్థ్య మరిది గాదె. ౧

సీత.—ఎఱుఁగుదును ఆర్యపుత్త్రుఁడా. అయినను బంధుజనులతోడి యెడఁబాపు సంతాపమును గలిగించును.

రాము.—అది యట్లే. హృదయమర్మభేదకములుగావా యీ సంసారభోగములు? వీనిపై నొల్లమిగొని ఎల్లకోర్కులను వదలి జ్ఞానులు అరణ్యములో విశ్రమింతురు.

కంచుకి.—[ప్రవేశించి] రామభద్రా, [అని యర్ధోక్తిలో జంకి] మహారాజా!

రాము.—[చిఱునవ్వుతో] ఆర్యా, నిక్కముగా నాయనగారిపరిజనమునకు నన్నుఁ గూర్చి రామభద్ర యను నుపచారమే శోభించును. కావున అలవాటుప్రకారము పలుకుము.

కంచుకి.—దేవా, ఋష్యశృంగాశ్రమమునుండి అష్టావక్రులవారువచ్చియున్నారు.

సీత.—విలంబ మేల?

రాము.—త్వరగా వారిని ప్రవేశపెట్టుము.

[కంచుకి నిష్క్రమించును.

అష్టావక్రుఁడు.—[ప్రవేశించి] మీకు శుభము.

రాము.—అభివాదనము చేయుచున్నాను. ఇటుఁ గూర్చుండుఁడు.

సీత.—మ్రొక్కెదను మీకు. గురుజనుల కెల్లరకును శాంతమ్మకును కుశలమా?

రాము.—మాబావగారు ఋశ్యశృంగభగవానులవారును మాయక్క శాంతమ్మయును నిర్విఘ్నముగా సోమపానము గావించినారా?

సీత.—మమ్ము తలంచుకొందురా?

అష్టా.—[కూర్చుండి] అట్లే; దేవీ, వసిష్ఠభగవానులవారు నీ కిట్లు చెప్పి పంపినారు:—

తే. నిన్ను విశ్వంభరాదేవి కన్నతల్లి,
ధాత కైనయట్టి జనకరాజు తండ్రి నీకు,
ఏనృపులకులగురువుల మిను(డు నేను,
వారికోడల వైతి మాపట్టి, నీవు. ౨

నీకు ఇంతకు మించి యేమి యాశీర్వదింతుము! కేవలము వీరప్రసవవు అగుదువు గాక!

రాము.—దేవి, మనము అనుగ్రహింపఁబడితిమి.

తే. అర్థముల నెందునుఁ వాక్కు లనుగమించు
లౌక్యులగు సాధువులకు వాలాయముగను,
వాక్కు వెంబడి నర్థంబు పఱచి వచ్చు
నాద్యు లయినట్టి పరమమహర్షులకును. 3

అష్టా.—అరుంధతీభగవతియు శాంతాదేవియు ఈ మాట నీకు మాటిమాటికి చెప్పిపంపినారు.—సీతాదేవికి వేవిళ్లు ఏమైనఁ గలిగినేని దానిని నీవు అవశ్యముగా వెంటనే సంపాదింపవలయు నని.

రామ.—ప్రేయసి చెప్పునేని, జరుపఁగలవాఁడను.

అష్టా.—దేవి, నీకు నీయాఁడుబిడ్డభర్త ఋశ్యశృంగులవారును ఇట్లు సందేశించినారు:—"అమ్మాయీ, నిండువేఁకటిలో నున్నావని నిన్ను రప్పింపమైతిమి, అబ్బాయిని రామభద్రునికూడ నీకు వినోదముకై నీయొద్దనే నిలిపితిమి; మఱి పుత్త్రపూర్ణమైన యొడితోడి నిన్ను ఆయుష్మతిని చూడఁగలము." అని.

రాము.—[ఔత్సుక్యముతోను చిఱునగవుతోను] అట్లే అగుఁగాక. వసిష్ఠభగవానులవారు నాకేమియు నాజ్ఞప్తి నొసంగలేదా?

అష్టా.—ఒసంగినారు; వినుము.

తే. అల్లునిమఖంబు సంకెల యగ్యొ మాకు,
శ్రీరకంఠుఁడ, వేలెదుదారిక్రొత్త;
ప్రజలరంజింపఁ దివురు మెప్పాట నైన;
దాన నగుకీర్తియే మేలిధనము మీకు. ౪

రాము.—భగవానులు మైత్రావరుణివారు ఆదేశించినట్లు చేసెదను.

తే. అర్మిలినిగాని, దయఁగాని, హాయిఁగాని,
అది యి దన నేల, జానకి నైనఁ గాని,
ప్రజల యనురంజనమునకై వదలునాకు
హృదయమునఁ గల్గ దిసుమంత యేని వంత. ౫

సీత.—అందువలననే ఆర్యపుత్త్రుఁడు రఘువంశధురంధరుఁడు.

రామ.—ఎవరోయి అక్కడ? అష్టావక్రులను విశ్రమింపఁజేయవలసినది.

అష్టా.—[లేచి పరిక్రమించి] అహో! కుమార లక్ష్మణుఁడు వచ్చినాఁడు!

[అని నిష్క్రమించును.

లక్ష్మణుఁడు.—[ప్రవేశించి] జయ మార్యునికి. ఆర్యా, ఆ మచ్చి అర్జునుఁడు మనము నియమించిన ప్రకారము అన్నయ్యచరిత్రమును ఈ వీథిలో చిత్రించినాఁడు. దానిని అన్నయ్య వచ్చి చూడవలయును.

రామ.—వత్సా, ఎఱుఁగుదువోయి వగఁగూరుచున్న దేవిని వినోదపెట్టుటకు; చరిత్రము ఎంతవఱకు చిత్రింపఁబడినది?

లక్ష్మ.—వదినెగారి వహ్నివిశుద్ధివఱకు.

రామ.—[ఓదార్చుటగా]

తే. జన్మపరిపూత కీమహత్త్మాతనయకుఁ
బావనాంతరములచేతఁ బనియునేమి?
హుతవహంబును బుణ్యతీర్థోదకంబు
నన్యములచేత శుద్ధి కర్హంబు లగునె! ౬

దేవీ, దేవయజనసంభూతురాలా, మన్నింపుము. ఇది నీకు యావజ్జీవితమైనజనవాదము!

శా. కష్టా! లోకులు రంజనీయులు కులోత్కృష్టాఢ్యులౌ వారికిన్;
జెట్టం బల్కుటి దాన నీదెస హతౌచిత్యంబె నేఁ గూళనై;
పెట్టంబోలునుగాక మూర్ధమున సంప్రీతిన్ నిసర్గాహతన్,
మెట్టంజెల్లునె పాదఘాతపటిమన్ మేల్తావియీన్పువ్వమున్! ౭

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, మఱి నీచరిత్రమును చూతము.

[లేచి పరిక్రమింతురు.

లక్ష్మ.—ఇదె యాచిత్తరువు.

సీత.—[నిర్వర్ణించి] ఎవరు వీరు? మింట ఎడతెంపులేక నిలిచియున్నారు! ఆర్యపుత్త్రుని స్తుతించుచున్నట్లగపడుచున్నారు?

లక్ష్మ.—ఇవి జృంభకాస్త్రములు సరహస్యములు, భృశాశ్వభగవంతుని వలననుండి కౌశికఋషిని-అనఁగా-విశ్వమునకు మిత్త్రమైన విశ్వామిత్త్రులవారిని జేరినవి. వారిచేతఅన్నయ్యకు ప్రసాదింపఁబడినవి.

రామ.—నమస్కరింపుము దేవి, దివ్యాస్త్రములకు.

ఆ. బ్రహ్మహితముకొఱకు బ్రహ్మవాదులాద్యులు
వేలు వర్షములు తపించి గురులు
ఆత్మతేజములనె యస్త్రములుగ వీనిఁ
బటుతపోమయములఁ బడసినారు. ౮

సీత.—వీనికి నమస్కారము.

రాము.—తప్పకుండ నివి నీప్రసూతిని సేవించును.

సీత.—మహాప్రసాదము.

లక్ష్మ.—ఇది మిథిలావృత్తాంతము.

సీత.—అహా! విచ్చుచున్న నల్లగలువవలె చామనైనచాయతోడి నున్నని చిక్కని బల్లిదంపుదేహసౌభాగ్యముతో అవలీలగా విఱిచిన ముక్కంటివింటితో ముద్దు తోడ వైనచూఁకటితో ఆర్యపుత్త్రుఁడు ఇచె ఆలిఖితుఁడు. ఇచె ఆర్యపుత్త్రుని యాసౌమ్య సౌందర్యలక్ష్మిని మానాయన ఆశ్చర్యపడుచు ఱెప్పవాల్పక తేరఁబాఱిచూచుచున్నాఁడు.

లక్ష్మ.—ఇదిగో చూడవమ్మా ఇచ్చట.

తే. రమణ మీతండ్రి గారాంగిరసునిపుత్త్రు
నీశతానందుఁ గులపురోహితునిఁ గూడి,
పూజ సల్పుచునున్నారు ముదము దొలఁక,
ననుఁగువియ్యంకులకు వసిష్ఠాదిములకు ౯

రాము.—ఇది చక్కఁగాఁ బొంది యున్నది.

కం. జనకులకును రఘువులకును
నొనరిన వియ్యం బెవరికి నూన్పదు ముదముల్,
మునుకొని యిచ్చునతండుల్
గొనునతఁడును నెందుఁ గొశికుండె స్వాయముగాల్! ౧౦

సీత.—వీరుగో మీరు అప్పుడే గోదానమంగళ మయిన నలువురు భ్రాతలు వివాహదీక్షను వహించినవారు. అహా ఆతావుననే ఆసమయముననే ఇపుడు ఉన్నా నని తలంచుచున్నాను!

రాము.—అట్లే.

ఉ. వాసిగ గౌతమార్చితము బద్ధమనోరమకంకణాంక మై
భాసురమూర్తిఁగొన్న పెనుఁబండువు నాఁగను నీదుకేలు దా
నేసమయాన నన్నిది రహిం బ్రమదాంబుధి నోలలార్చెనో
యాసమయం బిదే యనుచు నాత్మను మోహము గూరెడిన్ సఖీ.

లక్ష్మ.—ఈమె పెదవదినెగారవు సీవే. ఈమె చిన్నవదినె మాండవి. ఇదె వధువు శ్రుతకీర్తి.

సీత.—వత్సా, ఈ యింకొకతె ఎవరు?

లక్ష్మ.—[సలజ్జస్మితముతో, స్వగతము] ఆర్య ఊర్మిళనుగూర్చి యడుగుచున్నది. కానీ, ఈమెను వేఱువిషయమునకు మరల్చెదను [ప్రకాశము] వదినెగారు చూడవలయు. ఇది చూడఁదగినది. మఱి వీఁడుగో ఈయన పరశురామభగవానుఁడు.

సీత.—భయ మగు చున్నది!

రామ.—ఋషీ, నమస్కారము నీకు.

లక్ష్మ.—అన్నయ్యా, చూడుచూడు ఈయన నీచేత [అని అర్ధోక్తములో]

రామ.—[ఆక్షేపముతో] వత్సా, చూడవలసినది పెల్లుగా నున్నది. మఱి యొకటిచూపుము.

సీత.—[గౌరవముతో నిర్వర్ణించి] లెస్సగా శోభిల్లుచున్నాఁడు ఆర్యపుత్త్రుఁడు ఈ వినయమాహాత్త్మ్యముచేత.

లక్ష్మ.—ఇదె మనము అయోధ్యం జేరితిమి.

రామ.—[కన్నీళ్లతో] స్మరించుచున్నాను! అకటా స్మరించుచున్నాను!

కం. నాయనగా రుండఁగ, జా
యాయుక్తుల మైన క్రొత్త, నమ్మలు మనలన్
బాయక యోముచునుండిన
యాయహములు మనకుఁ దమ్ముఁడా పోయెఁ గదా. ౧౩

అప్పుడు ఈజానకియు.—

మ. అలఁతుల్ వేఱులునైన పల్కుకుళముల్ ప్రాంతోన్మిషన్మంజుకుం
తలముల్ ముగ్ధవిలోకముల్ వెలయు వక్త్రం బొప్ప బాల్యంబునన్
విలసజ్జ్యోత్స్నములై విలాసఖనులై పెన్లాలితీమాధురుల్
గల యల్పాంగములన్ మదంబలకుఁ దాఁ గావించెఁ గన్వేఁదురన్.

లక్ష్మ.—ఇది మంథర.

రామ.—[ఉత్తరము చెప్పక అవలం జూపుచు]

తే. దేవి, యీగారతరువుపై దృష్టి యిడుము;
శృంగిబేరమ్మునను దీని క్రిందఁ గాదె
మనకుఁ జేకూఱె భవ్యసమాగమంబు
నెయ్యుఁడై నట్టి బోయమన్నినితోడ. ౧౪

లక్ష్మ.—[నవ్వి, స్వగతము] అహో ! నడిమియమ్మవృత్తాంతమును అన్నయ్య అణఁచి వైచినాఁడు!

సీత.—ఇది జడలుముడిచిన వృత్తాంతము.

లక్ష్మ.—

తే. పుత్త్రులకు నిజలక్ష్మిని బూన్చి దేని
వృద్ధు లిక్ష్వాకువులు ధరియించినారొ,
అన్న ధరియించె లేఁబ్రాయమందె దానిఁ
గరము కష్టము నారణ్యకవ్రతంబు. ౧౫

సీత.—ఇది ప్రసన్న పుణ్యోదక భాగీరథీభగవతి.

రాము.—రఘువంశదేవతా, నీకు నమస్కారము.

చం. సగరమఖాశ్వముల్ వెదుక జన్లెడగా భువిఁ ద్రవ్వి కాపిల
ప్రగుణమహస్సుచేఁ గినుక భస్మితులౌ దనతాతతండ్రులన్
అగణిత దేహపాతుఁ డనయంబు తపించి భగీరథుండు ముౝ
భగవతి నీజలంపుఁజలుపన్ దివిఁజేరిచె నెట్టు కేలకున్. ౧౬

అతల్లీ, నీవు కోడలుసీతయందు అరుంధతియుంబోలె శివమును అనుధ్యానింతువుగాక.

లక్ష్మ.—ఇది భరద్వాజులవారు తెలిపినది చిత్రకూటమార్గమందు యమునాతీరంబున శ్యామ మనుపేరి మఱ్ఱిచెట్టు.

[రాముఁడు మక్కువతోఁ గాంచును.

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, ఈప్రదేశమును స్మరింతువా?

రాము—ప్రేయసి, ఎట్లు మఱతును?

చం. చరణగతాధ్వఖేదమున జం పయి నల్గియు సుందరంబులై
పరిమృదితాబ్జనాళకనిభంబుగ వాడినయంగకంబులన్,
విరియనిదట్టకౌఁగిళుల వేఁదురె సంవహనంబు గాఁగ, నా
యురమునఁ గూర్చి సుప్తిసుఖ మొందవె యిందుఁ బయోరుహాననా.

లక్ష్మ.—ఇదె వింధ్యారణ్యంపు మొగాళమున విరాధునితోడి మొరయిక.

సీత.—ఇదెందులకులే ! ఆర్యపుత్త్రుఁడు తనచేత విసనకఱ్ఱను నాకు గొడుగుగాఁబట్టి యెండను తొలఁగించిన నా దక్షిణారణ్య ప్రవేశారంభమును చూచెదనుగాక.

రాము.—

మ. తిలకింపన్ రుచిరంబు లీగిరినదీ తీరాశ్రమారణ్య భూ
ములు వైఖానసవాస వృక్షతలముల్; మున్గంటి మిందుం గుటీ
నిలయుల్ శాంతులు నాతిథేయపరముల్ నీవారముష్ట్యోదనుల్
పాలుపొందన్ గృహమేధు; లౌనెఱుఁగవన్ ముగ్ధాక్షి యీతావులన్?

లక్ష్మ.—ఇదె జనస్థాన మధ్యంబున దట్టంపుఁ జెట్టుల పరంపరచే నిరులుకొను చున్న నల్లని చెంగటియడవుల యొత్తడితోడి గోదావరి గుహా ముఖంబుల మ్రోగించు చుండ అనారతము వృష్టిం గ్రక్కుగాఢమేఘములచే కడుంగాల్కొనుచున్నది ప్రస్రవణనామపర్వతము.

రాము.—

ఉ. ఆదినముల్ స్మరింతువె శుభాంగిరో, యాగిరియందు లక్ష్మణుం
డాదట సేవ సేయఁగను హాయిగ నుండితి మేదినంబులన్?
గోదను కొండచెంత రసగుంభితనీరను సంస్మరింతువే?
పైదలిరో, స్మరింతె తదుపాంతములన్ మనవర్తనంబులన్? ౧౯

మఱియు,

ఉ. ఒక్కొకకేలఁ దన్మయత కోయనఁ గౌఁగిలి చిక్కఁ దిద్దుచున్
జెక్కును జెక్కు నేర్పడని చేరిక పెంపున మెల్లమెల్లఁగా
నొక్కక్రమంబుఁగల్గక యెదోయెదొ యాడటఁ బల్కుకొన్ప్రహిన్
గ్రక్కున యామముల్ మన పరాకునఁబోఁ దుదిముట్టె రాత్రియే.

లక్ష్మ.—ఇది పంచవటియందు శూర్పణఖ.

సీత.—హా! ఆర్యపుత్రా! ఇంతవట్టె నీదర్శనము !

రాము.—ప్రియా, వియోగమునకు వెఱచెదవు ! చిత్తరు విది.

సీత.—ఏదైనను గానీ, దుర్జనము అసుఖమును కలిగించును.

రాము!—అయ్యో! ఇప్పుడు జరుగుచున్నదివోలె నాకు జనస్థాన వృత్తాంతము తోఁచుచున్నది!

లక్ష్మ.—ఇఁకను,

శా. ఆవృత్తం బిది, పైఁడిలేడిమిషచే నట్లాఖలుల్ రక్కసుల్
గావింపన్ దరికొల్పినట్టివెత సంతాపించినన్ వేర్పడిన్,
తావే యార్యుఁడు వచ్చి, శూన్యము జనస్థానంబుఁ గన్నార్తికిన్
గ్రావంబుల్ సయితంబు నేడ్చు మగరాగర్భంబునన్ వ్రయ్యలౌ.

సీత.—[అశ్రుపులతో, ఆత్మగతము] అహో! దినకరకులానందనుఁడు నా కారణంబున నింత పెల్లిదముగా తల్లడిల్లినాఁడు!

లక్ష్మ.—[రాముని గాంచి, సాస్రము] అన్నయ్యా, ఏమియిది?

మ. ధర నీబాష్పఝరంబు హా! తెగిన ముక్తాహారపుంజం బనన్
దొరలున్ ధారలుగాఁగ నుట్టిపడి బిందుల్గాఁగదున్ వ్రయ్యుచుం;
బరు లూహింతురు ధరప్రక్షిప్త హృదయాధ్మానంబు నాసాపుటా
ధరకంపంబున నీ వడంచినను నుద్దామంబు నావేగమున్. ౨౨

రాము.—వత్సా,

తే. అపుడు ప్రియఁబాయనైన యాయార్తివహ్ని
యురువెపగతీర్చుకొనునాస నోర్వ నయ్యె,
మరల నిపుడు విపక్వమై మనసు నేర్చు
వెండి సెలవాలు నెదగుట్టుఁబుండు వోలె. ౨౩

సీత.—అయ్యయో అయ్యయో! మితిమీరిన వియోగ దుఃఖముచేత ఇపుడు ఆర్యపుత్త్రశూన్యమై ఒంటిగా నున్నానని తోఁచుచున్నది.

లక్ష్మ.—[స్వగతము] వేఱువిషయముం జూపెదను. [చిత్తరువుం గాంచి, ప్రకాశము] ఇదిగో ఇట మన్వంతర పురాణగృధ్రరాజు మహానుభావుఁడు నాయన జటాయుని చరిత్రపరాక్రమోదాహరణము.

సీత.—హా నాయనా! నిర్వాహము గావించితివి నీయపత్యస్నేహమును.

రాము.—హా నాయనా! కాశ్యపుఁడా, విహంగరాజా, నీవంటి మహాతీర్థము సాధువు ఇంకొకఁడుండునా!

లక్ష్మ.—ఇదె యల్ల దనుకబంధనివాసము, జనస్థానమునకు పడమట కుంజవంత మను పేరి దండకారణ్యభాగము. ఇదిగో ఋశ్యమూకపర్వతమున మతంగముని యాశ్రమస్థానము. ఈమె శ్రమణయను సిద్ధశబరి. ఇది పంప యను పేరి యాపద్మాకరము.

సీత.—ఇక్కడఁగదా ఆర్యపుత్త్రుఁడు అమర్ష ధైర్యములు మాని వావిచ్చి బిగ్గర రోదనములు గావించెను?

రాము.—ఈ సరస్సు రమణీయము. ఇందు,

చ. మదకలమల్లికాక్షములు మాటికి ఱెక్కలఁ గొట్టి నెట్టుటన్
గదలుచు నూఁగుచున్న ఘననాళము లొప్పెడు పుండరీకముల్
పది వదులన్ బయల్పడు ప్రభాభరితోత్పలషండ మండితా
స్పదములఁ గంటి బాష్పపరిపాత సముద్గమ నాంతరంబులన్. ౨౪

లక్ష్మ.—ఈయన ఆ మహాత్ముఁడు హనుమంతుఁడు!

సీత.—ఈయన చిరనిర్విణ్ణమైన జీవలోకమును సముద్ధరించిన మహోపకారి మహాభాగుఁడు మారుతి.

రాము.—

తే. అహహ! యీమాన్యుఁ డల్లమహాభుజుండు
అంజనాదేవినోముల యరిగిపంట!
ఎవనిబీరంబు మనకును భువనములకు
గోడు మున్నీరు దాఁటించు నోడ యయ్యె! ౨౫

సీత.—వత్సా, పుష్పితకదంబములక్రిందను నెమళ్లు తాండవించుచున్న యీ కొండపేరేమి? ఇచట చెట్టుక్రింద ననుభూత సౌభాగ్య మాత్రావశిష్టమై ధూసరమైన శ్రీతోడి యార్యపుత్రుని మూర్ఛితుని నీవు పట్టుకొని వావిచ్చి యేడ్చుచున్నట్లు చిత్తరువు గానిపించుచున్నది.

లక్ష్మ.—

ఉ. ఔ నిది మాల్యవత్కుధర మర్జునసౌరభవాహి యెంతయుఁ
దేనిశిరంబునం బొదివె నీలము స్నిగ్ధము నైన క్రొమ్మొగుల్;
*[దీనను నన్న—

రాము.—

వీడు విడుము, చిట్టఁడఁ] గాను వినంగ నే నికన్;
జానకితో వియోగ మది సంభవమైనది పోలె వెండియున్! ౨౬

లక్ష్మ.—ఇటుపైని జరిగినవి మహానుభావులైన యీ వానరరాక్షసులవియు ఉత్తరోత్తరములు కర్ణగ్రాహ్యములు. మరి వదినె అలసిపోయినది. కావున విశ్రమించుఁగాక యని విన్నవించెదను.

సీత.—ఆర్యపుత్రా, ఈ చిత్రపటమును జూడఁగా నాకొక కోరిక పొడముచున్నది. విన్నవించుకొనియెద.

రాము.—ఆజ్ఞాపింపుము ప్రేయసీ.

సీత.—వెండియు, ప్రసన్నగంభీరములైన వనవీథులయందు విహరింపను, భాగీరథీదేవియందు పవిత్రశీతల జలంబుల నాడను, గోరుచున్నాను.

రాము.—వత్సా, గర్భదోహదమును వెంటనే నెఱవేర్పవలసిన దని యిప్పుడే గురువులు సందేశము పంపినారు. కావున, కుదుపు గలిగింపని తేరిని తెప్పింపుము.

---

* పాఠాంతరము.—[రాము.—మానుముమాను తస్సుఁడ సమర్థుఁడఁ]

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, మీరుగూడ రావలయును.
రాము.—ఓ కఠిన హృదయురాలా. ఇదియుం జెప్పవలయునా?
సీత.—అట్లయిన నాకు సంతోషము.
లక్ష్మ.—అన్నగారి యాజ్ఞ నెఱవేర్చెదను. [అని నిష్క్రమించును.
రాము.—ప్రేయసీ, ఈ కిటికీచెంత కూర్చుండుము.
సీత.—అట్లే చేసెద, బడలికవలన నిద్ర నన్ను అపహరించుచున్నది.
రాము.—అట్లయిన నన్ను ఎడయక పట్టుకొని వెంట రమ్ము.

తే. శ్రమభయస్వేద కణబంధురము భుజమ్ముఁ
జేర్పు నాకంధరమున సంజీవనముగ
ఐందవ మయూఖ చుంబిత స్యందమాన
చంద్రమణి హార విభ్రమశాలి నబల. ౨౭

[అట్లే చేయించి, ఆనందముతో] ప్రియా, ఇదేమి?

తే. సుఖమొ దుఃఖమొ మెలఁకువొ సుప్తియొక్కొ
విసము పర్వుటొ మదమొ భావింపరాక
నీవు తాఁకినమాత్ర నింద్రియవిమోహి
యొకవికృతి నాదు చేతన నూఁపు నుడుఁపు. ౨౮

సీత.—తమ ప్రసాదము స్థిరము. అంతకన్న మ తే మున్నది?
రాము.—

ఆ. మ్లాన జీవిత ప్రసూన సంజీవులు
తృప్తిదములు మోహితేంద్రియములు
నీ సుభాషణములు నీరజాతేక్షణా,
శ్రవణసుధలు హృద్రసాయనములు. ౨౯

సీత.—ప్రియంవదుఁడా, పరుండెదను. [అని శయనింప కలయసం బరికించును.]
రాము.—ప్రియా, ఏమి వెదకెదవు?

తే. పెండ్లి సమయమునుండియు వీటఁ గాట
బాల్యమున యందు బిదప జవ్వనమునందు
స్వాపకర మన్యచే ననుపాశ్రితంబు
లలన యిదె రామభుజము తలాపి నీకు. 30

సీత.—[నిద్రను నటించుచు] ఆర్యపుత్త్రుఁడా, ఉన్నది యిది. ఉన్నది యిది.

రాము.—ఏమి! ప్రియవచన సాయురమందు క్షణములో నిద్ర చెందినది! [కాంచి, స్నేహముతో]

ఉ. ఈసకి లక్ష్మి గేహమున, నీసకి కన్నులకుఁ సుధాంజనం,
బీసకి మేనిసోఁకుడు మెయికిఁ బహుళం బగు చందనద్రవం,
బీసకి బాహువల్లి యివ మీఁనెడుము త్తైసరంబు కంఠమం,
దీసకి దేది గాదు ప్రియ? మేర్పును గాని యిదంవియోగమే. ౩౧

ప్రతీహారి.—[ప్రవేశించి] దేవా, వచ్చెను.

రాము.—ఆ! ఏమి వచ్చెను? ఎవరు?

ప్రతీ.—ఏలినవారి యాసన్న పరిచారకుఁడు దుర్ముఖుడు.

రాము.—[స్వగతము] అంతఃపురచారి దుర్ముఖుఁడు! వానిని నేను పౌరజానపదులపై వేగుండిరమ్మని పంపితిని. [ప్రకాశము] రావచ్చును.

[ప్రతీహారి నిష్క్రమించును.

దుర్ముఖుఁడు.—[ప్రవేశించి] [స్వగతము] హా! సీతాదేవిమీఁద యిటువంటి తలచరాని జనాపవాదాన్ని ఏలాగు దేవరవారికి విన్నపంచేతును? మఱేమిగతి? ఈ నిర్భాగ్యుడికి ఇది కొలువుగదా.

సీత.—[పలవరించును] హా! ఆర్యపుత్త్రుఁడా, ఎట నున్నావు? ఎట నున్నావు?

రాము.—ఇదే అది దేవికి కంపరమెత్తించినట్టిది, చిత్రదర్శనముచేఁ గలిగిన విరహభావన. ఇప్పుడు కలలో భయముగొల్పుచున్నది. [స్నేహముతో పరామర్శించుచు

శా. ఏ దద్వైతము సౌఖ్య దుఃఖములయం, దెం దూఱడిల్లుఁ మనం,
బేదా సర్వదశానుగామి, జర నెం దేరక్తి యుఁ డిందదో,
ఏదోఁ గాలము సాగ సాగఁ ద్రపవో నింపైన నెయ్యంపుఁబం,
డాదాంపత్యపు భద్రసార మదియే యాశింతు రెల్లేనియుఁ. ౩౨

దుర్ము.—[సమీపించి] జయించు దేవా.

రాము.—తెలిసినదానిని చెప్పుము.

దుర్ము.—దేవరవారిని పౌరజానపదులు పొగుడుతున్నారు. ఏలాగంటే—"రామదేవుడు మమ్మల్ని దశరథమహారాజుని మరిపించినాడు" అని.

రాము.—ఇది స్తుతి. దోష మేదేని చెప్పుము. దానికి ప్రతివిధానము జేసెదను.

దుర్ము.—[కన్నీళ్లతో] దేవర వినవలెను; [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

రాము.—అహహా! అతి ఘోరముగా పడినది వచనదంభోళి!

దుర్ము.—దేవరా ఊఱడిల్లుండీ;

రాము,—[ఊఱడిల్లి]

తే. అకట! సీతకు నొరునింటియందునింద
యపు డెది శమించె నద్భుతోపాయములను,
వెండి యది యిప్డు హతవిధి విలసనమున
విస్తరిల్లిన దాలర్కవిషమువోలె. 33

రాము.—మందభాగ్యుఁడ నిందుల కేమి చేయుదును! [విమర్శించుకొని సకరుణముగా] కాక మ ఱేమి?

కం. ఏకార్యముచే నైనను
లోకారాధనమె సాధులోక వ్రత మౌ.
ఆకరణి నను నసుల విడ
నీకొని మాయయ్య దానినే కద నెఱపెఁ. 34

ఇప్పుడే గదా వసిష్ఠభగవంతులు సందేశించినారు. మఱియు;—

కం. ఏసాధుశుద్ధచరితకు
నాసావిత్రనృపు లగ్ర్య్యలాస్పదమొ, యట్టి
నాసంబంధంబున సడి
దాసిన నన్నిస్సిరో! యధన్యునిఁ గాల్పఁ! 35

హా! దేవీ, యజ్ఞభూమి సంజాతా! హా! స్వజన్మానుగ్రహ పవిత్రిత విశ్వంభరా! హా! నిమిజనకవంశనందినీ! హా! పావకవసిష్ఠారుంధతీస్తుతశీలశాలిని! రామమయజీవితా! హా! మహారణ్యవాసప్రియసఖి! హా! ప్రియమితభాషిణి! ఏమి యిది! ఇట్టిదానికి నీకు ఇట్టియీపరిణామము!

తే. నీవలన నెల్లలోకముల్ పావనములు,
నీవలన జనతో క్తి యపావనంబు,
నీవలన దిక్కు గలయది నిఖిలజగము,
నీవు దిక్కొందు లేక డిందెదవె యకట! 36

దుర్ముఖుఁడా, లక్ష్మణునితో చెప్పుము:—ఇదె నీ క్రొత్తరాజు రాముఁ డాజ్ఞాపించుచున్నాఁడు. [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

దుర్ము.—ఏమి! అగ్ని పరిశుద్ధురాలిని గర్భంలో పవిత్ర రఘుకుల సంతానంగల దాన్ని దేవిని దుర్జనుల దూరుచేత ఏలినవారు ఇప్పుడు ఇలాగ చేయదలచినారు?

రాము.—అట్లనకు. పాపము శమించునుగాక; పౌరజానపదులు దుర్జను లెట్లగుదురు? చూడు.

తే. లోకులకు మాననీయ మిక్ష్వాకుకులము,
నిందకుఁ గతంబు విధిచేత నందుఁ గల్గె;
శుద్ధికాలంపు టద్భుతసూర్జనమును
విశ్వసించు నెవండు దవిష్ఠవర్తి! 3౭

కావున, నీవు పొమ్ము.

దుర్ము.—హా! దేవీ! [అని నిష్క్రమించును.

రాము.—హా! కట్టా! అతి బీభత్సకర్ముఁడను క్రూరుఁడ నైతిని. ఎట్లన:—

తే. పిన్నతనమునుండి పెంచిన ప్రియను దీనిఁ
గూర్మిచే వేఱు తలఁపును గొనని దాని
మృత్యువున కిచ్చుచున్నాఁడ మిషను నెఱపి
గృహశకుంతిక నల సూనరియును బోలె. 3౮

కావున, అస్పృశ్యుఁడను పాతకిని ఏల దేవిని మైల చేయుదును? [సీతశిరమును స్వయముగా ఎత్తి బాహువును లాగికొనుచు,]

కం. నేరనిముగుదా! విడుమవి
చాకముగ, నపూర్వకర్మచండాలు ననుఁ;
జేరితివి చందనం బని
ఘోరవిపాకమును గాలకూటద్రుమ మనుఁ! 3౯

అయ్యో! తల క్రిందై నది యిప్పుడు నాకు జీవలోకము! ముగిసిపోయినది రామునికి జీవిత ప్రయోజనము! వట్టి వల్లకాడు ఇప్పుడు జగత్తు! నిస్సారము సంసారము! కష్టప్రాయము శరీరము! కాకేమి?

ఆ. గోడు గుడుపుకొఱకె కూర్చెఁ జైతన్యంబు
రాము మేనఁ దామరసభవుండు;
నిలువరించి మర్మముల వ్రక్కలించుచుఁ
గూళయుసురు వజ్రకీల మయ్యె. ౪౦

హా! అమ్మా అరుంధతీ! హా! భగవంతులారా వసిష్ఠవిశ్వామిత్రులారా! హా! దేవీ భూతధాత్రీ! హామామా జనకుఁడా, హా నాయనా! హా తల్లులారా! హా పరమోపకారీ లంకాపతీ విభీషణుఁడా, హా ప్రియసఖుఁడా సుగ్రీవుఁడా! హా సౌమ్యుఁడా ఆంజనేయుఁడా! హా సఖీ త్రిజటా! కొల్లఁబోయితిరి. అవమానితులైతిరి కామహతకునిచేత! అట్లు గాదేని, వారిం బేర్కొన నే నెవఁడ నిప్పుడు!

ఆ. అట్లనంగ నేల యన, దురాత్ముండను
జేసినట్టిమేలు చెఱచువాఁడ
నేను బేరుకొనుటయే యాముహాత్ముల
నఘము సోఁకు టంచు నాత్మఁ దలఁతు. ౪౧

ఎట్టివాఁడను నేను!

తే. ఎదను విశ్వాసముగ వ్రాలి నిదురఁగూరి
వెఱ నదరు నెఱగర్భంపు ప్రేఁగుదానిఁ
బ్రియగృహిణి గృహాలక్ష్మిని గృప దొరంగి
బలిగఁ బిశితాశులకుఁ బాఱవైచినాఁడ. ౪౨

(సీతపాదములను శిరమున నుంచుకొని) దేవి, ఇది రామునిశిరముతో నీ పాద పంకజములకు కడసారి తాఁకుడు. [ఏడ్చును.

[నేపథ్యమున]

అబ్రహ్మణ్య మబ్రహ్మణ్యము!

రాము.—ఎవ రక్కడ ? ఇదేమో తెలిసికొమ్ము.

[వెండియు నేపథ్యమున]

కం. యమునాతీరమహర్షులు
తమి నుగ్రవ్రతులు నిన్నుఁ దఱిసి శరణ్యుం
గుమి నైమె కూ యిడెదరు లవ
ణమహాసురుఁ డిడెడు యాతనలఁ బడలేమిన్. ౪౩

రాము.—ఇప్పుడును రాక్షసబాధయా ! ఇదె ఈ దురాత్ముని కుంభీనసీపుత్త్రుని తెగటార్ప మని శత్రుఘ్నునిఁ బంపెదను. [కొన్ని యడుగులు నడిచి, మరల వెనుకకు వచ్చి] హా దేవి! ఏ మగుదువో! భగవతి వసుంధరా,

తే. జనకరఘుగోత్ర కృత్స్న శోభనము నెవతె
బుణ్యశీలను జన్మంపుఁబుణ్యసీత

నీవ కంటివో యాసాధ్వి నీదుపట్టి
సీత రక్షింపు మప్పగించితిని నీకు. ౪౪

[అని నిష్క్రమించును.

సీత.—హా సౌమ్యుఁడా ఆర్యపుత్త్రుఁడా, ఎక్కడ నున్నావు? [తటాలున లేచి] అయ్యయ్యో! దుస్స్వప్నముచేత వంచితనై నేను ఆర్యపుత్త్రుఁడు లేనిదానినిగా నన్నుఁ దలఁచుకొంటిని. [చూచి] అయ్యయో! అయ్యయో! నన్ను నిద్రితను ఒంటిగా విడిచి ఆర్యపుత్త్రుఁడు పోయినాఁడు! కానీ, ఆయనం గన్నప్పుడు నేను నావశమన యేని ఆయనపై కోపించెదను. ఎవ రక్కడ పరిజనుఁడు?

దుర్ము.—[ప్రవేశించి] దేవీ, లక్ష్మణకుమారుఁడు విన్నపం చేస్తున్నాడు. "తేరు సిద్ధముగా నున్నది. దేవిగారు ఎక్కుదురుగాక" అని.

సీత.—ఇదె ఎక్కుచున్నాను. [అని లేచి పరిక్రమించి] అదరుచున్నదే నా గర్భభారము! కావున మెల్లఁగా నడపుము.

దుర్ము.—ఇటు ఇటు దేవి.

సీత.—నమస్కారము రఘుకుల దేవతలకు.

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

చిత్రదర్శన మనెడి ప్రథమాంకము
ముగిసినది.

విష్కంభము.

[నేపథ్యమున]

తపోధనురాలికి స్వాగతము.

[అధ్వగవేష] తాపసి.—[ప్రవేశించి] అహో వనదేవత యీమె ఫల పుష్ప పల్లవార్ఘ్యములతో నన్ను సేవించుచున్నది!

వనదేవత.—[ప్రవేశించి, అర్ఘ్యము చల్లి]

ఉ. ఈవని మీకు భోగ్యము యథేచ్ఛముగా, సుదినంబు నాకు నేఁ,
డీవహి సాధుసంగతికి నెంతటిపుణ్యమొ చేసికొంటి ముక్;
మీవశ మిందు వృక్షములనీడలు నీళ్లుఁ దపోర్హభోజనం
బేవో, ఫలంబొ, వేరొ, యవి యెల్లను; బెల్లు వచింపనేటికిన్? ౧

తాపసి.—ఇందు చెప్పవలసిన దేమున్నది?

చం. చెలఁగుఁ బ్రియంకరంబె యయి చేఁత, వచస్సు వినీతిపుంజువే,
తలఁచున దెల్ల భవ్యము, యుదస్తవిగర్హము సంస్తవంబునుఁ,
కలఁగక క్రొత్తలోఁ బిదపఁ గ్రాలు రసం బొకటే విధంబుగా,
వెలయు నిసర్గశుద్ధ మతివిశ్వము సాధురహస్య మెప్పుడుఁ. ౨

[ఇరువురుం గూర్చుందురు.

వన.—మహనీయను నిన్ను ఎవరినింగా తెలిసికొందును ?

తాప.—నేను ఆత్రేయిని.

వన.—అమ్మా ఆత్రేయీ, ఎటనుండి యిటకు రాక ? మఱి ఈ దండకారణ్య ప్రచారము ఎందు నిమిత్తము?

ఆత్రేయి.—

తే. ఈ ప్రదేశంబునం దగస్త్యప్రముఖులు
పలువు రుద్గీథవేదులు ప్రతివసింత్రు.
వీరివలనను నిగమాంతవిద్య నేర్వ
వచ్చితి నిటకు వాల్మీకివసతినుండి. 3

వన.—ఇతరమునులుకూడ ఆయననే ప్రాచేతసుని పురాణబ్రహ్మవాదిని ఋషిని బ్రహ్మపారాయణమునకై శుశ్రూషించుచుండఁగా, అమ్మగా రేల యీ చిరప్రవాస క్లేశమునకు పాలుపడుచున్నారు ?

ఆత్రేయి.—అచ్చట అధ్యయనమునకు గొప్పవిఘ్నము కలిగినందున ఈ దీర్ఘ ప్రవాసము నంగీకరించితిని.

వన.—ఎట్టి దావిఘ్నము?

ఆత్రేయి.—ఆ భగవంతునికి ఎవరో దేవత ఎల్లవిధములను అద్భుతమైన బాలక ద్వయమును స్తన్యము విడిచినమాత్రపు వయస్సుదానిని తెచ్చి యిచ్చినది. అది ఋషుల మాత్రమేగాక సకల చరాచర భూతములయా అంతస్తత్త్వములందు స్నేహము కొల్పు చున్నది.

వన.—వారి నామధేయములు ఎఱుకయా ?

ఆత్రేయి.—ఆ దేవతయే వారికి కుశ లవు లని పేరు చెప్పి వారి ప్రభావమును గూడ చెప్పినది.

వన.—ఎట్టి దాప్రభావము ?

ఆత్రేయి.—వారికి సరహస్యములు జృంభకాస్త్రములు జన్మసిద్ధములు అని.

వన.—ఆహా ! ఏమి చిత్రము !

ఆత్రేయి.—వారిని వాల్మీకిభగవంతుఁడు దాదిపని మొదలుకొని తానే పూనుకొని పెంచినాఁడు, రక్షించినాఁడు; చౌండాకర్మయుం గావించి వేదము దక్క కడమ విద్యలను సావధానముగా చదివించినాఁడు; తర్వాత గర్భైకాదశ వర్షంబున క్షాత్రకల్పంబున వేదములను నేర్పినాఁడు; అతి ప్రదీప్తప్రజ్ఞామేధాశాలు లగు నాబాలురతో మాబోంట్లకు సహాధ్యయనయోగ్యత లేదు. ఏలన.—

చ. ఒసఁగును విద్యఁ బ్రాజ్ఞునకు నోగునకుం గురుఁ డొక్కరీతి నే;
ఒసఁగఁడ తాను మానుపఁడ యొక్కని కేనియు నేర్చు నేర్పునం,
పొసఁగును దెల్వి నిర్వురకు భూరివిభేద; మ దెట్లటన్నచోఁ,
బొసఁగును నీడ యచ్ఛమణిఁ, బొందదు మృణ్మయ సంచయంబునం.

వన.—ఇదా అధ్యయనాంతరాయము ?

ఆత్రేయి.—ఇంక నొకటి కలదు.

వన.—అ దేది ?

ఆత్రేయి.—ఆ బ్రహ్మర్షి ఒకప్పుడు మధ్యాహ్న సమయమున తమసానదికిం బోయెను. అచట కలయికలో నున్న క్రౌంచదంపతులలో ఒకదానిని వేయుచుండిన వేటరిని గాంచినవాఁడై ఆకస్మికముగా స్ఫురించిన వాగ్దేవిని అసంకీర్ణను అనుష్టుప్ఛందస్సులో నెదుర్కొన్న దానిని ఇట్లు ఉచ్చరించెను:—

"ఓనిషాద, ప్రతిష్ఠ న్నీ। వొందుదో శాశ్వతాబ్దముల్
కామమోహిత మేకంబుఁ। గ్రౌంచయుగ్మానఁ జంపుటఁ?" ॥

వన.—చిత్రము! వేదములకంటె వేఱుగా క్రొత్తది ఛందస్సుల యవతారము!

ఆత్రేయి.—మఱి యాసమయముననే అట్లు శబ్దబ్రహ్మోద్భావము బొందిన యా భగవంతుని ఋషిని భూతభావనుఁడైన బ్రహ్మదేవుఁడు ఎదుటఁ దోఁచి ఇట్లు హెచ్చరించెను: "ఋషీ, వాగ్బ్రహ్మమునందు ఎఱుకగలవాఁడ వైతివి. కావున, రామచరితమును వర్ణింపుము. నీ ప్రతిభాచక్షుస్సు ఆర్షమును అవ్యాహతజ్యోతియును. మొదలికవి వైతివి." ఇట్లు పలికించి అంతర్ధానము బొందెను. అనంతరము భగవంతుఁడు ప్రాచేతస మహర్షి మనుష్యులయందు మొదటిదైన యట్టి యాశబ్దబ్రహ్మ పరిణామమును రామాయణమును రచించెను.

వన.—ఆహా ! సంసారము పాండితీమండిత మయినది!

ఆత్రేయి.—అందువలనం బలికతిని అధ్యయనమునకు గొప్ప విఘ్నము వచ్చినదని.

వన.—సరిగానే యున్నది.

ఆత్రేయి.—కల్యాణీ, ఆయాసము తీఱినది. అగస్త్యాశ్రమమునకు దారి చెప్పుము.

వన.—ఇటనుండి పంచవటివెంబడి యీ గోదావరీతటమునం బొమ్ము.

ఆత్రేయి.—[బాష్పములతో] ఇది యాతపోవనమా? పంచవటియా యిది.ఇది ఆ ప్రస్రవణ పర్వతమా? జనస్థానదేవత యైనవాసంతివా నీవు?

వాసంతి.—సర్వమును అట్లే.

ఆత్రేయి.—పట్టీ జానకీ!

తే. సకియ, యిదె నీదు ప్రియబంధుసమితి; దీని
ముచ్చటలె మా కుబుసు పుచ్చు మొదలికథలు;
నామ శేషను నిను నిది నాకుఁ దోఁచి
యిపు డొనర్చెను బ్రత్యక్షదృశ్యఁ బోలె. ౬

వాసంతి.—[భయముతో స్వగతము] ఏమి! నామశేష యన్నదే! [ప్రకాశము] ఆర్యా, ఏమి మహాపద సీతాదేవికి?

ఆత్రేయి.—మహాపదయే గాదు, అపవాదము కూడ. (చెవిలో) ఇట్లు ఇట్లు.

వాసంతి.—అహహా! దారుణమయిన దైవనిర్ఘాతము. [మూర్ఛిల్లును.]

ఆత్రేయి.—కల్యాణీ, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము.

వాసంతి.—హా! ప్రియసఖీ, మహాభాగురాలా! నీ జన్మభాగ్యము ఇట్టిది! రామభద్రా రామభద్రా! ఇఁక నీతో నేమి? అమ్మా, ఆత్రేయీ ఆకాటిలో విడిచి లక్ష్మణుఁడు పోయినతర్వాత సీతాదేవి వృత్తాంతము ఏమో తెలియునా?

ఆత్రేయి.—తెలియదు, తెలియదు.

వాసంతి.—కట్టా! అరుంధతీవసిష్ఠులు విచారించుకొనుచున్న రఘుకుటుంబమందు వృద్ధలు రాణులు జీవించియుండఁగా, ఇట్టిది యెట్లు సంభవించినది?

ఆత్రేయి.—అప్పుడు గురుజనులు ఋశ్యశృంగాశ్రమములో ఉండిరి. ఇప్పుడు ఆ పండ్రెండేండ్ల యజ్ఞము ముగిసినది. ఋశ్యశృంగుఁడు గురుజనమును పూజించి అంపకము గావించినాఁడు, అంతట అరుంధతీభగవతి 'కోడలు లేని యయోధ్యకు నేను పోను' అని వచించినది. రామునితల్లులును అట్లే నిశ్చయించుకొనిరి. అందులకు అనుగుణముగానే వసిష్ఠభగవానులు ఇట్లు అతిపరిశుద్ధముగా పలికిరి:—ఎట్లన—"వాల్మీకి తపోవనమునకుం బోయి అట వసింతము," అని.

వాసంతి.—మఱి యిప్పుడు ఆరాజు ఏ మాచరించుచున్నాఁడు.

ఆత్రేయి.—ఆయన అశ్వమేధయాగమును తొడంగినాఁడు,

వాసంతి.—అయ్యో, ఇట్టి కఠినుఁడు చేసినాఁడా!

ఆత్రేయి.—శాంతము! శాంతము! లేదు లేదు.

వాసంతి.—అటులయిన యజ్ఞములో ఆతనికి సహధర్మచారిణి యెవరు?

ఆత్రేయి,—బంగారపు సీతా ప్రతిమ.

వాసంతి.—ఆహాహా!

కం. స్వరువునకన్నఁ గఠినములు,
విరికన్నను గోమలములు, విశ్వాతిగులౌ
పురుషవరేణ్యుల మనములు;
తర మెవ్వరి కౌను వారితత్త్వము దెలియన్! ౬

ఆత్రేయి.—వామదేవాభిమంత్రితమగు మేధ్యాశ్వమును విడిచినారు. యథావిధిగా దానికి రక్షకులను నియమించినారు. వారికి నాయకునిఁగా లక్ష్మణపుత్త్రుని దివ్యాస్త్రసంప్రదాయము బొందినవానిని చంద్రకేతుని గుఱ్ఱమునడుం డిచ్చి పంపినారు.

వాసంతి.—[స్నేహశోకాశ్చర్యములతో] ఆహా! కుమారలక్ష్మణునకుం గూడ కుమారుఁడా! అమ్మా! బ్రదికితిని!

ఆత్రేయి.—ఇంతలో బ్రాహ్మణుఁ డొకఁడు పుత్త్రుని మృతుని రాజద్వారమందు తెచ్చి పెట్టి ఆక్రోశముగ బ్రాహ్మణ్యము నుచ్చరించినాఁడు. అంతట "రాజాపచారములేక ప్రజలయం దకాలమరణము సంభవింపదు" అని కరుణామయుఁడగు రామభద్రుఁడు తనమీఁదనే దోషము మోపుకొనఁగా, అటువంటి అశరీరవాక్కు ఇట్లు వినఁబడినది.—

"తపము సేయుచున్నాఁడు ధరణియందు
వీఁక శంబూకుఁ డనుపేరి వృషలుఁ డొకఁడు.
వానిఁ దల ద్రెంపఁగా నీకు వలయు రామ;
మన్నిగొని వాని మనుపు బ్రాహ్మణుని వేగ." ౭

ఈ వాక్కును విని జగత్పతి పుష్పకమెక్కి ఖడ్గపాణియై సముద్రపర్యంతము ఎల్ల దిక్కులను ఎల్ల విదిక్కులను శూద్రతాపసుని వెదకుచు సంచరింపఁ దొడంగినాఁడు.

వాసంతి.—శంబూకుఁ డనువాఁడు ధూమపాయియై, ఇంచే జనస్థానమున తపస్సు చేయుచున్నాఁడు. కావున శ్రీరాముఁడు మఱల నీవనము నలంకరించునా?

ఆత్రేయి.—కల్యాణీ, పోయివచ్చెదను.

వాసంతి.—అట్లే చేయుము. పగలు ముదిరినది. కావున నే,

తే. వెట్టచేఁ దోడిమల పట్టు విడుపుఁ జెంద
ద్విరదములు గండపిండముల్ దురద వోవ
నోరయునదురుచే రాలు సుమోత్కరములఁ
దటతరువు లర్చ సేయు గోదావరిఁ గను. ౯

తే. వానిపైఁ గూండ్ల కేతెంచి పావురములు
నడవికోళ్లును మిడియెండ బడలికలకు
శాంతిమైఁ గుదుర్కొనుచు విశ్రాంతి గాఁగ
కూయుచున్నవి హుంకారగుంభనముగ. ౧౦

తే. క్రింద నీడను ధరఁ గెక్కరించుచున్న
పులుఁగు లాచెట్ల బెరడుల బిలములందుఁ
గాఁక కిట్టటులో కీటకములఁ దమదు
కూచిముక్కులతో నీడ్చుకొకుటఁ గనవె. ౧౧

[ఇరువురు నిష్క్రమింతురు.

శుద్ధవిష్కంభము ముగిసినది.

ద్వితీయాంకము.

[అంతట రామభద్రుఁడు సదయోద్యతఖడ్గుఁడు ప్రవేశించును.]

రాముఁడు.—

తే. కుడికరమ, శూద్రమునిమీఁద విడు కృపాణి,
విప్రబాలుఁడు మృతుఁడు జీవించుకొఱకు.
కరుణ నీ కేడ దుర్భరగర్భఖిన్న
సీతఁ దఱిమిన రాముని గాత్రమునకు? ౧

[ఎట్టకేలకుఁ గొట్టి] రామసదృశ మైనకర్మం గావించితిని. ఆ బ్రాహ్మణపుత్త్రుఁడు బ్రదుకును గాక.

దివ్యపురుషుఁడు—[ప్రవేశించి] జయము జయము దేవరకు.

ఉ. నీవు కృతాంతునుండియును నిర్భయ మిచ్చి ధరింప దండమున్,
జీవన మొందె నీ శిశువు, చెందితి నిట్టి శుభంబు నేనునున్.

దేవర, శంబుకుండను ద్వదీయపదంబుల మ్రొక్కి జేర్చెదర్;
బాపులు గూడ సాధుజన సంగ భవంబులు తారకంబు లౌ. ౨

రామ.—రెండును మాకు ప్రియములు. మతి యనుభవింపుము ఉగ్రమయిన తపంపు ఫలమును.

తే. ఎందు మోదంబు లెసఁగు, నానందము లగు,
నెందుఁ బుణ్యంపు సంపద లింపుమీఱు,
తైజసములు వైరాజాభిధానకములు
నయిన లోకంబులు ధ్రువంబు లగుత నీకు. 3

శంబూకుఁడు.—ఈ మహిమ మీ ప్రసాదమునకు ఫలముగాని తపస్సునకుఁ గాదు. అయిన నట్లనఁ గూడదు, తపస్సే నాకు మహాశ్లోకగమనుం గావించినది.

చ. వెదకుదు రెల్లవారలు భువిన్ నిను భూతపతిన్ శరణ్యునిన్;
వెదకుచు నన్ను దుర్గ్రహలు నీ వగు దెంచితి నూఱు లామడల్!
ఇదియె తపః ప్రసాదము మహిష్ఠము; కాక యయోధ్యనుండియున్,
బద మిడు దేల వెంచితివిను భానుకులాగ్రణీ, దండకాటవిన్? ౪

రామ.—ఏమి దండకారణ్యమా ఇది? [కలయం దిలకించి]

శా. శ్యామస్నిగ్ధము లొక్కచో, నొకట భీష్మాభోగితా రూక్షముల్,
వ్యామూర్ఛజ్ఝరపాతఘోషిత కకుప్ప్రాంక తత్త్వస్థలుల్
భూమీధ్రాశ్రమ తీర్థ శైవలవతీ భూయిష్ఠ కాంతారముల్
నామ్రాలం బొడ తెంచె జ్ఞాతచర నానాదండకాభాగముల్. ౫

శంబూ.—దండకయే యిది. ఇచటఁగదా పూర్వము నివసించుచున్న దేవగచేత.

కం. దురమున నొక్కమ్మడి మ్రం
దిరి కరకరిరక్కసులు పదియు నాలుగువేల్,
ఖర దూషణ త్రిశిరసులు
స్వరునిభశరహతులఁ బడిరి శమనునివాతన్. ౬

అందువలనఁగదా, సిద్ధక్షేత్రమయిన జనస్థానమున మనుబోఁటి భీరుజనులకుం గూడ నిర్భయ సంచారము కలిగినది.

సీ. నిష్కూజితంబులై నిభృతమై యున్నవి
ఈసీమ లొకకొన్ని యెడలయందు,
సత్త్వంబు లురియు నుచ్చండఘోర్ఘటులతోడ
ఘూర్ణిల్లుచున్నవి కొన్నిచోట్ల,
స్వైరనిద్రిత మహాస్ఫుట భుజంగశ్వాస
దీప్తాగ్ను లొకకొన్ని దిక్కులందు,
లోతుబగుళులందు బ్రాతు లౌనల్పాంబు
వుల మిన్కుచున్న వీకలతులందు,
తే. తొండ లిచ్చోట దప్పిచే బెండువాఱి
త్రాగుచున్నవి యాజగరంపుఁ జెమట;
క్షణవినోదంబు గాఁ గటాక్షంబు సేయ
నవధరింపుము చిత్తంబునందు దేవ. ౭

రాము.—

తే. కాన నగుచున్నయది జనస్థాన మిదిగొ
మున్ను ఖరరాక్షసుండు కాఁపున్నయెంకి.
అనుభవంబగుచున్నవి యల్లనాఁటి
యఖిల వృత్తాంతములును బ్రత్యక్ష భంగి. ౮

వైదేహి ఎంతయు ఆరామప్రియ గదా. ఇవి యాకాంతారములే. ఇంతకన్న నాకు భయానక మేమున్నది? [సబాష్పము]

కం. తేనియతావి గుబుల్కొను
కానల సీతోడ నుండుఁ గాఁపుర మనుచున్
దాను విహరించె జానకి.
హా! నెయ్యం బట్టి దొర యబలకు నాపై! ౯

కం. ఎది యెవనికిఁ బ్రియజన మగు
నది యేమో వింతద్రవ్య మగు నాతనికిన్;
అది తా నేమియుఁ జేయక
విదుల్చు దుఃఖముల సౌఖ్యవితతులచేతన్. ౧౦

శంబూ.—చొరరానివి యివి చిత్తగింపఁ దగినవి కావు. ఇటుపైవి ఇవి మధ్యమారణ్యములు, మదోత్కట నీలకంఠ కంఠ కోమల కాంతి కాంతంబులగు పర్వతములచే వ్యాప్తములు, బహుళ నీలదీప్తులతో దట్టముగా నట్టుకొన్న లేఁత చెట్ల గుబురులచే నలంకృతములు, బెద రొందని పెక్కు తెగల జింకకదుపులచే శోభితములు, ప్రశాంత గంభీరములు.

(మాలిని)

కలిత మదవిహంగాక్రాంత వానీర పుష్ప
స్మిళన సురభి శాచ్ఛాప్రమేయ తోయంబు లిందున్,
ఫలభర పరిణామ ధ్వాంతభాగ్జంబుకుంజ
స్ఖలన ముఖర భూరిస్రోతఘంబు లేఱుల్ వహించున్. ౧౧

మఱియు,—

ఉ. ఈ కుహరంబులందు వసియించెడి యెల్గు యువల్ రచించు నం
బూకృతముల్ విన్పడ్గిఁ బ్రతిమ్రోఁతలచేఁ గనుచున్న విందులన్;
దీకొనుచున్న యేన్గులు మథించిన యందగు గ్రంథు లొద్దు ను
త్సేకపు సౌరభంబు కటుశీతకషాయ మనోహరం బిటన్. ౧౨

రాము.—[బాష్పముల నడంచుకొని] భద్రుఁడా, నీ దారులు శుభము లగుఁగాక. దేవయానమున పుణ్యలోకములకుం బొమ్ము.

శంబూ.—ముందుగా పురాతన బ్రహ్మవాదిని అగస్త్యర్షిని అభివాదించి శాశ్వత పదమునకుం బోయెద. [నిష్క్రమించును.

రాము.—

తే. కంటి వెండియు నిప్పుడా కాననంబు,
నెందుఁ జిరము వసించితి మేము మున్ను,
గృహుల మారణ్యకులము నై విహితధర్మ
రతిని సాంసారిక సుఖైక రస మెఱుఁగుచు. ౧౩

తే. ఆశిఖరు లివె శిఖి విరావాకులములు,
ఆవనము లివె యున్మద హారిణకములు,
మంజు వంజులకుంజ ధామములు సాంద్ర
నీప నిచుళంబు లివె యా ధునీతటములు. ౧౪

కం. ఈ దవ్వున నైతము దాఁ
గాదంబినివోలె నేది కనఁబడు నదియే
కాధోటు ప్రస్రవణగిరి,
గోదావరి దేనిపజ్జ ఘూర్ణిలు చుండున్? ౧౫

ఉ. దీని మహాశిరంబె సమధిష్ఠిత మార్యజటాయు గూఁటిచే,
దానికిఁ గ్రింద నయ్యుటజధామములన్ రహిఁ నుంటి మేమునున్,
ఆ నికటాన గోదయుఁ దదర్పితబింబము శ్యామభూరుహ
శ్రీ నినద త్పతత్రి ముఖరీకృత మావనమున్ విరాజిలున్. ౧౬

ఇచటనే ఆ పంచవటి; చిర నివాసముచేత మా వివిధ విస్రంభాతి ప్రసంగములకు ఈ ప్రదేశములు సాక్షులుగా నుండినవి. ప్రేయసీ ప్రియసఖి వాసంతియు నిటనే వసించుచున్నది. హా ఏమి సంభవించిన దిపుడు రామహతకునికి? ఏ మన నిపుడు ——

తే. చిరమునకు రేఁగి నొంచు పెజ్జిలుము వోలె
ఘాతచేఁ గదలిన ముల్కికణిక వోలె,
గ్రంథియై సెలపడిన హృద్వ్రణము వోలెఁ
దట్టి వెత నన్ను నవము నా దరికొలిపెడు. ౧౭

అయినను పూర్వమిత్రములైన యా భూప్రదేశములను కాంచెదను. [కాంచి] అహో భూమి సన్నివేశము నిలుకడ లేనిది:—

తే. పాఱుదల లంక మార్పడె నేఱులందు,
విరళతయు సాంద్రతయు మాఱె విటపులందు,
తడవునకుఁ గన్న కాన నూత్నముగఁ దోఁచె,
అచలముల గుర్తు నమ్మించె నదె యి దంచు. ౧౮

అయ్యో! నేను విడనాడి యేఁగుచున్నను నన్నిటకు పంచవటీ స్నేహము బలిమి మెయి లాగుచున్నది! (సకరుణము)

ఉ. ఎక్కడ నింటఁబోలెఁ బ్రియ యేను దినంబులు పుచ్చినారమో,
యెక్కడి తత్కథాకథన మే సతతంబును సాగుచుండునో,
ఒక్కరుఁ డిప్డు ప్రాణసఖి నుజ్జనచేసిన రామపాపి యా
యిక్కను దేవిఁ బంచవటి నెట్లు కనున్ గన కెట్లు లేఁగెడున్! ౧౯

శంబూ.—[ప్రవేశించి] జయము దేవరకు. దేవా, అగస్త్యభగవంతులు మీ రిట నుండుటను నావలన నెఱింగి మీ కిట్లు సందేశించినారు:—"విమానమునుండి దిగు నప్పటి మంగళ సంవిధానమును సిద్ధము చేసికొని వత్సల లోపాముద్ర ఎల్ల మహర్షుల తోను నిన్నెదురు సూచుచున్నది. కావున వచ్చి మమ్ము సంభావింపుము. తర్వాత పుష్ప కంబున త్వరగా స్వదేశము చేరి అశ్వమేధమునకు సన్నద్ధుఁడవు కాఁగలవు." అని.

రాము.—భగవంతుఁ డాజ్ఞాపించినట్లు.

శంబూ.—అటయిన దేవర పుష్పకమును ఇటు తరలింపవలయు.

రాము.—భగవతీ పంచవటీ, గురుజనానుసారమువలనిది గావున రాముని యీ యతిక్రమమును క్షణముసేపు క్షమింపుము.

శంబూ.—దేవా ! చూడుము చూడుము.

సీ. గుంజన్నికుంజంపు గుడిసెలకాఁపు లౌ
గూబ పిండుల ఘనఘూత్కృతముల
బెరసిన బొంగు వెదురుల నాదములకుఁ
గాక సంఘములు మూకత వహింపఁ
బ్రచరించుచున్నట్టి బర్హిణంబులు వెట్టు
కేకారవంబుల డాక కులికి
ముదుక రోహిణి భూజముల బోదియలయందు
నెదిగెడి యురగంబు లుదరిపడఁగఁ,

ఆ. గనఁగఁ గనఁగఁ గనని కన్దోయి లాగెడు
రమణమీఱు నీధరాధరంబు;
కనుము దేవ, దీనిఁ గ్రౌంచావతంబు నీ
దివ్యదృష్టి నెనసి తీర్థ మగుత. ౨౦

మఱియు.—

సీ. గోదావరీవారి గుహలలోనికిఁ దూఱి
గద్గదరవముతోఁ గడలుకొనఁగ,
మాళుల యంబుద మండనంబులచేత
శిఖరముల్ నీలిమఁ జెంది మెఱయ,

మ్రోలఁ దోఁచెడు నివి మున్ను దేవర గన్న
దక్షిణ ధారుణీధ్రములు సూవె;
ఒక యేటితరఁగ లొండొక యేటితరఁగలఁ
బ్రతిఘాత మొనరించి ప్రతిభయముగఁ
తే. బ్రబలి కోలాహలంబుతోఁ బాఱు తెంచు
నివియు దేవర మున్ను గన్నవియ; వీని
సమవలోకింపుమీ నదీసంగమములఁ
బావనంబుల గంభీర జీవనముల. ౨౧

[అని నిష్క్రమింతురు.

ద్వితీయాంకము ముగిసినది.

విష్కంభము.

[అంతట తమసా మురళ లనెడి నదీద్వయము ప్రవేశించును.]

తమస.—సఖీ, మురళా, ఏమి సంభ్రాంతురాలవుగా నగపడుచున్నావు?

మురళ.—భగవతి, తమసా, నన్ను అగస్త్యభగవానులవారి యిల్లాలు లోపాముద్ర నదీమతల్లికను గోదావరిని ఇట్లు హెచ్చరింపు మని పంపినది.—"ఎఱుగుదువు గదా వధువును విడనాడినది మొదలుగా.—

తే. వెలికిఁ బ్రిదులదు గాంభీర్య వృత్తికతన,
గాఢముగ లోన వెతవెట్టు రూఢగరిమఁ,
బుటమునం బాకముం బొందుదిటము దోఁప
నెరియుచున్నది రాముని కరుణ రసము! ౧

దానం జేసి అట్టి యా ప్రేయసీ కష్ట వినిపాతోద్భవమై సెంపుమీఱి యున్న దీర్ఘ శోక పరంపరచేత శ్రీరాముఁడు కడుం గృశించి యున్నాఁడు. ఆతనిం జూడ నా గుండె గ్రక్కదలిన ట్లున్నది. మఱి ఇప్పుడు మరలి యేఁగువాఁడు రామభద్రుఁడు పంచవటీవనమందు ప్రియతోడి సహవాస విస్రంభములకు సాక్షులైన ప్రదేశములను దర్శింపక మానఁడు. వానియందు స్వభావముచేత నాతఁడు ఎంత ధీరుఁడైనను ఇట్టి యీయవస్థయందు శోకము క్షోభ మొంది కరము లోఁతై విరివిం జెందుటం జేసి అడుగడుగునను మహా ప్రమాద కారణములు ఆతనికిం గలుగు నని వెఱవవలసి యున్నది. కావున, ఓ గోదావరీ భగవతీ, నీవు సావధానవై,

తే. శీకర క్షోద సంభార శీతలములఁ
బద్మ కింజల్క పరిమళ బంధురముల
నీ మృదూర్మి పవనముల రామభద్రు
జీవనము సొమ్మ సొమ్మను గావవమ్మ. ౨

అని.

తమస.—స్నేహమునకు దాక్షిణ్యము తగియున్నది. సంజీవనోపాయమో ప్రధానతమమే యిట సిద్ధముగా నున్నది.

మురళ.—అది యెట్లు?

తమస.—వినుము. అప్పుడు వాల్మీకి తపోవన సమీపమున విడిచిపెట్టి లక్ష్మణుండు పోఁగానే, సీతాదేవి నొప్పులు గలిగి మహాదుఃఖాతిరేకమునం బోయి గంగలోఁ బడినది. వెంటనే అట ఇద్దఱు మగ శిశువులను గన్నది. ఆమెను భూదేవియు గంగాదేవియు కర మనుగ్రహించిరి, పాతాళమునకుం గొనిపోయిరి; ఆ బిడ్డలను పాలు వదలిన తర్వాత గంగాదేవి వాల్మీకి మహర్షికి అర్పించినది.

మురళ.—[ఆశ్చర్యముతో]

తే. ఇట్టివారు విపాకంబు నెనయ నదియుఁ
బరమ విస్మయకారిగాఁ బరిణమించు;
అందు సాహాయ్యకము సేత కట్టివారు
పూనుదురు తముఁదామ యపూర్వ గతుల. 3

తమస.—మఱి యిప్పుడు ఈ శంబూక వృత్తాంతముచేత రామభద్రుఁడు జనస్థానమునకు వచ్చెడి నని సరయువువలన విని భాగీరథీ భగవతి ఏ భయమును స్నేహముచేత లోపాముద్ర కొన్నదో ఆభయమునే కొన్నదై సీతాదేవిం దోడ్కొని ఏదో యొక గృహాచారంపు మిషచే గోదావరిం గాంచుటకు వచ్చియున్నది.

మురళ.—భగవతి చక్కఁగా యోచించినది—ఏమని యనఁగా—"రాజధానియం దున్నప్పుడు లోకముల యభ్యుదయమునకొఱకు అనేకా వ్యాపారములలో చొచ్చియున్న రామభద్రునికి చిత్తవ్యాసంగములు తప్పవు. మఱి యట్టి వ్యాసంగములు లేక శోకమాత్ర సహాయుఁడైన యాతనికి పంచవటీ ప్రవేశము మహానర్థకారి యగును." అని. సరియే గాని ఇపుడు సీతాదేవిచేత రామభద్రుఁడు ఎట్లు ఊఱటం జెందును?

తమస.—భగవతి భాగీరథీదేవి సీతతో నిట్లు వచించినది "పట్టీ, దేవయజన సంభూతురాలా సీతా, నేఁడు చిరంజీవులకు కుశలవులకు పండ్రెండవయేఁటిసంఖ్యామంగ

శంపు మడి కట్టఁబడును. కావున నీవు నీదు పురాణశ్వశురుని మనుసంభూతమైన యీ సకల రాజర్షి వంశమునకును జనకుని పాపమడఁచువానిని సూర్యదేవుని స్వయముగా నీ చేతితో కోసిన పూవులతో పూజింపుము. మఱి భూమిపై సంచరించుచున్న నీవు మా ప్రభావంబున వనదేవతలకు సయితము కనఁబడవు. ఇఁక మనుష్యుల కగపడ వని చెప్ప వలయునా?'' అని. నన్నును ఇట్లాజ్ఞాపించినది. ''తమసా, నీయందు మా కోడలికి జానకికి ప్రేమ మిక్కుటముగదా. కావున నీవే జానకికి తోడుగానుండుము.'' అని. కావున నే నిపుడా యానతిని నెఱవేర్చెదను.

మురళ.—నేనును ఈ వృత్తాంతమును లోపాముద్రకు నివేదించెదను. రామభద్రుఁడు వచ్చియున్నాఁ డనియే తలంచెదను.

తమసా.—ఇదె యీమె గోదావరిమడుగునుండి వెలువడి:—

తే. పాలి క్రుస్సిన చెక్కులుం గ్రాలుతుఱుము
నెమ్మొగమ్మున సౌరు పెన్నిధిని బెంపఁ,
గరుణమూర్తియొ, మెయి గొన్న విరహాభరమొ,
యనఁగ నరుదెంచుచున్నది వనికి సీత. ౪

ఈమెయే గదా యామె !

తే. తొడిమ కెడపిన తలిరాకు బెడఁగు దానిఁ
గృశను బొందువు నీమెమూర్తి నిటు వాడ్చు
నెదవిరి నివుర్చు నుగ్రచిరైధితార్తి
మొగలిలోరేకును శరత్తుసెగయుఁ బోలె, ౫

[పరిక్రమించి నిష్క్రమింతురు.

విష్కంభకము సమాప్తము

తృతీయాంకము

[నేపథ్యంబున]

అయ్యో! ప్రమాదము! ప్రమాదము!

[అంతట పూవులు గోయుటయందు వ్యగ్రురాలై సకరుణౌత్సుక్యముగా వినుచు సీత ప్రవేశించును.]

సీత.—అహో! నా ప్రియసఖి వాసంతి పలుకుచున్న దని తలంచెదను.

[మరల నేపథ్యమున]

ఉ. ముందటి లోలమై మురియ భూసుత యేకరిలేఁగ మున్ను దా
నందఁగ లేఁజివుళ్ళకొన లాత్మకరంబున మేపి పెంచెనో,

సీత.—ఏమి దానికి?

[మరల నేపథ్యమున]

సుందరితోడ నీట నది చొక్కుచునుండుడు, దాని నద్దిరా!
క్రందుగఁ బోరఁ బైకొనియె గంధగజం బొకఁ డాగ్రహోగ్రమై

సీత.—[తొట్రుపాటుతోఁ గొన్ని యడుగులు నడిచి] ఆర్యపుత్త్రా, కావుకావు గానిని నా పుత్త్రకుని. [స్మృతి నభినయించి సవైక్లబ్యముతో] అయ్యో అయ్యయో! చిర పలవాటుపడిన యీ యక్షరములే పంచవటీదర్శనముచేత నెండియును మందభాగ్య నయిన నా నోట వచ్చుచున్నవి. హా! ఆర్యపుత్త్రుఁడా! [అని మూర్ఛిల్లును.

తమస.—[ప్రవేశించి] పట్టీ, ఊఱడిల్లుము, ఊఱడిల్లుము.

[నేపథ్యమున]

విమానరాజ, ఇటనే యుండుము.

సీత.—[ఊఱడిల్లి సాధ్వసోల్లాసములతో] అమ్మో! నీరు నిండిన మేఘంపుగర్జన వలె గంభీర మాంసలము ఎక్కడిది యీ భారతీ నిర్ఘోషము; వీనుల వివరముల నిండుచు నాకుంగూడ మందభాగినికి వెంటనే ఆశ్వాసము నొసంగుచున్నది.

తమస.—[స్నేహబాష్పములతో] ఓసి నా పట్టీ,

తే. తెలియ దెందులయదియొ, వ్యక్తిం బొరయద,
యట్టి నినదంబునకె దేమె యిట్టు లైతి!
వారిధరగర్జ విన్న మయూరి వోలె
భయపడితి, వర్షిలితిని బొల్పడితి, కూన.

సీత.—భగవతీ, అవ్యక్త మని యందువా? నేనో మతి స్వరసంయోగముచేత ఆర్యపుత్త్రుఁడే పల్కుచున్నాఁడని ఆనవాలు పట్టితిని.

తమస.—వింటిమి గదా తపించుచున్న శూద్రునికి దండన మొసంగుటకై ఐక్ష్వాకుఁడు రాజు జనస్థానమునకు వచ్చినాఁడని.

సీత.—ఆహా! ఆ రాజు రాజధర్మమునందు కొఱవడనివాఁడు గదా!

[నేపథ్యమున]

తే. చెట్టులును లేళ్లునుం గా నాకుఁ జుట్ట లెచట,
నెచటఁ జిర మింటి సఖితోడ నింపు మెఱయఁ,
గ్రాలు నవె యివి బహు ధునీ కందరములు
కోద చెంగటి గోనబుల కొండదరులు. 3

సీత.—[చూచి] హా! ఏమి! ఈతఁడు ప్రాతస్తన చంద్రమండలాపాండుర పరికృశ దుర్బలాకారుఁడై గంభీరానుభావమాత్రముచేత ఎఱుకపడుచున్నాఁడు! ఆర్యపుత్త్రుఁడే! హా! నన్ను పట్టుకొమ్ము. [అని తమసను కౌఁగిలించుకొని మూర్ఛిల్లును.

తమస.—నా బిడ్డా సమాశ్వసిల్లుము, సమాశ్వసిల్లుము.

[నేపథ్యమున]

ఈ పంచవటీ దర్శనముచేత,

తే. డెందమున లీనమై యున్నకుందువహ్ని
యాఁక నెగఁద్రోచి యిదె మండ నగ్గలింప,
మున్ను వేచెడి బలుపొగ మొత్తమనఁగ
మూర్ఛ యిదె నన్ను ముంచెడి ముమ్మరముగ! ౪

హా! ప్రియా! జానకీ!

తమస.—[స్వగతము] ఇదే అది గురుజనులుకూడ ఆశంకించినట్టిది.

సీత.—[సమాశ్వసిల్లి] హా! ఏమి ఇది!

[మరల నేపథ్యమున]

హా! దేవీ, దండకారణ్యవాస ప్రియసఖి! హా! విదేహరాజ పుత్త్రీ! [అనిమూర్ఛిల్లును,

సీత.—అయ్యో, అయ్యో! నన్ను మందభాగ్యను పేర్కొని నల్లగలువలనేలిన కన్నులు మూఁతవడి ఆర్యపుత్త్రుఁడు మూర్ఛిల్లినాఁడు! హా! ఎట్లు పట్టినేల నిశ్వాసము నిరుద్ధమై తాళలేక చాపకట్టుగాఁ బడినాఁడు! భగవతి తమసా, కావుము కావుము, ఆర్యపుత్త్రుని బ్రదికింపుము. [అని తమసాపాదములం బడును.

తమస.—

తే. పొమ్ము కల్యాణి, వైశమ్మ పొమ్ము నీవ,
జగదధీశుని జీవనౌషధివి గమ్ము;
ఆతనికిఁ బ్రియ మగుట నీచేతితాఁకు,
దాననే నియతంబు తద్రక్షణంబు. ౫

సీత.—ఏమైన నగుఁగాక. భగవతి యానతిం జేసెదను.

[అని సంభ్రమంబున నిష్క్రమించును.

[అంతట నేలఁబడినవాఁడై సబాష్పుఁడగు సీతచేతి తాఁకుడుచే ఆహ్లాదముతో ఉచ్ఛ్వసిల్లుచు రామచంద్రుఁడు ప్రవేశించును.

సీత.—[హర్షముతో స్వగతము] ప్రపంచనాథునికి మరల జీవితము వచ్చినని తలంచెద.

రాముఁడు.—ఓహో! ఎవ్వరిక్కడ! ఏ మిది!

సీ. హరిచందన ప్రవాళాంకూర నిచయంపుఁ
బసరున లేపంబు నొసఁగు టొక్కొ!
అమృత కిరణ కిరణాగ్రంబులను నుల్చి
తద్రసంబునఁ జక్కఁ దడుపు టొక్కొ!
అనయం బెరియుచున్న యట్టి నా జీవిత
తరువునకుం బరితర్పణముగ
సంజీవనౌషధీ మంజుల స్రావంబు
డెందాన నెరయ నలందు టొక్కొ!
తే. స్పర్శ మిది నిక్కముగ నాకుఁ బరిచితంబ,
మోహవారక మిది మనోమోహకంబు,
దుఃఖజం బగు మూర్ఛను ద్రోయు నిపుడె
యిడిన దానందమున నెండి జడత నహాహా! ౬

సీత.—[ససాధ్వస కరుణముగా ఇంచుక ఓసరిలి] ఈపాటిరేయే నాకు ఇపుడు మహత్తరము.

రామ.—[కూర్చుండి] నిశ్చయముగా నన్ను వాత్సల్యముచే సీతాదేవి అనుగ్రహించినది, గావలయును.

సీత.—అయ్యో అయ్యో! ఆర్యపుత్త్రుడు నన్ను వెదకునా యేమి.?

రాము.—కానీ పరికించెద.

సీత.—భగవతీ తమసా, అవలి కేగుదము. నన్నుఁ గనుక చూచెనా, అంతట అంగీకృతముగాని నా సన్నిధానముకై ఎక్కుడుగా మహారాజు కోపించును.

తమస!—ఓసి పట్టీ, భాగీరథీ ప్రభావంబునం జేసి వనదేవతలకు సైతము అదృశ్యవుగా నున్నావు.

సీత.—అవును. అది కలదు.

రాము.—ప్రాణేశ్వరీ! జానకీ!

సీత.—[శోకగద్గదముగా] ఆర్యపుత్త్రా! ఈ పలుకు ఈ వృత్తాంతమునకు సరిపడదు గదా! [సబాష్పము] అట్లు గాదు; ఎట్లు నేను వజ్రమయిని జన్మాంతరమందేని కలుగునని తలంపరాని దుర్లభ దర్శనము నొసంగినవానిని నన్నే మందభాగ్యను గురించి వత్సలుఁడై యిట్లు పలుకుచున్నవానిని ఆర్యపుత్త్రునిఁగూర్చి కనికరము లేనిదాన నగుదును? నేను ఈయనహృదయమును ఎఱుంగుదును, ఈయన నా హృదయమును ఎఱుంగును, అనుట:

రాము.—[కలయం బరికించి నిర్వేదముతో] హా! ఇట నెవ్వరును లేరే!

సీత.—భగవతీ తమసా! అట్లు నిష్కారణముగా పరిత్యజించియు ఈయన ఈ విధముగా కనంబడఁగా నా హృదయము ఏదశం బొందియున్నదో ఎఱుఁగలేకున్నాను.

తమస.—ఎఱుంగుదును బిడ్డా ఎఱుంగుదును.

సీ. ఆస డిందుటచే నుదాసీనముం బలె,
 విప్రియంబునఁ జేసి విషముం బలె,
చిరతరంబైన యీ విరహాన డబ్బాటు
 ఘటనచేతను బ్రాపు గన్నది బలె,
సౌజన్యమున సుప్రసన్నంబు బలెఁ, బ్రియు
 కరుణంబులకు గాఢకరుణము బలె,
రాగంబుచేతఁ గరంగినయది బలె,
 నీమనం బైన దీ నిముసమందు,

రాము.—దేవి,

తే. మూర్తిగొన్న ప్రసాదముం బోలె నీదు
 చేతి తాఁకుడు స్నేహార్ద్ర శీతలంబు

నాకు నిడుచున్న దిపుడు నానందభరము,
నందినీ, గానఁబడవు నీ వెందు నకట! ౭

సీత.—ఇవి గదా అగాధ దగ్ధిత స్నేహ సంభారములు ఆనంద నిష్యందులు సుధామయములు ఆర్యపుత్త్రుని యుల్లాపములు. వీనియందలి నమ్మికచేతఁగదా నాకు ఈ జన్మలాభము నిష్కారణపరిత్యాగశల్యముచే మఱమెఱలాడుచున్నను ప్రియమైనది.

రామ.—కాదు కాదు. ప్రియురాలు యెక్కడిదిప్పుడు? నిశ్చయముగా ఇది రామభద్రుని భ్రమ, సంకల్పాభ్యాసములచేత జనించినట్టిది.

[నేపథ్యమున]

ప్రమాదము! ప్రమాదము!

['ముందటిలోని' శ్లోకార్ధము పఠింపఁబడును.]

రామ.—[సకరుణౌత్సుక్యము] ఏమి దానిక?

[మరల నేపథ్యమున]

['సుందరతో' శ్లోకభాగము పఠింపఁబడును.]

సీత.—ఎవరిప్పుడా గజపోతమును దండించెదరు?

రామ.—ఆ! ఎక్కడ నా గజపోతము నా ప్రియసఖి పెంపుడు పుత్త్రుని వధూద్వితీయుని పైకొను చున్నట్టిది? [అని లేచును.

వాసంతి.—[సంభ్రాంతురాలు ప్రవేశించి] ఏమి! మహనీయుఁడు రఘునాథుఁడా!

సీత.—అహో! నా ప్రియసఖి వాసంతియా!

వాసంతి.—దేవా, నీకు జయము.

రామ.—[నిరూపించి] అహో! దేవికి ప్రియసఖి వాసంతియా?

వాసంతి.—దేవరా, త్వరపడుము త్వరపడుము; ఇటునుండి జటాయుశిఖరమునకు దక్షిణమున సీతాతీర్థమునకుఁ బోగా గోదావరిలోనికి దిగి దేవరపుత్త్రకునికి ప్రాపు గమ్ము.

సీత.—హా! తాత జటాయూ! ఇప్పుడు నీవు లేక జనస్థానము శూన్యము!

రామ.—అహహా! ఈ కథోద్ఘాతములు గుండియలను వ్రీల్చునవిగదా.

వాసంతి.—దేవా, ఇటు ఇటు.

సీత.—భగవతీ, సత్యమే వనదేవతలుకూడ నన్ను కనలేకున్నారు.

తమస.—ఓసి వట్టి! ఎల్లదేవతలకన్న ఎక్కుడైశ్వర్యము మందాకినీదేవికి, అట్టుండ నీవేల సందేహించెదవు?

సీత.—కనుక, అనుసరింతము. [అని పరిక్రమింతురు.

రాము.—[పరిక్రమించి] భగవతి, గోదావరి, నీకు నమస్కారము.

వాసంతి.—[చూచి] దేవా, సంతోషింపుము, దేవి పుత్త్రకుఁడు వధూద్వితీయుఁడు విజయి యయినాఁడు.

రాము.—ఆయుష్మంతుఁడు వర్ధిలుఁగాక.

సీత.—అహో, ఇది యిప్పటి కిట్టిదిగా అయినది.

రాము.—దేవి, నీ పుణ్యము దొడ్డది.

శా. స్మేరోద్భేది మృణాళికా కిసలయ స్నిగ్ధ ద్విజాంకూర మై
సై్వరం బెయ్యది నీ వతంసలవలీపర్ణంబుఁ దా మేసె, నీ
గారాపుం గొమరుండు వాఁడె మదముఃగ్గంధద్విదజ్జేత యై
తారుణ్యార్హము నొందె సుందరవశా దాంపత్య కల్యాణముల్.

సీత.—ఎప్పుడును ఈ దీర్ఘాయువు ఈ సౌమ్యదర్శనతోడి వియోగ మెఱుఁగకుండునుగాక.

రాము.—సఖి వాసంతి, చూడు చూడు, కాంతానువర్తన చాతుర్యమును గూడ పుత్త్రకుఁడు నేర్చినాఁడు!

చ. హరువగు లేబిసంపుఁ గడు లల్లన నోరను బెట్టి యందులన్
విరిసెడి తమ్మితావులు కవించెడి పుక్కిటి తోయ మూన్చెడిన్,
కరమునఁ దుంపరన్ దనియఁగాఁ జిలికించి ముగించి, కూర్మిఁ దొం
దరఁ గొని పట్టెడిన్ బుజుమృణాళముఁ దామరపాకు నెల్లిగాన్.

సీత.—భగవతి, తమసా, ఇది యిట్టిదైనది, మఱి వారు ఆ కుశలవులును ఇంతకాలమునకు ఏపాటివారై నవుదురో ఎఱుంగను.

తమస.—ఏపాటిదో యిది వారును ఆపాటియే.

సీత.—నేను ఇట్టి మందభాగ్యురాలను, నాకు ఆర్యపుత్త్ర విరహంబ కాక పుత్త్ర విరహము కూడ.

తమస.—భవితవ్యత అట్లున్నది.

సీత.—నేను కని యేమి? అట్టి యానా పుత్త్రకుల నిర్మల ముఖపుండరీకయుగళమును ఇంచుక యెడములుగల కోమల దంతములచే భాసిల్లుచున్న చెక్కిళ్లతోను ముద్దులొలుకు మధుర సూక్త్యాస్ఫుట మందహాసితానుబంధముతోను కాకశిఖండక నిబంధనముతోను వెలుఁగుచున్నట్టిదానిని ఆర్యపుత్త్రుఁడు ముద్దుగొనఁడాయెనే!

తమస.—కలుగును గాక [illegible].

సీత.—భగవతి తమసా, ఈ [illegible] స్తనములు చేపి వారి తండ్రి సన్నిధానంబున [illegible].

తమస.—ఇందుల [illegible] గదా స్నేహ ప్రకర్షమునకు పరమావధి. ఇది తల్లిదండ్రులకు ఉత్కృష్ట [illegible] కూర్పు.

కం. ఇరుదంపతులయు నంతః
కరణంబుల స్నేహరసము కరు డగు నెందుఁ,
హారసపు ముడి యట యొక్కటిఁ
బరిణద్ధ మపత్య మనెడి వరనామమునన్. ౧౦

వాసంతి.— [illegible];

కం. అనుదిన మేనెమలిని సఖి
పెనిచె నవోత్థ చలముగ్ధ పింఛము, నదె కూ
యును సవనిత ముచ్ఛిఖము ర
తనపు బొమిడికము బలెం గదంబాగ్రమునన్. ౧౧

సీత.—[illegible]

రాము.—[illegible].

సీత.—[illegible].

రాము.—

ఉ. గొండిలులన్ బుటాంతగ విఘూర్ణనసంజ్ఞ నొసంగు కంటికిన్
దాండవితభ్రువుల్ చతురతం బ్రచలించుట భూషణంబు గా,
మండిత హస్తతాళముల మత్ప్రియ గొల్చిన నిన్ను మత్సుతా
ఖండలుఁ గాఁగ డెందమున గారవ మొప్పఁగ సంస్మరించెదన్.

ఆహా! తిర్యగ్జంతువులు [illegible].

తే. పూచి పూవని గున్నయై పొఁడికడప
దయిత పెంచిన యుప్పూను తనరె నేది.

సీత.—[illegible].

రాము.—

స్వజనమునఁ బోలె దాని హస్తంబు గనుట
నిజముగా దేవి నీ గిరినెమ్మి దలఁచు. ౧౩

వాసంతి.— దేవర, యిటఁ గూర్చుండుదువుగాక.

ఆ. కాంతతోడి నీఁకు గమనీయ శయన మా
రావితర్ది యిది యరంటివనిని,
పూరి యొసఁగె సీత సారె వీనికి నిటఁ,
గాన, హారిణకములు దీని విడవు. ౧౪

రామ.—దీనిని నేనుం జూడ నోపకున్నాఁడ.

[అని ఒండెడ నేడ్చుచుం గూర్చుండును.

సీత.—సఖి వాసంతి! ఏమి చేసితివే నీవు, ఆర్యపుత్త్రునికిని నాకును ఈ ప్రదేశమును చూపుటచేత! అకటకటా! అతఁడే ఆర్యపుత్త్రుఁడు, అదే పంచవటీ వనము, నీవే ఆ ప్రియసఖివి వాసంతివి, అవే నానా విస్రంభసాక్షులైన గోదావరీ కానదోద్దేశములు, నా బిడ్డలకన్న వేఱు గానట్టివి అవే యీ మృగ పక్షి వృక్షములు, మందభాగ్యను నాకు మఱి అగపడుచునే యున్నను ఇది యెల్లను లేనిదే! ఇట్టిదిగా నున్నది జీవలోకమునకు దశాపరిణామము!

వాసంతి.—సఖి సీతా, రాముని యవస్థను చూడవా యేమి?

చం. కలువదళంపుసో రొలసి కన్నుల పండువు సేయ నంగముల్,
తలఁచినయప్పు డెల్లఁ గన దక్కఁయు నీ కెపుడుఁ నవుండె యై
వెలసియు, నిప్డు శోకమున విహ్వలితాంగుఁడు పాండురుండు దు
ర్బలుఁ డయి యెట్టకేలకు విభావితుఁ డయ్యెను నేత్రపర్వమా.

సీత.—చూచుచున్నాను సఖి, చూచుచున్నాను.

తమస.—ప్రియునిఁ జూచుచుందువుగాక.

సీత.—హా దైవమా! నేను లేక యీతఁడు, ఈతఁడు లేక నేనును, అని ఎవరు తలంచిరి. కాన, 'ముహూర్తము నే పయినను జన్మాంతరమందుం బోలె కానంబడినవానిని బాష్పజలముల నడుమ నడుమ చూచెదనుగాక నాయందు వత్సలుని ఆర్యపుత్త్రుని.

[ఆసతోఁ జూచును.

తమస.—[నెయ్యముతో కవుంగిలించి]

తే. మోదశోకాశ్రువుల వెల్లి పొడుచు నీదు
దృష్టి తృష్ణచే నుత్తానదీర్ఘ యగుచు,
దయితు ధవళబహుళముగ్ధ తానమార్చు
హార్ద నిష్యంది క్షీరకుల్యయును బోలె. ౧౫

వాసంతి.—

చం. తరులు ఫలప్రసూనసహితంబగు తేనియ నర్ఘ్యమిచ్చుతఱిఁ,
విరిసిన తమ్మిసౌరభము వెల్లిగ వీచుతఱిఁ గొనఁ దెమ్మెరల్,
ఉరక కలక్వణంబుల రతోత్సుకముల్ పులుఁగుల్ రచించుతఱిఁ,
మరలను రామదేవుఁడు సమాగతుఁ డివ్వనికిన్ స్వయంబుగాన్.

రాము.—సఖీ, వాసంతీ, ఇటఁ గూర్చుండుము.

వాసంతి.—[కూర్చుండి సబాష్పముగా] మహారాజా, కుమారలక్ష్మణునికి కుశలమా?

రాము.—[వినని యభినయించి]

తే. జలము నివ్వరి పూరిఁ గ్రొన్నలమున నిడి
యే తరు విహంగ మృగముల సీత పెనిచె,
వానిఁ గన్గొంత విస్మృతి నాకొనొకండు
ప్రస్తరోద్భేద పటువు హృద్రోగము వోలె. ౧౮

వాసంతి.—మహారాజా, నే నడుగుచున్నాను గదా కుమారలక్ష్మణునికి కుశలమా అని.

రాము.—ఓహో! మహారాజా యని ప్రేమలేని పిలుపు పలుకుచున్నది. సౌమిత్రిని గూర్చి మాత్రము బాష్పగద్గదముగా కుశలప్రశ్న. కావున తెలియవచ్చెను. ఈమెకు సీతా వృత్తాంతము ఎఱుకపడి యున్నదని. [ప్రకాశముగా] అనును. కుశలము కుమారునికి. [అని యేడ్చును.

వాసంతి.—ఓయి దేవరా, క్రూరుఁడవు గదా అయితివి.

సీత.—సఖి వాసంతి, నీ విట్లు పలుకుచున్నావేమి? ఆర్యపుత్రుఁడు ఎల్లవారికిని ప్రియార్హుఁడు గదా, నా ప్రియసఖికి విశేషముగా నట్టిఁ డని చెప్పవలయునా?

వాసంతి.—

ఉ. ఈవె మదీయ జీవితము, వీవె ద్వితీయ మనంబు; వత్తులం
దీవె విశుద్ధకౌముదివి, యీవె సుధాపగ వంగమందునన్,
ఈవహి పేలకున్ శతము లిచ్చగము ల్పచరించి దానినే

[నిశ్వసించి]

హా విధి! శాంత మశాంత! మటుగా కీఁక నుత్తర మేల యాఁకొనన్!

[అనిమూర్ఛిల్లును.

రాము.—యుక్తము గదా మాట మానుటయు మూర్ఛిల్లుటయు. సఖీ, సమాశ్వసిల్లుము సమాశ్వసిల్లుము.

వాసంతి.—[సమాశ్వసిల్లి] ఏల యీ యకార్యమును దేవర కావించెను.

సీత.—సఖీ. వాసంతి, మానుము మానుము!

రాము.—లోకము ఒప్పలేదని

వాసంతి.—అందులకు ఏమి కారణము?

రాము.—అది లోకమునకే యెఱుక.

తమస.—లోకులను నిందింపఁదగును.

వాసంతి.—

ఉ. ఓయి కఠోర! నీకు యశ మొక్కటియే గద యెంతయుం
బే యయశంబు ఘోరతర మింతటికన్న వచింప నేర్తువే?
ఆ యటవిన్ మృగీనయన కైనగతిన్ వివరింప వయ్యెయో
హా యధినాథ; యే మనుచు నూహ యొనర్తువొ దానినయ్యయో!

సీత.—నీవే సుమా వాసంతీ దారుణురాలవు కఠోరవును. ఏలన నిట్లు ఆర్యపుత్రుని క్షుభితుని క్షోభపెట్టుచున్నావు.

తమస.—ప్రేమయు శోకమును ఇట్లు పలుకుచున్నవి.

రాము.—సఖి ఏమనుకొనవలసినది?

తే. చకిత సారంగతర్ణక చపల నయన
స్ఫురిత పరిణత గర్భ ప్రభూత ఖేద
కౌముదీమయి బిసముగ్ధ గాత్ర లతిక
యబల క్రవ్యాత్కుల విలుప్త యయ్యె నిజము. ౨౧

సీత.—ఆర్యపుత్త్రా, బ్రదికియున్నాను.

రాము.—హా ప్రేయసీ, జానకీ, ఎచట నున్నావు?

సీత.—అక్కటా అక్కటా, ఆర్యపుత్త్రుఁడు సయితము వావిచ్చి యేడ్చుచున్నాఁడు!

తమస.—పట్టీ, ఇది యుక్తమే గదా. దుఃఖితులు దుఃఖనిర్వాపణము చేసికొనవలసినదే గదా. ఏలన,—

తే. వెల్లి దరులఁ బొరలి హల్లకల్లోల మా
కొలనిఁ ద్రెవ్వనీక కలుఁజు గాచు;
శోకవేగమునకు క్షోభించు డెందమున్
విలపనంబు గాచు ప్రీలనీక. ౨౨

విశేషముగా రామభద్రునికి పెక్కు తెఱంగుల జీవలోకము కష్టమైయున్నది.

ఉ. భూనిక తోడ విశ్వమును బ్రోచుట కార్యము శాస్త్ర సమ్మతిన్,
మానినివంత యాత్మను సుఖంబును ధర్మము వోలె వాడ్చెడిన్,
కానె తొలంచుటన్ విలపితంపు వినోదము సబ్బదాయెనే!
కాన నిటిప్పుడేని శమకారణ మౌ రుదితంబు మేల్గదా. ౨౩

రాము.—కట్టా! కట్టా!

ఉ. వ్రీలును గాని గుండె భయవేగముచే, మఱి గాదు రెండుగా!
సోలును గాని విహ్వలత సొమ్మల నై, విడ దౌర చేతనన్!
కాలుచుఁ గాని లోనిసెగ కాయముఁ జేయదు బుగ్గిగా! హాతిన్
గూలుచు గాని మర్మములఁ గోసెడి దైవము కోయ దాయువున్!

సీత.—ఇట్టిద యిది.

రాము.—హా, అమ్మలారా! పౌరజానపదులారా!

చ. సరిపడదాయె మీమదికి జానకి యింటను మన్కి, దానఁ బు
ల్పొరకనుబోలె శూన్యవనిలో విడనాడితి; కొండి వందురన్;
పరిచయబంధు లైన యులభావము లిప్డు కరంచె నామదిన్,
శరణము లేమి రోదనము సల్పెద, నిందుల కేని యోర్వఁడీ!

తమస.—శోక సముద్రమునఁ బడిపోయిన [illegible] గా నున్నది!

వాసంతి.—కడుఁజిత్రముగా [illegible] ధైర్యము వహింపవలయును.

రాము.—సఖీ, ఎట్లు [illegible] కాలిని [illegible]?

తే. దేవి పాడిటిచన్నట్టి యీవసుధకుఁ
బదియు రెండవ దగునేఁడు ప్రాప్త మయ్యెఁ;
నష్ట మైనది సీత యన్నామ మదియు,
లేదు రాముఁ డనెడు మాట లేని దాయె. ౨౬

సీత.—ఆర్యపుత్త్రుని యీ వచనములచేత మోహమునఁ బడుచున్నాను.

తమస.—అట్లే బిడ్డా.—

తే. స్నేహ శిశిరంబులును శోక నిష్ఠురములు
నిష్టతమములు గావు నీ కీ పలుకులు;
తల్లి, యామకరందంపు ధార లివ్వి
కురియుచున్నవి నీమీఁద నురువిషములు. ౨౭

రాము.—వాసంతీ, విను:—

తే. అడ్డముగ లోన నాటిన డా నలాత
శల్య మెట్టులో సవిషదంశంబు నెట్లొ
అట్లె హృన్మర్మములను గోరాడుచున్న
కందు మేకును నే నోర్చుకొనఁగ లేదె? ౨౮

సీత.—ఎంత మందభాగ్యురాలను నేను! వెండియు నార్యపుత్త్రునికి ఆయాస కారిణి నైతిని!

రాము.— ఇట్లు అంతఃకరణమును ఇంచుకేని చలింపనీయక స్తంభించుకొన్న వాఁడన నైనను నాకిప్పుడు పూర్వానుభూతము లయిన యాయా ప్రియవస్తువులం గానఁగా ఈ యుప్పెన కలిగినది. అది యెట్లన:—

ఉ. పాయక క్షోభితేంద్రియవిసార విజృంభణ మాఁపువాఁడ నై
యే యతనంబు క్లేశపడి యే రచియింతునొ, దాని నెల్లనున్,
నాయెదలో వికారము ఘనం బయి యొక్కటి త్రోచివైచెడున్
దోయఝురీ మహోగ్రరయధోరణి సైకతసేతువుం బలెన్. ౨౯

సీత.—దుర్వార దారుణారంభ మైన యార్యపుత్త్రుని యీ దుఃఖసంక్షోభము చేత నా హృదయము పరిస్ఫురిత నిజదుఃఖముం బోలె వడనడ వణఁకుచున్నది.

వాసంతి.—[స్వగతము] దేవర కష్టముపాలై నాఁడు. కావున వేఱు విషయము నకు మరల్చెదను. [ప్రకాశము] చిరపరిచితములైన యీ జనస్థాన భాగములను దేవర చిత్తగించునుగాక.

రాము.—అట్లే కానిమ్ము. [లేచి పరిక్రమించును.

సీత.—దుఃఖ సందీపనములనే ప్రియసఖి వినోదనోపాయ మని తలంచుచున్నది.

వాసంతి.—[సకరుణము] దేవా, దేవా,

శా. ఈ వల్లీ గృహమందె యుండితివి కావే కన్నుఁ దన్మార్గమున్
దా వేడ్కం గొని కామసించె సఖి గోదం దిన్నె హంసాళితోన్;
వేవే వచ్చుచు దుర్మనాయితునిఁగా వీక్షించి నిన్ భీత యై
కావించెన్ జితపద్మకోరకము ముగ్ధంబున్ బ్రణామాంజలిన్. 30

సీత.—దారుణవు నీవు వాసంతీ, దారుణవు. ఏల యిట్లు ఈ హృదయమర్మ గూఢ శల్యోద్ఘట్టనముల చేత మందభాగ్యను నన్నును ఆర్యపుత్త్రునిని సంతాప పెట్టెదవు?

రామ.—సఖీ జానకీ! [illegible] యున్నావు. జాలిగొనవేమి?

శా. హా! ప్రాణేశ్వరి; శ్రీలు నాయెడఁద, దేహం బస్తబంధం బగున్!
చూపట్టున్ భువి పాడుగా, నవిరతార్చుల్ లోన నన్ గాల్చెడున్,
మోహ ప్రాచీకటి నంతరాత్మ మునుఁగం బోలున్ వశాపేత మై,
ప్రాపించున్ బెనుమోహ, మేమి యొకయం దాదృష్టుఁడం జేయుదున్!

[అని మూర్ఛిల్లును.

సీత.—అయ్యో అయ్యో! ఆర్యపుత్రుఁడు [illegible] మూర్ఛపోయినాఁడు.

వాసంతి.—దేవా, సమాశ్వసిల్లుము.

సీత.—హా! ఆర్యపుత్రుఁడా, [illegible] నన్నుఁగూర్చి నీకు సకల జీవలోకమంగళ[illegible] [illegible]మైన యీదశాపరిణామము! హా [illegible]!

[అని మూర్ఛిల్లును.

తమస.—పట్టీ, సమాశ్వసింపుము సమాశ్వసింపుము. [illegible] నీ పాణిస్పర్శయే రామభద్రునికి జీవనోపాయము.

[సీత సమాశ్వసిల్లును.

వాసంతి.—[illegible]! హా! ప్రియసఖి సీతా! ఎక్కడనున్నావు? నీ [illegible].

[సీత [illegible] నాటనుం దాఁకును.

వాసంతి.—[illegible]! [illegible] గాంచినాఁడు!

రామ.—

తే. అమృతమయము లేపములఁ జిక్క సలఁదె నాఁగ
దైహికములను లోపలిధాతువులను,
స్పర్శ మాకస్మికము నన్ను బ్రదుకఁజేసి
హర్షమున నొంటువగ మోహమందు ముంచె. ౩౨

[ఆనంద [illegible]] [illegible] వాసంతీ, సంతోషము, నీవు [illegible]చున్నావు.

వాసంతి.—ఎట్లు?

రామ.—సఖి, [illegible] మరల దొరకినది.

వాసంతి.—ఓయి దేవా, [illegible], ఎక్కడ నున్న దామె?

రామ.—[స్పర్శసుఖ [illegible]] ఇదె యెదుర నే.

వాసంతి.—హా దేవా, [illegible] నన్ను ఏల యిట్లు మర్మచ్ఛేదదారుణములైన ప్రలాపములచేత మరల [illegible]దవు.

సీత.—నేను అవలి కరుగఁ గోరుచున్నాను. దీర్ఘదారుణంబునై యైనను సా సంతాపమును క్షణములో పోనడఁచుచున్న చిరసద్భావసౌమ్యశీతలంబైన యీ యార్య పుత్ర స్పర్శచేత నా హస్తము వజ్రలేపోపనిబద్ధముంబోలె ఘెమర్చుచు కీ లెడలినట్లు తడంబడుచు వశము దప్పి వణఁకుచున్నది

రాము.—సఖి, ప్రలాపము లనెద వేమి?

మ. మును పుద్వాహమునందుఁ గంకణధరంబుగ్ దేనిఁ గైకొంటినో,
అనుభూతంబో సుధాహిమంబు చిరమే యత్స్పర్శ మిచ్ఛారతిన్,

సీత.—ఆర్యపుత్రా, అతఁడవే యిపుడు నీవు

రాము.—

పునరార్తంబుగదే యదే లవలిక్రొమ్మొల్కం బిసాళించు నా
వనితారత్నము కేలుఁదమ్మి కరశాప్రాలేయ సౌభాగ్యమై. 33

[అని గ్రహించును.

సీత.—అహో! కట్టా! ఆర్యపుత్రుని స్పర్శచేత మోహితనయిన నాకు ప్రమాదము సంభవించినది!

రాము.—సఖి వాసంతి, ఆనంద నిమీలితేంద్రియుఁడను నివ్వెఱచేత వివశుఁడను. కావున నీవు ప్రియసఖిని ఇంచుక సేపు పట్టుకొమ్ము.

వాసంతి.—కట్టా ఉన్మాదమే అయినదే.

[సీత వడిగా చేయి లాగికొని అపసరిల్లును.

రాము.—హా, ఇసీ, ప్రమాదము!

ఆ. పల్లవోపమంబు పరిగళితం బయ్యె
జడమునుండి జడము సరగ నిపుడె.
వేపినుండి వేపి స్వేదినుండియు స్వేది
నాకరంబునుండి నాతికరము. 3౪

సీత.—ఆర్యపుత్రుని నయనములు అవ్యవస్థితముగా స్తిమితములును మూఢములును సుడియునవియుంగా నున్నవి. ఆర్యపుత్రుఁడు ఇంకను తన్ను కుదుటికిం దెచ్చుకోలేదు.

తమస.—[స్నేహ హాస కౌతుకములతో, నిర్వర్ణించి].

తే. స్వేద రోమాంచ వేపథు స్ఫీతగాత్రి
యయ్యె బాల ప్రియస్పర్శ హర్షమునను,
కరువలికిఁ దొలిజడికిఁ గ్రక్కదలి తడిసి
క్రొత్త ననుచు కదంబంపుఁ గొమ్మవోలె. 3౫

సీత.—[స్వగతము] అయ్యో! అకారణముగ నిట్లు తమసాభగవతిచేత లజ్జిత నైతిని! ఈమె యేమి తలంచునో గదా, 'ఈ పరిత్యాగ మేమి ఈ స్నేహానుబంధ మేమి?' అని.

రాము.—[కలవరముగని] హా! [illegible]! ఓ [illegible]!

సీత.—సత్యము [illegible] యున్న నిన్ను మా మదిచు ప్రాణమును ధరించియే యున్నాను గదా.

రాము.—ఎనటు మఱచెదను? [illegible], ఈ దశలో నున్న వానిని నన్ను విడనాడుట నీకుం దగదు.

సీత.—ఆర్యపుత్రుఁడా, ఇది [illegible] యున్నది!

వాసంతి.—దేవా, [illegible] విప్రలంభము పొలయిన నిన్ను [illegible]. నా ప్రియసఖి ఇట లేదే?

రాము.—[illegible] వాసంతికి ఏల [illegible]. ఇదేమి కలయా, నిద్ర [illegible] నిద్ర [illegible] నిరంతర సంకల్ప [illegible] గలది. మాటిమాటికి నన్ను [illegible].

సీత.—నేనే [illegible] ఆర్యపుత్రుని [illegible].

వాసంతి.—దేవా, [illegible]

మ. అసురాధీశుని యుక్కడఁచే ఠిదె జటాయు వ్యాఘాత భగ్నంబు, ము
న్నెసఁ దదుగ్ర పిశాచతుండ ఖచరం[illegible] స్థితకంకాళముల్,
ఆసిక్త త్రోరు జటాయుపతంగ డయి దివ్యచ్ఛంప ముద్దంబు నా
వెసఁ గోపోజ్జ్వల సీత నెత్తుకొని విన్విగ్రక జనక్ పోఁ కిటఁ. ౩౬

సీత.—[సభయముగ] ఆర్యపుత్రా! [illegible] న న్నపహరించు చున్నాఁడు! రక్షింపు రక్షింపు!

రాము.—[వేగముగ లేచి] ఆ! పాపాత్ముఁడా! తాత ప్రాణ సీతాపహారీ! ఎటు కేఁగెదవు?

వాసంతి.—దేవా, [illegible] ఇప్పుడును నీ కోపము నకు విషయము కలదా?

సీత.—ఆహా! [illegible]

రాము.—ఇప్పుడు [illegible] ప్ర[illegible] చేసితిని. [illegible] గాదు ఇప్పుడీ విపర్యయ మొందుగా సంభవించినది.

చ. సరవి సుపాయవంతము నజస్రవినోదము నై ప్రవీర సం
హారణముచే జగంబున మహాద్భుత మై మది రాత్రిలోడ ము
న్వీరహము సహ్య మయ్యె నరినిర్మథనావధి. యిప్పు డన్ననో
నిరవధి నిష్ప్రతిక్రియము నిష్ఫరిదేవిత మెట్లు సహ్య మా. ౩౮

సీత.—నిరవధ యని హా చెడితిని మందభాగ్యను ! [అని ఏడ్చును.

రాము.—హా ! కష్టము !

చ. ఎచటఁ గపీంద్రు చెల్మి వృథ, యెచ్చటఁ గ్రోఁతులశక్తి వమ్ము, వ
మ్మెచటను జాంబవన్మతి, యనీశుఁ డెటం జన వాయుసూనుఁడున్,
ఎచటికిఁ ద్వష్టృసూతి నలుఁ డేనియుఁ జేయఁగ లేఁడు దారిఁ దా,
నెచటికి లక్ష్మణేషువులు నేఁగవ, యం దెట నుందువే సఖీ ! ౩౯

సీత.—పూర్వ విరహమును బహుమానించుచున్నాను.

రాము.—సఖి వాసంతి, ఇప్పుడు రామునిం జూచుట సఖులకు దుఃఖమునకే. కావున, ఎంతసేపు నిన్ను ఏడిపింతును? మఱి నాకు పోవ ననుజ్ఞ యిమ్ము.

సీత.—[ఉద్వేగముతో తమసను పట్టుకొని] భగవతి తమసా ఏమి ఆర్యపుత్త్రుఁడు పోనే పోవునే !

తమసా.—బిడ్డా, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము మనమును చిరంజీవు లగుకుశలవుల వర్షవర్ధన మంగళములను నెఱవేర్చుటకు భాగీరథీ పాదమూలముం జేరుదము.

సీత.—భగవతి, అనుగ్రహంబున సెలవిమ్ము, దుర్లభజనుని క్షణమాత్ర మయినను కాంచెదను.

రాము.—ఇప్పుడు నాకు అశ్వమేధమునకై సహధర్మచారిణి కలదు.

సీత.—[ఉత్కంపముతో] ఆర్యపుత్త్రా, ఎవ రామె ?

రాము.—బంగారపు సీతా ప్రతిమ.

సీత.—[ఉచ్ఛ్వాసముతో, సబాష్పము] ఆర్యపుత్త్రుఁడవే యిప్పుడు నీవు అహహా! నా కిపుడు ఆర్యపుత్త్రునిచేత పరిత్యాగ శల్యము తివిచివై వఁబడినది !

రాము.—దానిం జూచుచు నైన బాష్పావరుద్ధమును నేత్రమును వినోద మొందించెద.

సీత.—ఆర్యపుత్త్రునిచేత బహుమానింపఁబడునది యది ధన్య గదా, ఏలన, అది ఆర్యపుత్త్రుని వినోదపెట్టున దై జీవలోకమునకు ఆశానిబంధన మైనది.

తమస.—[స్మితస్నేహాస్రములతో కవుంగిలించి] ఓసి బాలా, ఇది నిన్నే పొగడుకొనుట.

సీత.—[సలజ్జము, అధోముఖియై, స్వగతము] భగవతి నన్ను పరిహసించుచున్నది.

వాసంతి.—ఈ యాగమనసంవిధానమే మాయందు నీ మహాప్రసాదము, కావలసియున్న కార్యహాని లేకయుండునట్లు పోదగును.

సీత.— ఇప్పుడు నాకు వాసంతి ప్రతికూల యైనది.

తమస.—రా గదమ్మ పోవుదము.

సీత.—[కష్టముతో] అట్లే చేయుదము

తమస.—ఎట్లు పోగెదవు? ఏలన,

తే. తృష్ణచే నీదు నేత్రంబు తీఁగపాఁగి
నాటిన ట్లనయది ప్రాణనాథు మేన;
మర్మభేదపరము లుద్యమములు గూడఁ
దిగువ లేకున్నయవి దాని ముగుద, యిపుడు. ౩౯

సీత.—అపూర్వ పుణ్యమువలన దర్శన మిచ్చిన యార్యపుత్త్రు చరణకమలములకు నమస్కారము. [సీత మూర్ఛిల్లును.

తమస.—వత్సే, ఊరడిల్లు మూరడిల్లుము.

సీత.—ఎంతసేపు మేఘములలోని పూర్ణిమాసంప్రదర్శనము?

తమస.—అహో సంవిధానకము!

తే. రస మొకఁడె కరుణంబె కారణవశమునఁ
బడయు భిన్నత వేర్వేరువర్తములను,
అలలు బుడగలు సుడులును నను వికృతులు
నీ రెనసినట్లు,! లవి యెల్ల నీరె గాదె. ౪౦

రాము.—విమానరాజ, ఇటు ఇటు.

[అందఱు లేతురు.

తమసా వాసంతులు.—[సీతారాముల నుద్దేశించి]

ఆ. అవని యమరనదియు నన్మద్విధలు గూడఁ
దొలుతఁ గవితఁ గన్న కులపతియును
అల వసిష్ఠుఁ డనుగ లారుంధతీకుండు
నిత్య మంగళములు నింత్రు నీకు. ౪౧

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

తృతీయాంకము సమాప్తము.

మిశ్ర విష్కంభకము.

[అంతట ఇరువురు తాపసులు ప్రవేశింతురు.]

ఒకఁడు.—సౌధాతకీ, నేఁడు మెండుగా సమర్చిన యతిథి జనులతోను వారి సంతర్పణకొఱకు దండిగా జరుగుచున్న యారంభములతోను, వాల్మీకి భగవానులవారి యాశ్రమపదము ఎంత రమణీయముగా నున్నదో చూడు.—అట్లే గదా.—

తే. ఉష్ణ మధురంబు నివ్వరి యోదనంపు
గంజి నీవ్రాఁటబో లెంత కాంత మున్ను
త్రాగఁగా వేచి మిగిలినదానఁ ద్రాగు
నాశ్రమ మృగంబు తాను బర్యాప్తి గాఁగ. ౧

మఱియు.—

తే. నేతి వంటకమునుండి నిగుడుచున్న
వలపు సనసన్నముగఁ దోడు కలసికొనఁగ,
రేఁగుఁబండులతోడి మిశ్రీకృతంపు
శాకపుం బాకపుం దావి సాగు దవ్వు. ౨

సౌధాతకి.—నేఁడు నరపమీసగడ్డాలగాళ్లకి సవిశేష మైన యనధ్యాయకారణం వచ్చింది.

ప్రథముఁడు.—[విహసించి] ఓరి సౌధాతకీ, నీ కేమో పెద్దలయందు గౌరవము అపూర్వముగా నున్నదిరా!

సౌధా.—ఒయ్యోవు భాండాయనా, ఈ పెద్ద ముసళ్ల బిడారుకు నాయకుడుగా ఇప్పుడు వచ్చాడే నారమడిధారి, ఆతనిపే రేమోయి?

భాండాయనుఁడు.—ఛీ! చాలింపు ఎగతాళి. ఎఱుఁగవా ఋశ్యశృంగాశ్రమము నుండి అరుంధతీ పురస్కృతలను దశరథ మహారాజ భార్యలను తోడ్కొని భగవానులు వసిష్ఠులవారు వచ్చియున్నా రని? అట్లుండఁ ఏమి యిట్లు ప్రేలెదవు?

సౌధా.—ఊఁ! వసిష్ఠుఁడా?

భాండా.—అవును.

సౌధా.—నే ననుకొన్నాను పులో తోడేలో అని.

భాండా.—ఆ! ఆ! ఏ మంటివి?

సౌధా.—ఆయనగారు వచ్చీ రాకముందే పాపం! ఆ కల్యాణిని కపిలని మడమడ నవిలి గుటకాయస్వాహా చేశాడే!

భాండా.—"'మధుపర్కము మాంసముతోడిది' అను వేదమును ప్రమాణీకరించి శ్రోత్రియునికి అభ్యాగతునికి కోడమపెయ్యనుగాని ఆంబోతునుగాని చింబోతును గాని గృహస్థులు పెట్టుదురు." అని ధర్మసూత్రకారులు పఠింతురు.

సౌధా.—ఓయి, ఓడినావు.

భాండా.—ఎట్లు?

సౌధా.—ఎట్లా? వసిష్ఠమిశ్రులు రాగానే కోడమపెయ్యని కోసినారుగదా, మఱి నేడే వచ్చిన ఆ రాజర్షికి జనకునికి భగవంతుడు వాల్మీకి పెరుగు తేనెలతో మాత్రమే మధుపర్కం పెట్టినాడు, కోడమపెయ్యని చంపలేదు.

భాండా.—మాంసము వదలిపెట్టినవారికి ఈ కల్పమును ఋషులు అవలంబింతురు. ఆ మహనీయుఁడు జనకుఁడు మాంసమును వదలినవాఁడు.

సౌధా.—ఎందుకు వదలినాఁడు?

భాండా.—ఆయన సీతాదేవికి కలిగినట్టి దుర్విపాకమును విన్నప్పుడే వైఖానస వ్రతము పట్టినాఁడు. అది మొదలు, చంద్రద్వీప తపోవనములో ఇన్ని సంవత్సరములు తపస్సు గావించినాఁడు.

సౌధా.—అక్కడినుంచి యెందుకు వచ్చాడు?

భాండా.—చిరకాల ప్రియమిత్రుని వాల్మీకిని చూచుటకు.

సౌధా.—వియ్యపురాలిని ఈయన దర్శించినాఁడా లేదా?

భాండా.—ఇప్పుడే వసిష్ఠ భగవంతులు కౌసల్యాదేవికి అరుంధతీ భగవతిచే చెప్పి పంపినారు:—"స్వయముగా పోయి వైదేహుని దర్శింపవలసినది." అని.

సౌధా.—మఱి యీ ముదుకలు ఒకరితో ఒకరు కలుసుకొన్నట్లే మనమున్ను వటువులతో గూడుకొని అనధ్యాయ మహోత్సవాన్ని ఆటలచే నెఱవేర్చుదాము.

[అని పరిక్రమింతురు.

భాండా.—ఇతఁడే ఆ బ్రహ్మవాది పురాణరాజర్షి జనకుఁడు వాల్మీకిని వసిష్ఠుని ఉపాసించి యిపుడు ఆశ్రమమునకు వెలుపల చెట్టు మొదట కూర్చున్నాఁడు; ఈయన.—

తే. మానసములోన నిత్యత నూనినట్టి
భూసుతాశోకమునఁ జేసి పొగలుచుండు,
లోనఁ గాల్చుచు పర్వ ననూనగరిమఁ
గాలుచుండెడు జీర్ణ వృక్షంబు వోలె. 3

[నిష్క్రమింతురు.

మిశ్ర విష్కంభకము సమాప్తము.

చతుర్థాంకము

[అంతట జనకుఁడు ప్రవేశించును.]

జనకుఁడు.—

శా. ఘోర ప్రక్రియ వైశసం బది సుతం గ్రుంకించి నాగుండియల్
స్ఫారంబై కడు వ్రచ్చి క్రొచ్చి యటఁ బెల్చన్ నాటె నేశోకముల్,
ధారావాహి పటిష్ఠమై యది చిరత్నం బయ్యు నూత్నంబు నా
హోరాహోరిగ నంపకోఁతవలెఁ గోయున్ నాదు మర్మంబులన్. ౧

అయ్యో! ఇసీ! ఇట్లు ముదిమిచేతను శీఘ్రరాని దుఃఖముచేతను పైగా పరాక సాంతపన ప్రభృతి తపస్సులచేతను ధాతువులు శోషించి దిగొందులతం గొఱగాని యీ పాడు దేహము ఇప్పటికిని కూలి పోక యున్నది! ఆత్మ ఘాతుకులు అసుర్యము లనుపేరి యంధతామిస్రలోకములందుఁ గూలుదు రని ఋషులు తలంతురు. ఎన్ని వత్సరములు గడచినను నిరంతర పరిభావనచేత స్పష్టప్రకాశమై నా దుఃఖాతిరేకము క్రొత్తదియుం బోలె శమింపకున్నది! హా తల్లీ దేవయజనసంభూతురాలా, సీతా! నీ నిర్యాణ భాగ్యము కట్టా! లజ్జచే స్వచ్ఛందముగా ఏడ్చుటకేని శక్యము కాని యిట్టిదిగా పరిణమించినది, హా హా పుత్త్రీ!

తే. అనియత స్మిత రుదిత మై హావణుమీఁలు
కొలఁది పలుగ్రొన్ననల కొనల్ వెలయుదాని
స్ఖలదసంగత మంజుల జల్పితమును
నీ నిసుఁగుమోము లేఁదమ్మి నే స్మరింతు. ౨

భగవతీ, వసుంధరా! నీవు నిజముగా అతిదృఢవు సుమా!

ఉ. ఈ వనలుం డరుంధతి మునీంద్రులు గంగ యొవర్తెపేర్మికిన్
భావకులో, య దేల, రఘువంశగురుం డగుప్రాద్ధె సాక్షియో,
యీవ యొవర్తె విద్యను ద్రయింబలెఁ గంటివొ, ఖ్యాతశుద్ధికే
యీవిలయంబు నట్టిసుతకే యెటు దారుణురాల వోర్చితో! 3

[నేపథ్యమున]

ఇటు ఇటు భగవతీ మహాదేవులు.

జన.—[చూచి] అహో! [గృష్టి అరుంధతీభగవతికి దారి చూపుచున్నాఁడు, [లేచి] మఱి యెవరిని మహాదేవి యని పిలిచినాఁడుకి [నిరూపించి] హా! ఏమి! మహా

రాజ దశరథుని ధర్మపత్ని, నా ప్రియసఖి కౌసల్య! ఆమెయే యీమె యని ఎవఁడు ఆనవాలు పట్టఁగలఁడు!

తే. సిరికరణి దశరథునింటఁ జెలఁగె నీమె
కరణి యన నేల? లెస్సయగా సిరియ యనుటె;
అట్టి యీమె విధివశాన నైన దేదో
శోకమయ భూత; మేమి విపాక మహహ! ౪

ఇది పాపమయిన మఱియొక దశావ్యత్యాసము.

కం. ఆయెను ము న్నీజనము స
కాయ మగు మహోత్సవంబుగా నా, కదియే
యాయెను దుస్సహ మగపడి
గాయమునం గ్రుక్కినట్టి క్షారమువోలెన్. ౫

[అంతట అరుంధతి, కౌసల్య, కంచుకియు ప్రవేశింతురు.]

అరుంధతి.—దేవి వినుము. స్వయముగా పోయి వైదేహుని చూడవలసిన దని యిది మీ కులగురుయొక్క నా దేశము. అందులకే నన్ను పంపినారు. మఱి యేల మాటి మాటికని ఇట్లు మిక్కిలి వెనుదివియుట?

కంచుకి.—దేవీ, నా విన్నపము చిత్తగించి మనస్సు నిబ్బరము చేసికొని వసిష్ఠభగవానులవారి యాదేశమును జరుపుము.

కౌసల్య.—ఇట్టి కాలములో మిథిలాధిపుని చూడవలసి వచ్చె నని ఒక్కుమ్మడిగా సకలదుఃఖములును సంభవించుచున్నవి. మూలబంధనము పెల్లగిల్లుచున్న నా హృదయమును నిలువరించుకొన సమర్థను గాక యున్నాను.

అరుంధతి.— ఇందు సందేహ మేమి?

తే. మానుషుల కస్థుబంధులం బాయఁగదురు
వనట లెంతయు సంతాన వాహు లయ్యు
నిష్ట జనమును గన్నంత నిముడ లేక
వేల వట్టులచేఁ బోలె వెల్లివోడుచు. ౬

కౌసల్య.—వోడలేక నా పట్టికి ఇట్లు సంభవించి యుండఁగా ఎట్లు ఆ రాజర్షి ముఖమును చూతును?

అరుంధతి.—

తే. ఇతఁడె మీ మేటి సంబంధి యీ యశస్కుఁడు
జనకవంశ ప్రభావ సంస్థాపకుండు,
ఈయనకుయాజ్ఞవల్క్య మునీంద్రుఁడొసంగె
బ్రాంతి యైనట్టి బ్రహ్మపారాయణంబు. ౭

కౌసల్య.—ఈయన మహారాజునకు హృదయానందుఁడు, పట్టికి కోడలికి తండ్రి, రాజర్షి. హా కట్టా, మహోత్సవ పరంపరతోడి యా దినములందు ఈయనచే సంభావిత నైతిని. హా దైవమా! అది యెల్లను లేదాయె.

జన.—[సమీపించి] భగవతీ, అరుంధతీ, వైదేహుఁడు సీరధ్వజుఁడు అభివాదన మొనర్చుచున్నాఁడు.

ఉ. నీవలనం బవిత్రునిఁగ నీపతి తన్నరయుఁ మహామహః
పావను లైన పూర్వ గురువర్యుల కెల్ల గురుండు దాన యై,
దేవి నుషం బలెన్ భగవతిన్ భువనత్రయ మంగళావహన్
భూవిహితాత్మ మాలి నయి మ్రొక్కెద దేవి యరుంధతీ నినున్. ౮

అరుం.—అక్షరమైన జ్యోతి నీకు ప్రకాశించునుగాక, ఈ తపించుచున్న దేవుఁడు పరోరజసుఁడు నిన్ను పవిత్రుం జేయుఁగాత.

జన.—అయ్యా, గృష్టీ, ప్రజాపాలుని తల్లికి ఈమెకు అనామయము గదా?

కంచు.—[స్వగతము] నిరవశేషముగాను అతినిష్ఠురముగాను మర్మము గాడ దూఱఁబడితిమి. [ప్రకాశము] రాజర్షీ, ఈ కోపముచేతనే చిరపరిత్యక్త రామచంద్ర ముఖదర్శనయై అతిదుఃఖితయై యున్న దేవిని దుఃఖపెట్టుట తగదు. రామభద్రుఁడును పౌరజానపదులు 'ఎల్లెడలను బీభత్సపుఁ గింవదంతిని పర్వించుచు అల్పబుద్ధులు అగ్ని శుద్ధిని నమ్మరైరి గదా' యను హేతువుచే దారుణకృత్యము గావించినాఁడు.

జన.—[రోషముతో] ఆ! అగ్ని యనఁగా నెవఁడు నా ప్రసూతిని పరిశోధించుటకు? కట్టా! రామపరిభూతుల మయ్యును ఇట్లు పలుకుజనులచే మరల పరిభూతుల మగుచున్నాము.

అరుం.—[నిశ్వసించి] ఇట్లే ఇది. నా పట్టియెడ అగ్నియని లఘువు లక్షరములు, సీత యనుటయే చాలును. హా! పట్టీ.

చ. తనయవొ శిష్యవో తనకు, దాని న టుండఁగనిమ్ము; నీదు పా
వనతరశుద్ధి పెంపు దృఢభక్తిని నీయెడఁ నాకుఁ గొల్పెఁ బో.

చినవయ సంట! యింతి వఁట! సీతరో, వందృవ యీత్రిలోకికిఁ;
గొనము లె పూజకుం బద మగుఁ, గొఅగావు వయస్సు, లింగముఁ.

కౌస.—అహో! వేదనలు రేఁగుచున్నవి! [అని మూర్ఛిల్లును.

జన.—హా! ఇ దేమి?

అరుం.—రాజర్షీ, వేటేమి?

ఉ. భూరమణుం డతం, డల ప్రమోదము, లాశిశు, లాదినంబులుఁ,
స్మారిత మయ్యెఁ గూర్మిసఖి సర్వము నిన్గన; దానఁజేసి యీ
ఘోరవిపాకమందు ధృతిఁ గోల్పడి నీసఖి మున్గె మూర్ఛలో;
నారులమ్లానసంబు సుమనస్సుకుమారము గాదె యారయఁ. ౧౦

జన.—అయ్యో అయ్యో, ఎల్లపగిలను నేను క్రూరుఁడ నైతిని; ఏలన నేను చిర కాలమునకుం గనఁబడిన ప్రియమిత్రుని ప్రియభార్యను మైత్రితో చూడనైతిని.

ఉ. ఆయన వోడ్డవియ్యమ్మమతఁడౌఁ బ్రియమిత్రుఁ, డతండె స్వాంతమౌ,
నాయన రూపి హర్షము, సమస్తమునుం బురుషార్థ మాతఁడే,!
మై యగు, జీవ మౌఁ, బ్రియతమం బెది యంతటికన్న నద్ది యౌ,
నైయది నాకు శ్రీలుఁడు మహీంద్రుఁడు పంక్తిరథుండు గాఁడహో!

అకటా! ఈమెయే యా కౌసల్య!

చ. అరిదిగ నీమె కైన బతి కైనఁ నుపాంశున దోసమయ్యె నే,
నిరువు రొకల్లొకల్లపయి నెగ్గులు సెప్పఁగఁ బాత్ర మేనె కా.
సరసత నంతఁ గిన్కకుఁ బ్రసన్నతకు న్మతి కర్త నేన. హా!
స్మరణ మ దేల వచ్చినది! మాడ్పఁ దొడంగిన దర్శి డెందముఁ. ౧౨

అరుం.— హా కష్టము! ఈమెహృదయము చాలసేపు శ్వాసము నిల్చిపోయినందున కఠిన మైయున్నది.

జన.—హా ప్రియసఖీ! [అని కమండలూదకముతో తడుపును.

ఆ. తొలుత నెయ్యకరణి బలుసుఖ మిచ్చుచు
నేకతానముగను హితము సేయు.
పిదప హేతుహీన విద్వేష ఘోర మై
విధి మనోగదంబు వెట్టు బిట్టు. ౧౩

కౌస.—[చేతనం బొంది] హా పట్టి జానకీ! ఎచట నున్నావు? పెండ్లికళ గొప్ప తోడనై, శుద్ధమైన మందహాసాంతరములచే మనోహరమయిన నీ ముఖపుండరీకము కన్నుల యెదుటఁ దోఁచుచున్నది. బిడ్డా, వెన్నెలనిగ్గులు సెదచల్లెడు సుందరాంగకములతో మరల నాయొడి నలంకరింపవే. ఎప్పుడును మహారాజు చెప్పుచుండును 'ఈమె రఘువంశ మహత్తరులకు కోడలేగాని మనకిన్ననో జనకరాజసంబంధముచేత కూఁతురే' అని.

కంచు.—లేని యన్నట్లే.

తే. ఏవురైనను బిడ్డలు భూవరునకు
వల్లభుఁడు మీసరముగ సుబాహురిపుఁడు.
అట్లె నల్వురు వధువులయందు సీత
యనుసుత శాంతవలె ప్రియ యయ్యెఁ గరము. ౧౪

జన.—హా! ప్రియసఖుఁడా, దశరథ మహారాజా! ఇట్లు నీవు సర్వప్రకార హృదయంగముఁడవై యుంటివే, నిన్నెట్లు మఱవ నేర్తును?

మ. వరు నాప్తవ్రజముల్ వధూపితలు సంభావింతు; రావొడ్డయూ
దర మీవియ్యమునందు నయ్యె విపరీతం, బీవె నన్గొల్చుటల్;
హరియించె న్నినుఁ గాల మట్టిని, హృతం బావియ్యపున్బిజ; మీ
నరకాఖిలజగానఁ బాపతతినో నాజీవితం బిస్సిరో! ౧౫

కౌస.—నాకూనా, జానకి! ఏమి చేయుదును! గట్టి వజ్రలేపముచే నంటుకొని బందన గొన్నదియుంబోలె నా పాడు జీవితము మందభాగ్యను నన్ను పీడించుచున్నది!

అరుం.—ఊఱడిల్లుము రాజపుత్త్రీ! బాష్పములను గూడ నడుమ నడుమ ఆఁపుకొనవలసినదే. అదిగాక మఱచితివా, ఋష్యశృంగాశ్రమములో మీ కులగురువు చెప్పిన దానిని? అది రానేవచ్చినది. మఱి మేలొసంగఁ గలదు.

కౌస.—భగవతీ, ఆశ యుడిగిపోయినది.

అరుం.—అట్లైన నది అసత్యమని తలంతువా రాజపుత్త్రీ. సుక్షత్త్రియా దాని నొండుగా భావింపఁ దగదు. అది తప్పక జరుగునదే.

తే. జ్యోతి యావిర్భవించిన యుర్వీసురుల
వాక్కులందు వికల్పంబు వలదు సేయ;
వీరివాక్కున శుభ లక్ష్మి వెలయుచుండు;
విప్లవము చెంద వెందును వీరినుడులు. ౧౬

[నేపథ్యమున కలకలధ్వని]. [అందఱు విందురు.

జన.—నేఁడు శిష్టానధ్యయన మని అడ్డులేక ఆడుకొనుచున్న వటువుల కోలాహల మిది.

కౌస.—పసితనమున సౌఖ్యము సులభము. [నిరూపించి] అహో వీరి నడుమ ఎవరు వీఁడు రామభద్ర లక్ష్మీ పరిశోభితములై ఉదార ముగ్ధ లలితము లైన యవయవములచే మా కన్నులను చల్లఁజేయుచున్నాఁడు?

అరుం.—[ఆనంద బాష్పములతో, స్వగతము] ఇది గదా భాగీరథి నివేదించిన యాకర్ణామృతము. ఇది మాత్రము తెలియకున్నది, ఆయుష్మంతులు కుశలవులలో ఇతఁ డెవరో, అని.

జన.—

మ. సరసేందీవర నూత్నపత్ర మసృణ శ్యామాంగుఁడుఁ, గాక ప
క్షరమా శోభిముఖుండుఁ, బుణ్య రుచిరజ్య స్నాణ వానీకుఁడుఁ;
మరలన్ శైశవ మొందినాఁడు రఘువంశస్వామి నాపట్టి నా,
నెరపున్ దోఁచినమాత్ర ! వీఁ డెవఁడొ నానేత్రంబులందుఁ సుధన్.

కంచు.—ఈ బాలుఁడు క్షత్త్రియ బ్రహ్మచారి యని తలంచెదను.

జన.—అది సరియే. ఏలన:—

మ. ఇరుమైఁ గంకపత్త్ర చుంబిత శిఖై కై కేషుధిన్ వీఁ పునన్,
ఉరమున్ రుర్వజినో త్తరీయముఁ బవిత్రోద్భాసి భస్మాంకమున్,
పరిసందానిత మౌర్వ మేఖల మధోవస్త్రంబు మాంజిష్ఠమున్,
కరమందు న్విలు రావికోల వలయాకల్పాతుసూత్రంబునున్. ౧౪

భగవతి అరుంధతీ, ఈ బాలుఁ డెవ్వరి సుతుఁ డని తలంచెదవు?

అరుం.—మేము ఇప్పుడే వచ్చినారము.

జన.—ఆర్యా గృష్టీ, నాకు కడుం గుతూహలముగా నున్నది. కావున పోయి వాల్మీకి భగవానునే అడిగి రమ్ము ఈ బాలునితోనుం జెప్పుము.—'వీ రెవరో వృద్ధులు నిన్నుఁ జూడఁగోరు చున్నారు' అని

కంచు.— నీ యాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

కౌస.—అట్లు చెప్పిన వచ్చు ననియెదరా?

అరుం.—ఇట్టి నిర్మాణమునకు మంచి నడవడి తప్పునా?

కౌస.—ఆహా! ఏమి! గృష్టి వచనమును వినయముతో విని ఆ బాలుఁడు ఋషికుమారులను వదలి ఇటు మొగంబై వచ్చుచున్నాఁడు.

జన.—[చాల సేపు నిర్వర్ణించి] అహో ఇ ధేమో గాని !

చ. వినయ శిశుత్వ మౌగ్ధ్య పరిపేశల మౌ మహిమాతిరేకమున్
గనుదురు వీనియందు సరిగాఁగ విదగ్ధులు, గానలే రౌరుల్,
కనఁబడి వీఁ డమోహము నకంప్రమునే హరియించె నామదిన్,
ఘనబల మొప్పు నిస్సు నలికం బగు చుంబక ఖండమున్ బలెన్. ౧౯

లవుఁడు.—[ప్రవేశించి, స్వగతము] అజ్ఞాత నామక్రమగోత్రులకు పూజ్యులకే అయినను ఎట్లు అభివాదనము సేయుగునుళి [ఆలోచించి] ఇది మతి యవిరుద్ధమైన పద్ధతి యని పెద్దలవలన వినియున్నాఁడ. [వినయముతో సమీపించి] ఇదె మీకు లవుని యాదలతో ప్రణామ పర్యాయము.

అరుంధతీ జనకులు.—కల్యాణుఁడా! ఆయుష్మంతుఁడవు కమ్ము.

కౌస.— బిడ్డా, చిరకాలము జీవింపుము.

అరుం.—రా రమ్ము పట్టీ [అని లవుని ఒడిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని, అపవారించి] ఆహా! ఒడిమాత్రమే గాక చిరకాలమునకు నా మనోరథముకూడ సంపూర్ణమయినది.

కౌస.—బాలక, ఇటకును కొంచెము రమ్ము [అని అగ్రమున నిలుపుకొని] అహో అలంతిగ విరియుచున్న నల్లగలువవలె శ్యామలోజ్జ్వలమైన దేహబంధంబుచేతనే గాక తామర యాకులను గ్రసించి మధురకంఠమైన రాజహంసంపు నినాదమువలె దీర్ఘదీర్ఘంబైన స్వరముచేత సయితము ఈ నిసుఁగు రామభద్రునిం బోలుచున్నాఁడు. వీని శరీర స్పర్శయు రామభద్రుని శరీర స్పర్శవలెనే నిండారఁ బికసిన పుండరీకపు లోవైపువలె మృదువుగా నున్నది. బిడ్డా, నీ ముఖచంద్రుని చూచెదను [గడ్డ మెత్తి సబాష్పాకూతముగా] రాజర్షీ, కంటివాళి నిపుణముగాఁ బరికించిన ఈ శిశువుముఖము నిశ్చయముగా కోడలి ముఖచంద్రునిం బోలియున్నది.

జన.—కంటిని సఖీ. కంటిని.

కౌస.—అహో నా హృదయము నెట్టి గుట్టునదానివలె ఏమేమో తలంచుచు మిక్కిలి తేలిపోవుచున్నది.

జన.—

ఉ. బాలయు నల్లుఁడున్ సకలభావములం బ్రతిబింబమై రనన్
బాలుని రూపకాంతులు విభాసిలుఁ, బుట్టువినీతి యల్లదే,
ప్రాలును బల్కునల్లె, యనఘుం బనుభావము వారిదే యహో!
యేలొకొ హా! విధీ! పరువు లెత్తెడి నాచలబుద్ధి పైఁ బయిన్. ౨౦

కౌస.—బాలకా, నీకు తల్లి యున్నదా? మీ నాయనను స్మరింతువా?

లవు.—లేదు.

కౌస.—అటయిన నీ వెవ్వరివాఁడవు?

లవు.—నేను వాల్మీకి భగవంతునివాఁడను.

కౌస.—ఓయి బాలకా, చెప్పవలసిన దానిని చక్కఁగా చెప్పుము.

లవు.—నాకు ఇంతయే యెఱుక.

[నేపథ్యమున]

ఓహో సైనికులారా, కుమారుఁడు చంద్రకేతువు ఆజ్ఞాపించుచున్నాఁడు—'ఎవ్వరును తపోవన సమీప ప్రదేశములను ఆక్రమింపఁగూడదు,' అని.

అరుంధతీ జనకులు.—మేధ్యాశ్వ రక్షా ప్రసక్తిచే బాలుఁడు చంద్రకేతువు ఇపుడు వచ్చి చూడ నయినాఁడు. అహో పుణ్యదినము!

కౌస.—వత్స లక్ష్మణుని పుత్త్రకుఁడు ఆజ్ఞాపించుచున్నాఁడని అమృతబిందు సుందరములు అక్షరములు వినఁబడుచున్నవి.

లవు.—అయ్యా, ఎవ రితఁడు, చంద్రకేతుఁడు?

జన.—దశరథ పుత్త్రులను రామ లక్ష్మణులను ఎఱుఁగుదువా?

లవు.—ఎఱుఁగ కేమి? వారే రామాయణ కథా పురుషులు.

జన.—అటయిన నిది యెఱుఁగమి యెట్లు? ఆ లక్ష్మణుని కుమారుఁడు ఇతఁడు చంద్రకేతుఁడు.

లవు.—అటయిన నితఁడు ఊర్మిళ కొడుకు మిథిలాపతికి రాజర్షికి దౌహిత్త్రుఁడు.

అరుం.—[నవ్వి] కుమారుఁడు కథాప్రావీణ్యమును వెలిఁబుచ్చినాఁడు.

జన.—నీ విట్లు కథయందు ప్రవీణుఁడ వని, మఱి యడిగెదము చెప్పుము; ఆ దశరథ పుత్త్రులకు ఏయే పేరుల యపత్యములు ఏయే భార్యలయందు జనించినారు?

లవు.—ఈ కథాంశము మేము గాని ఒరులుగాని విన్నది గాదు.

జన.—ఏమి? కవి రచింపలేదా?

లవు.—రచించినాఁడుగాని ప్రకటింపలేదు. అందులోనే వేఱు సందర్భమున ఏదో యొక భాగమును రసోత్కటమును అభినయార్హముగా రచించినాఁడు. దానిని భగవంతుఁడు వాల్మీకి తనచేతితో స్వయముగా లిఖించి నృత్త గీత వాద్య ప్రయోగ సూత్రధారునికి భరతమునికి పంపినాఁడు.

జన.—ఎందులకు?

లవు.—ఆ భగవంతుఁడు దానిని అచ్చరలచేత ఆడించునుగాక యని.

జన.—ఇదంతయు మాకు ఆశ్చర్యముగా నున్నది.

లవు.—సుగృహీత నామధేయునికి వాల్మీకి భగవంతునికి దానియందు ఆస్థ కడు దొడ్డది. కావుననే ఏ శిష్యులచేత నిచ్చి ఆ పుస్తకమును భరతాశ్రమమునకుం బంపినాఁడో, వారికి తోడుగా ప్రమాదోచ్ఛేదనమునకై ధనుష్పాణిని నా భ్రాతను పంపినాఁడు.

కౌస.—నీకు భ్రాతకూడఁ ఉన్నాఁడా?

లవు.—ఉన్నాఁడు, ఆర్యుఁడు కుశుఁ డని పేరు.

కౌస.—నీకు జ్యేష్ఠుఁ డని చెప్పిన ట్లయినది.

లవు.—అవును, పుట్టుక క్రమములో ఆయన పెద్దవాఁడు.

జన.—ఏమి ఆయుష్మంతులు కవలా?

లవు.—అవును.

జన.—వత్సా, చెప్పుము, ప్రకటించిన కథాభాగము ఎంతదనుక వచ్చినది?

లవు.—వట్టి పౌరాపవాదమునకు జడిసి రాజు వెడలనడిపినదానిని దేవయజన సంభూతను సీతాదేవిని ఆసన్న ప్రసవవేదననే ఒంటిదానినిగా అడవిలో వదలి లక్ష్మణుఁడు మరలిపోయెను.—అన్నంతదనుక.

కౌస.—హా! పట్టీ ముగ్ధా చంద్రముఖీ! ఇప్పుడు ఏకాకినియైన నీదు మైపుష్పమునకు ఎట్టి దైవదుర్విలాస విపాకము సంభవించినదో!

జన.—హా బిడ్డా!

మ. నవ ఘోరాభిభవంబునుం బొరసి, వెంటన్ గానుపుం బ్రొద్దు సం
భవమై, నొప్పులు తల్లడం బిడఁగఁ, గ్రవ్యగ్రాసి సంఘంబులున్
బవిరుల్ సుట్టఁగ, భీత వై నిజము నాపట్టీ 'ననుం గావు కా
వవె నా నాయన!' యంచు న న్దలఁచుచున్ బల్మాఱు వాపోయితే!

లవు.—[అరుంధతిం గూర్చి] అమ్మా, వీ రెవరు?

అరుం.—ఈమె కౌసల్య, ఈయన జనకుఁడు.

[లవుఁడు బహుమాన ఖేదకౌతుకములతో కాంచును.

జన.—అహో దురాత్ములైన పౌరుల కరుణలేమి! అహో! రాజు రాముఁడు తొందరపడుట!

శా. ఈ విశిఖాశని ప్రహతి నెంతయు నారయ, నాకు క్రోధాగ్ని కిన్
సావి యిదే భగాలు మని శాపమొ చాపమొ పూని మండఁగాన్;

కౌస.—భగవతీ, రక్షింపు రక్షింపు. సముదాయింపుము కుపితుని రాజర్షిని.

అరుం.—

తే. మానఘనుల కదే యవమానితులకుఁ
బ్రాజ్ఞ సమ్మత మగునట్టి పాచితంబు;
రాజ, నీ పట్టి కాఁడె శ్రీరాముఁ డనఁగ?
పాలనీయులు గారె కృపణులు ప్రజలు? ౨౨

జన.—

కా పవి రాముపైఁ, నతఁడు గాఁడె మదాత్మజభాండ? మాదటన్
బ్రోవక తప్పునే ద్విజని పోత జర ద్విక లాబలా తతిన్? ౨౩

వటువులు.—[సంభ్రమంబునం బ్రవేశించి] కుమార కుమార! గుఱ్ఱము గుఱ్ఱమని ఒక భూతవిశేషము జనపదములలో నుండు నని విందుముగదా, అది యిప్పుడు మనకడకు ప్రత్యక్షముగా వచ్చియున్నది!

లవు.—గుఱ్ఱ మని పశుశాస్త్రమంటే గాక సంగ్రామశాస్త్రమందుఁ గూడఁ బఠితము. మఱి చెప్పుఁడు దాని స్వరూపమును.

వటు.—వినుము.

మ. వెనుక న్దోఁకను దాల్చు విప్పుగ, సదా వే దాని నాడించెడిన్,
మొనయున్ దీర్ఘముగాఁగఁ గంఠము, ఖురంబు ల్దానికి న్నాల్గె సూ,
తిను లేఁబచ్చిక, నామ్రమాత్రములుగా దించున్ శకృత్పిండముల్
చను దూర మ్మది, యేల వర్ణన? కనన్ జన్దెమ్ము, రా, రా, వెసన్. ౨౪

[అని దఱిసి అజినమునుం జేతులనుం బట్టుకొని లాగుదురు.

లవు.—[సకౌతుకోపరోధ వినయముగా] పెద్దలారా, చూడుఁడు చూడుఁడు వీరు నన్ను లాగికొని పోవుచున్నారు. [త్వరగా పరిక్రమించును.

అరుంధతీ జనకులు.—ముద్దులాఁడు కుతూహలమును నెఱవేర్చుకొనును గాక.

కౌస.—భగవతీ, వీనిం గనుచుండనేని బ్రదుక నని తోఁచుచున్నది. కావున ఒండెడకేఁగి చూచెదనుఁగాక అరుగుచున్న దీర్ఘాయువును.

అరుం.—వాఁడు కుతూహలంబున అప్పుడే దూర మేఁగినాఁడు, నీ కెట్లు కనఁబడును?

కంచుకి—[ప్రవేశించి] భగవంతులు వాల్మీకివారు సెలవిచ్చినారు:-"దీనిని ... ఁ సమయములో ఎఱింగెదరు," అని.

జన.—ఇదేమో అతి గంభీరము కాఁగలదు. భగవతీ అరుంధతీ; సఖి కౌసల్యా ఆర్యుఁడా గృష్టి, స్వయముగానే పోయి భగవంతుని ప్రాచేతసుని దర్శింతము.

[వృద్ధవర్గము నిష్క్రమించును.

వటు.—కుమారా, ఆ వింతను జూడుము.

లవు.—చూచితిని, గ్రహించితిని. నిశ్చయముగా నిది అశ్వమేధపు గుఱ్ఱము.

వటు.—అదెట్లు తెలియును?

లవు.—ఓరి మూర్ఖులారా, చదివితిరి గదా మీరు ఆ కాండమును, ఏమి చూడరా? ప్రత్యేకము నూఱుగురు కవచధరులు దండాయుధులు తూణీరధరులును రక్షకులు; అట్టివారితో నిండుకొనుచు ఈ దండు కనఁబడుటలేదా! నా మాట నమ్మకేని పోయి అడుగుఁడు.

వటు.—ఓహోయి, ఎందులకయ్యా ఈ గుఱ్ఱము పరవాగపు గల్గనై సంచరించుచున్నది?

లవు.—[ఆసతో, ఆత్మగతము] అహహా! అశ్వమేధ మనునది సర్వవిజయులైన క్షత్త్రియులకు స్వమహిమ ప్రఖ్యాపకము ఇతర క్షత్త్రియుల నవమానించునది, ఉత్కర్షము పరీక్షించు గొప్ప యొరగల్లు.

[నేపథ్యమున]

తే. అశ్వ మిదె, కేతనం బిదె, యంతె గాక,
సప్త లోకైక వీరుఁ డై ఖ్యాతలంబు
నదశముఖకులముగఁ జేసినట్టి తేని
వీర వాదంపుఁ జాటింపు విశ్వమునకు, ౨౫

లవు.—[వ్యథతోనుం బోలె] అహహా! రగిలించుచున్నవి యక్షరములు!

వటు.—ఏమన్నాఁడు? ప్రాజ్ఞుఁడు గదా కుమారుఁడు.

లవు.—ఓహోయి, ఇట్లు పలికెడరే! పృథివిలో క్షత్త్రియులు లేరనుకొన్నారా యేమి?

[నేపథ్యమున]

ఓరి! మహారాజునెదుర క్షత్త్రియు లెవరురా?

లవు.—ఛీ జాల్ములారా?

తే. ఉందురే నట్టివారు తా ముండ్రు గాక;
వింతగా నొం డి దేటికి వెఱపుబొమ్మ?
ఏల పలుమాటఁ? బిదె చూడుఁ, డీక్షణాన
మీ పతాకను నేను బల్మిని హరింతు. ౨౬

ఓరోరి వటువులారా, బెత్తములతోఁ గొట్టి మరలింపుఁడు ఈ గుఱ్ఱమును, ఇది రోహిత మృగముల నడుమ విహరించుచు చరించునుగాక.

పురుషుఁడు.—[సగర్వముగఁ ప్రవేశించి] ఛీ ఏమిరా యీ తుంటరితనము? ఏమి పలికితిరి? ఉగ్రులు నిష్కరుణులు లెక్కసేయ మించినవారు ఆయుధీయులు, శిశువు పల్కినను గర్వితవాక్కును సహింపరు. శత్రునిమర్దనుఁడు రాజపుత్త్రుఁడు చంద్రకేతువు ప్రశాంతమయిన తపోవనమును కనుంగొను కుతూహలిత హృదయుఁడై పోయియున్నవాఁడు మగిలి రాకమునుపే, ఈ చెట్లగుబురులు దాఁటి త్వరితముగా పాఱిపొండి.

వటు.—కుమారుఁడా, ఈ గుఱ్ఱము జోలి మన కేల? నిన్ను ఆయుధీయ శ్రేణులు శస్త్రములు జళిపించుచు బెదరించుచున్నారు. ఇచటికి ఆశ్రమపదము దూరముగా నున్నది; కావున రమ్ము లేడి గంతులతో పాఱిపోవుదము.

లవు.—[నవ్వి] ఏమి శస్త్రములను జళిపింతురా! [విల్లెక్కు వెట్టుచు]

తే. జ్యారసన యుత్కటార్తిదంష్ట్రలను జుట్టఁ
బ్రోద్గిర ద్ఘన ఘర్ఘర స్ఫూర్జనంబు
అశన సక్త కఖ త్కృతాం తాస్య యంత్ర
జృంభ వికటోదరము గాత మీ ధనుస్సు. ౨౭

[యుద్ధోచితము పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కౌసల్యాజనకయోగ మను

చతుర్థాంకము సమాప్తము.

పంచమాంకము

[నేపథ్యమున]

ఓహో సైనికులారా, దొరకినది దొరకినది ప్రాపు మనకు ! ఇదిగో !

తే. దురము విని సత్వర సుమంత్ర తున్న వల్గ
దశ్వమునఁ దేర నుత్ఖాత హాననములకుఁ
కోవిదార ధ్వజంబు వ్యాఘూర్ణితముగ,
బాసటగఁ జంద్ర కేతువు వచ్చె మనకు. ౧

[అంతట సుమంత్రుఁడు తోలుచున్న రథమున చాపహస్తుఁడు సాశ్చర్యహర్ష సంభ్రముఁడు చంద్రకేతుఁడు ప్రవేశించును.]

చంద్రకేతువు.—ఆర్యుఁడా, సుమంత్రుఁడా, చూడుచూడు.

తే. అలంతి కిన్కకుఁ గెంపార నాస్యలక్ష్మి,
వితత గుణ గుంజ దార్త్రి యగా వింటిచేతఁ
గోల్తలఁ గురియుఁ బంచశిఖుండు వీఁడు
వీర పోతుండు చములపై విశిఖహిమము. ౨

తే. ఒంటి మునిజనశిశువు సైన్యోదరమున
ననధిగత రఘువంశ నవాంకుర మనఁ,
గృత్త కరికట గ్రంథి తాంకృతి సమిద్ధ
విశిఖ నియుతుండు, నాకు బల్వేడ్క సేయు. 3

సుమంత్రుఁడు.—ఆయుష్మంతుఁడా,

తే. అతిశయిత సుర దనుజ మహాప్రభావు
నీకె యెనరూపునాని నీ నిసుఁగుఁ గాంచి,
కుశికనందన మఖ రిపు విశసనమున,
ధనువు నెత్తిన రఘునందనుని స్మరింతు. ౪

చంద్ర.—ఒంటిగాని నితనిం గూర్చి పెక్కండ్రు పనిసినటుల గన నామదిలో లజ్జ పొడముచున్నది.

తే. వీని శిశు నొంటి రణధురా విస్ఫురాంశు
కందళ కరాళ శస్త్రభృద్ బృందములును
స్వర్ణ ఘుంటికా ఝణఝణ త్స్యందనములు
దాన దుర్దిన గజవారిదములుఁ బొదివె. ౫

సుమం.—వత్సా, వీ రందఱు నెుత్తనుగాఁ బయినోస్తను యితని నేమి సేయఁ గలరు? ఒక రొకరుగా సైనచోఁ జెప్పవలయు నా?

చంద్ర.—ఆర్యా, త్వరగా తోలుము, త్వరగా తోలుము; ఏలన, ఇతఁడు మన యాశ్రిత జనమును మెండుగా పరిమార్పం దొడంగినాఁడు! అదె చూడుఁడు:—

మ. గిరికుంజేభము లాత్తకర్ణరుజతన్ గీపెట్టి ఘూర్ణిల్లఁగా,
గురుభేరీధ్వని పుష్టమున్ గుణ మహాఘోషంబుఁ బర్వించుచున్,
స్ఫుర దుగ్రోత్ప్లుత రుండముండములచే శూరుండు చేసెన్ గదే
పరితృప్యల్లయకాల వక్త్రవిఘస వ్యాకీర్ణలన్ భూములన్. ౬

సుమం.—[స్వగతము] ఇట్టి వీనితో నెట్లు బాలుని చంద్రకేతుని ద్వంద్వయుద్ధమున కంగీకరింతును? [ఆలోచించి] అట్లన్న నెట్లు? ఇక్ష్వాకు గృహ వృద్ధులము గదా మేము. దురము సంభవించినప్పుడు ఒండుగతి యేమి?

చంద్ర.—[విస్మయ లజ్జా సంభ్రమములతో] ఇసీ ఇసీ, నా సైన్యములు అన్ని కడలను విఱిగి పాఱుచున్నవి.

సుమం.—[రథవేగము నభినయించి] ఆయుష్మంతుఁడా, ఆ వీరుఁడు మాట వినికిపాటి చేరువకు వచ్చినాఁడు.

చంద్ర.—[విస్మృతి నభినయించి] ఆర్యా, ఆ చెప్పినవారు ఇతని పే రేమని చెప్పినారు?

సుమం.—లవుఁ డని.

చంద్ర.—

తే. ఓలవా, యోమహాభుజ, యేల యిట్లు
సైనికులమీఁద నీకు నీసంభ్రమంబు?
నేన వచ్చితి నిదిగో నన్నే దఱియుము;
తేజము లయించుఁ గావుతఁ దేజమందు. ౭

సుమం.—కుమారా, చూడు:—

తే. నీవు చీరినమాత్రఁ గ్రేణించి తిరిగెఁ
బరిని ద్రచ్చుటమాని యీ బిరుదు నిసుఁగు,
ఘనరవమున కిభాళిమర్దనము మాని
వడిఁ దిరుగు దృప్త సింహశాబంబు వోలె. ౮

[అంతట వడిగా నుద్ధతముగా నడచుచు లవుఁడు ప్రవేశించును.]

లవుఁడు.—బళీ రాజకుమారా, బళి, సత్యముగా ఐక్ష్వాకుఁడవే సుమా నీవు. ఇదే నేనును వచ్చినవాఁడనే.

[నేపథ్యమున బలు కోలాహలము]

లవు.—[ఆవేగముతో మరలి] ఇసీ! విఱిగి పాఱియు మరలి వచ్చి కలనిం జొచ్చి చుట్టును ముట్టడించి సేనాపతులు నన్ను ఏయుచున్నారు! ఛీ జాల్ములారా!

ఉ. అంతటఁ జేర్చు నీరణరసాకుల సంకుల సైన్యఘోష మ
త్యంతకరాళ మత్ప్రతిఘయం దవుతఙ్ఙ గబళంబు తద్ద; క

ల్పాంత మరుద్బలేరిత మహార్ణవ వార్ఘహారి ప్రభూరము
డ్భ్రాంత కుభృద్దళిక్షుభిత బాడబవహ్ని శిఖాంతతిఁ బలెన్. ౯
[అని పరిక్రమించును.

చంద్ర.—ఓహోయి కుమారుఁడా,

తే. ప్రియుఁడ వత్యద్భుత గుణాతిశయత, నాకు
దానఁ జెలి వౌదు, నాది యంతయును నీద,
అని యొన ర్తమి నిజ పరిజనము మీఁద?
దోర్బలకషంబు చంద్రకేతుండు రమ్ము. ౧౦

లవు.—[హర్ష సంభ్రమములతో మరలి] మహానుభావుఁడీ సవితృవంశ కుమారుఁడు! అహో ప్రసన్న కర్కశ మీతని వినపచన ప్రయోగము! కానున, వీరలతో నేమి? ఇతని నే గౌరవించెద.

[మరల నేపథ్యమున కలకలము.]

లవు.—[క్రోధనిర్వేదములతో] ఇసీ! ఈ పాపులు నీగ సంవాదమునకు విఘ్న మాచరించుచు నన్ను ఖినీకరించుచున్నారు! [అని వెనుకకు మరల్చి నడుచును.

చంద్ర.—ఆర్యా, చూడఁదగినదానిని దీనిని చూడుము:—

తే. మ్రోల నను సకుతుక దర్పమున గుఱి యిడి,
పిఱుఁద బలము లఱుమ, వీఁడు వింటి నెత్తి,
తాల్చు ద్వేధా సముత్థ వాత్యా ప్రణున్న
మాఘవత చాపధర మేఘ మంజిమమును. ౧౧

సుమం.—కుమారుఁడే యీతనిం జూడఁగా నను నేర్చును, నేను కేవలము విస్మయముచేత పరవశుఁడనై యున్నాను.

చంద్ర.—ఓహో రాజులారా,—

తే. వేనవే లొంటి, రథ గజ వీతిగతులు
పత్తిఁ, గవచులు మేధ్యచర్మోత్తరీయు,
ముదురువారలు లేమేని ముద్దునిసుఁగుఁ,
బైకొనెద రిది వన్నెయే మీకు మాకు? ౧౨

లవు.—[మనోవ్యథతో] ఏమి యిసీ ఇతఁడు నన్ను కనికరింపఁడిని! [ఆలోచించి] కానీ, కాలహరణము తప్పించుటకై జృంభకాస్త్రముచే నిఖిల సైన్యములను ప్రసుప్తి నొందించెద. [అని ధ్యానము నభినయించును.

సుమం.—ఏమి యిది! ఉన్నట్టే ఉండి సేనాకలకలము అణఁగిపోయినది! వత్సా, కుమారుఁడు జృంభకాస్త్రము నభిమంత్రించినాఁ డని తలంచెదను.

చంద్ర.—అందులకు సందేహ మేమి ?

తే. తమములయు మించులయు బెడిదంపుఁ బెనపు
కనెడు కంటిని గ్రస్తము_క్తముగ నొంచు,
చిత్తరువువోలె మఱి దండు చేష్టఁ దక్కె;
జృంభకాస్త్రం బజితవీర్య మేచు నిజము. ౧౩

సుమం.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యము!

శా. పాతాళోదర సాంద్ర సంతమస గుంభ శ్యామముల్ వ్యుత్తప
ద్రీతి జ్వాల కరాళ కద్రువులు పర్వెన్ జృంభకంబుల్ దివిన్
భూతాంతంబున నుద్ధతానిలము లున్మూలించి పై రువ్వ సం
ఖ్యాతీతాభ్రతటి త్కడారగుహా వింధ్యాగ్రంబులం బోలుచున్.

వీనికి జృంభకాస్త్రములు ఎట్లు వచ్చియుండును ?

చంద్ర.—వాల్మీకి మహామునివలననుండి యని తలంచెదను.

సుమం.—వత్సా, ఈయనకు అస్త్రములయందు వ్యవహారము లేదు, జృంభకముల యందు బొత్తిగా లేదు, ఎట్లన:—

తే. ఇవి యపత్యంబులు భృశాశ్వ ఋషికిఁ జూవె;
అతని నుండియె గాధేయు నధిగమించె.
నంత నాతని సంప్రదాయంబు వలన
రామ భద్రునియందుఁ దిరంబు లయ్యె. ౧౪

చంద్ర.—ఇతరులు గూడ మేటిమొత్తములుగా పెరుఁగుచుండు సత్త్వప్రకాశములచే విరాజిల్లువారు, మంత్రద్రష్టలు స్వయముగా కందురు.

సుమం.—వత్సా, హెచ్చరికగా నుండుము ప్రవీరుఁడు వచ్చినాఁడు!

కుమా.—[ఒం డొరులం గూర్చి] అహో ప్రియదర్శనుఁడు కుమారుఁడు! [స్నేహానురాగములతో కాంచి]

ఉ. ఆతత సద్గుణోచ్ఛ్రియమొ హారి మిథోవచన ప్రభావమో,
భూతజని ప్రసిద్ధ దృఢమూత మనఃస్థ చిరత్న మైత్రియో,
ఖ్యాతము గాక యుండ విధి యాఁపిన చేరువ బంధుభావమో
యీతనిఁ గాంచినంత రచియించెఁ దదేకమయంబు నామదిన్. ౧౬

సుమం.—[స్వగతముగా] ఇది జీవితస్తనము, ఏ దశ—బింభ్యక్కనియందు రక్షమయం బగు స్త్రీ ప్రతిజనించును. దీని నే నాటకులు శాంగాస్త్ర్య, మానినయు నమూరాగమనియు వ్యవహరింతురు. దానిని శ్రోస్ని స్త్రీవగాని ప్రస్తూయనుగా పెద్దలు వర్ణించెంతురు.

తే. హేతుశూన్యం బయిన పక్షపాతమునకుఁ
గలుగ దెట్టకునే భంగకారణంబు
స్నేహమయతంతు వయ్యది చెదరనీక
లోని మర్మాళిఁ గట్టు ననూనపటిమ. ౧౭

కుమారులు.—[ఒండొరులం గూర్చి]

తే. మెఱుఁగిడిన రాజపట్టంపుమించు మించు
నీ వపువు నంగగములతో నెట్లు నొందు?
ఇది దొరకినంతఁ బరిరంభణేచ్ఛచేతఁ
బులక నిబిరీస మయ్యె నామూర్తి యెల్ల. ౧౮

ఉ. కైదువు నెత్త కేకరణిఁ గ్రాంత పరాక్రమము ముట్టఁగా నగుర్?
కైదువె యాత్మగోచరముగాని ప్రవీరునిమీఁద నేటి కౌ?
కైదువు గొన్నవీని కనిఁ గాక తొలంగిన వీఁడె యే మనుర్?
హా! దవు నేయు వీరసమయంబు ప్రసోద్ధతి స్నేహమార్గముర్. ౧౯

సుమం.—[లవునిఁ గాంచి, సబాష్పము ఆత్మగతము] హృదయమా! ఏమి వేఱు తెఱఁగున వికల్పించెదవు!

తే. ఎది మనోరథముల కెల్లఁ దా బీజంబొ,
దైవ మాదిలోనె దానిఁ గొనియె,
లీవఁ గమిచి మున్ను తెమలించి నైచినఁ
బూవుమొగ్గ యెట్లు పొడముఁ బిదప. ౨౦

చంద్ర.—ఆర్యా సుమంత్రుఁడా, తేరు దిగియెదను.

సుమం.—ఎందుల కట్లు చేసెదవు?

చంద్ర.—ఏల యన నీ వీరపురుషుఁడు దానం బూజితుఁ డగును, అదియుంగాక ఆర్యా, క్షత్రధర్మంబును పరిపాలితం బగును.—"రథస్థులు పాదచారునితో పోరరు" అని గదా శాస్త్రజ్ఞులు పల్కుదురు.

సుమం.—[ఆత్మగతము] అయ్యో నాకు కష్టము సంభవించినది.

తే. న్యాయ్య మైనయట్టి యాచారమున కెట్లు
హాదన నన్నుఁబోఁటి యడ్డువెట్టు?
అట్లు సేయ కొండెననుమతించెడు నెట్లు
సాహసైకరసవశంపుఁ గ్రియకు? ౨౧

చంద్ర.—మా నాయనగారు కూడ వారి నాయనగారి సఖుని ధర్మసంశయములయందు ఆర్యునే అడుగుదురే, ఇట్లుండ ఏల ఆర్యా ఆలోచించెదవు?

సుమం.—ఆయుష్మంతుఁడా, ధర్మసమ్మతముగానే నీవు సమకట్టితివి.

క. ఇది సంగ్రామ న్యాయం,
బిది సూవె సనాతనంపు టీడిత ధర్మం,
బిది పౌరుష చారిత్రపుఁ
బదవి సుమా యనయము రఘుపంచాస్యులకున్. ౨౨

చంద్ర.—ఆర్యుని వచనము సాటి లేనిది.

క. ఇతిహాసంబు పురాణము
శ్రుతి స్మృతి ప్రోక్త ధర్మసూక్ష్మ క్రమముల్
మతిలో ననయము మీఁకే
స్థితిఁ గొనును రఘుప్రవరుల స్థితితోఁ గూడన్. ౨౩

సుమం.—[స్నేహముతోఁ గవుఁగిలించి]

తే. నిన్న మొన్నటి నిసుఁగె తా మన్నిగొనియె,
నీజనకుఁ డింద్రజిత్తునే; నేఁటి కతని
పట్టివి ప్రవీర వృత్తంబు పట్టి తీవు;
బాపు దశరథకుల మొందెఁ బో ప్రతిష్ఠ! ౨౪

చంద్ర.—[కష్టముతోఁ]

తే. ఇనకుల జ్యేష్ఠుఁడు ప్రతిష్ఠ నెనయ కుండ
మాకులమునఁ బ్రతిష్ఠ యన్మాట యేట?
నని యలందురుచుందురే యాత్మలందు
మాన కతరులు మువ్వురు మాజనకులు. ౨౫

సుమం.—చంద్రకేతుని యీ వచనములు హృదయ మర్మములను విదారించుచున్నవి!

లవు.—అహో ! రసము మిశ్రీభూతముగా నున్నది !

మ. నెలను విభావితానన మహానీయుఁ గుముద్వతి యెట్లొ యట్లె యీ
చెలువుని నాదుదృష్టి దరిసించి ముదంబుధి నోలలాడెడిన్;
కలిత ఝణత్క్రియా క్వణిత కార్ముక మీభుజ మున్నదో సము
జ్జ్వలిత కరాళి తోల్బణరసం బనయం బనికే ప్రియంపదున్. ౨౬

చంద్ర.—[దిగుచు] ఆర్య, సౌమిత్రుఁడను చంద్రకేతుఁడను అభివాదనము చేయుచున్నాను.

సుమం.—

తే. అజిత మూర్ధస్వి పుణ్యంబు నైన తేజు
నీకునుం దొల్లిటి కకుత్థ్సునికిని బోలె
కోలవడని శ్రేయములకుఁగాఁ గూర్చుఁగాత
శాశ్వతుఁడు కిటివేల్పు ప్రసన్నుఁ డగుచు. ౨౭

మఱియు:—

సీ. త్రయీ వ్యాత్మ దేవుండు త్వద్గోత్రకందంబు
సవిత గాచుత నిన్ను బవరమందు,
గురుఁడు నీకును నీదు గురులకు నైత మా
శీర్వదించుత నిన్ వసిష్ఠమౌని,
వార్ధక శ్రవసములు వైనతేయంబులు
సామీరణములు వైశ్వానరములు
ప్రాచేతసములు నౌ బలపరాక్రమములు
నీయందుఁ దిరములై నెగడుఁగాక,
తే. అన్నిటికి హెచ్చుగా నీకు నచ్చుఁగాత
జయము శ్రీరామ లక్ష్మణ శయవిహారి
చాపశింజినిఁ బుట్టి రక్షఃపరిబృఢు
మానస మగల్చు ఠంకార మంత్రఘోష. ౨౮

లవు.—కుమారా, నీవు రథమం దుండినచే నిక్కలి శోభించెదవు. వలదు, అత్యాదరము వలదు.

చంద్ర.—అటయిన మహాభాగుఁడు వేటొండు రథము నలంకరించుఁగావుత.

లవు.—ఆర్యా, తే రెక్కింపుము రాజపుత్త్రుని.

సుమం.—నీవును చంద్రకేతుని వచనము నంగీకరింపుము.

లవు.—నిజోపకరణముల నుపయోగించుటకు విచారమేల? కాని మేము అడవిలో పెరిఁగినవారము, రథచర్య నెఱుంగము.

సుమం.—వత్సా, దర్ప సౌజన్యములకు తగినట్లు ఆచరించుటకు ఎఱుఁగుదువోయి. ఇట్టి నిన్ను ఐక్ష్వాకుఁడు రాజు రామభద్రుఁడు చూచినచో స్నేహముచేత అతని హృదయము కరంగి ప్రవహించును.

లవు.—ఆర్యా, ఆ రాజర్షి దొడ్డవాఁ డని వినికి. [సలజ్జముగానుం బోలె]

ఉ. ఏమును నీక్రియన్ గ్రతుల కెగ్గొనరించెడుపాటి గాము సూ;
భూమిపు నెవ్వఁ డాయన నపూర్వ గుణోజ్జ్వలు మెచ్చఁడైనన్,
ఆమెయి సర్వబాహుజ భుజౌజము ధిక్కృతిసేయు నశ్వర
క్షా మను జాతివాదము వికారము గొల్పెను మానసంబునన్. ౨౯

చంద్ర.—[సస్మితము] ఏమి నీకు నాయన ప్రతాపోత్కర్షమందును అసహనమా!

లవు.—అసహన ముండుఁగాక లేకుండుఁగాక. ఒకటి యడిగెదను. ఆ రాజును రాఘవుని దాంతుఁడని విందుము. ఆయన తాను గర్వితుఁడు గాఁడు, తత్ప్రజలయందును గర్వము కలుగదు. అట్లుండ అతని మనుష్యులు రాక్షసవాక్కును పలుకుచున్నారేమి?

ఆ. ఋషులు వెట్టినుడువు దృష్టని నుడువును
జాటినారు రాక్షసం బటంచు;
ఎల్ల వైరములకు నల్లదే తల్లి సూ,
ఎల్ల లోకముల కదే యలక్ష్మి. 30

ఇట్లని గదా దానిని నిందింతురు. ఇతరము నిట్లు స్తుతింతురు:—

తే. కోర్కులను బిండు, దురితమున్ గూలఁజిమ్ము,
నీనుఁ గీర్తి, నలక్ష్మిని బో నదల్చు;
దాని మంగళములమాత సూనృతోక్తి
ధీరులు వచింపుదురు కామధేను వంచు.

సుమం.—పావన స్వభావుఁ డీకుమారుఁడు వాల్మీకి శిష్యుఁడు. ఋషి యొసం
[illegible] గనుచేత కరము సమత మగుదానిం బలుకుచున్నాఁడు.

లవు.—చంద్రకేతుఁడా, నీ వంటివే "నాయన ప్రశాసితృత్వ [illegible] సయితము నీకు అసహనమా" అని, దానింగూర్చి [illegible]—నిట్టి విషయములా ఏమి క్షత్త్ర ధర్మములు?

సుమం.—ఐక్ష్వాకుని దేవుని ఎఱుంగవు. [illegible], అతిప్రసంగము మానుము.

తే. ఎక్కటివై సైనికులను
జక్కాడితి బిరుదు మెఱసి, సత్యము; కాని.
యక్కజుని జామదగ్న్యుని
నుక్కు ముడఁచినతని నీకు నొప్పునె యాడఁగ. 3౨

లవు.—[సహాసము] ఆర్యా, ఆ రాజు జామదగ్న్యుని [illegible] డని ఏమి పెద్ద వాదముగా నున్నదే!

తే. నిజము వాక్కున వీర్యంబు ద్విజుల కుండు,
బాహు వీర్యంబొ యది యుండు బాహుజులకు,
జామదగ్న్యుండు పొఱుండు శస్త్రముంటె,
నతని నణఁచిన యా రాజు నుతికి దగునె? 33

చంద్ర.—[వ్యథతో నుంబోలె] ఆర్య ఆర్యా, ఏల యీ మాట [illegible] మాట!

ఉ. ఈతఁ డెవండొ యిప్పుడె మహీన్ వెలసెన్ బురుషుండు క్రొత్తగా!
నీతఁడు వీరుఁగా గొనఁ డకే భగవానుని జామదగ్న్యునిన్!
ఆతత సప్తలోక సతతాభయదాన ధురంధరంబు వి
ఖ్యాతిగ తాతపుణ్య చరితాద్భుత మేని యెఱుంగఁ డయ్యరే! 3౪

లవు.—రఘునాథుని చరితమును మహిమను ఎవఁ డెఱుంగఁడు. చెప్పినం గొంచెము చెప్పవలసినదియుం గలదు. అది యేమి ఎఱుఁగుదువటే!

ఉ. ఉందురు జ్యాయసుల్ తడవ నొప్పదు వారిచరిత్ర యుండ నీ;
సుందుని నాఁటిఁ గూల్చిన విశుద్ధయశోనిధుల మ్మహామహుల్;
ముందడుగుల్ ఖరాజి నవి మూఁడకుతోభయముల్ సెలంగవే?
యింద్రజు నేయు నేరుపును నెల్లజనంబులు మెచ్చుకొన్నదే! 3౫

చంద్ర.—తాతదూషణ ఛిన్నమర్యాదుఁడా! అతిగా స్రేలుచున్నావు!

లవు.—ఆహా, నా మీఁద నే బొమలు ముడించుచున్నాఁడే!

సుమం.—వీరి కోపము రేఁగినది, కావున నే.

మ. తలకట్టుల్ గుదియించుఁ గ్రోధజనితోత్కంపంబు, స్ఫారాంబకం
బులు రక్తోత్పలకల్పముల్ స్వయముగాఁ బొందెన్ బయిన్ రక్తిమన్,
పొలుచున్ వక్త్ర మకాండతాండవకన ద్భ్రూభ్రియుగ్మ భంగంబుచే
నెల నుత్ఫుల్లకళంకమున్ నలము నున్నిద్రాళినిం బోలుచున్. ౩౬

కుమారులు.—మఱియిటనుండి పోరాటమునకుం దగిన తావునకు నడుతము.

[అని యందఱు నిష్క్రమింతురు.

కుమార విక్రమ మనెడి
పంచమాంకము సమాప్తము.

విష్కంభము

[అంతట ఉజ్జ్వలం బగు విమానమున విద్యాధర మిథునము ప్రవేశించును.]

విద్యాధరుఁడు.—ఏమి యీ యాశ్చర్యము! ఈ సూర్యవంశ కుమారుల దబ్బాటు పోరితములో శస్త్రలక్ష్మి ప్రజ్వలిత మగుడు తదీయ విక్రాంత చర్యలు దేవాసురులనుం గూడ అబ్బురంబొందించి తబ్బిబ్బు గొల్పుచున్నవి. అది యెట్లన్న—ప్రేయసీ, చూడు చూడు.

తే. క్వణిత కింకిణీ ఝుణఝుణ త్కంకణమున
గురుగుణాటనీ కృత కరాళ రణితమున
వింట గొరకలు గురియు నీవీరుల యని
భువన భీషణ మేచు నద్భుతము మీఱ. ౧

క. ఇరువుర కల్యాణముకై
శరధర గంభీర గర్జ చాద్పున నులియన్
సుర దుందుభు లివె కడుకొనె
దురదుర నభమందు దుందుభిదుందు మ్మనుచున్. ౨

కావున నిపుడు ఎడతెంపు లేక వీరిపై నిండార విరిసిన యందంపుఁ బసిండి నెత్తమ్ముల దట్టంపుఁ దంపరలతోడను, కల్ప వృక్షముల మణిక్రొమ్మొగ్గ ముత్తముల తేనె బొట్టులతోడను నింపారునట్టి పూలవాన గురియుంగాక.

విద్యాధరి.—అటయితే ఏమి యిది ఆకస్మికంగా, పేలిన మెఱుపు తీగలపిండు గూలంగా క్షణంలో ఆకాశమంతా పసుపు పాఱినట్లయినది!

విద్యాధరుఁడు,—ఇదేమి యిప్పుడు!—

క. సురశిల్పి నిజదుహితకై
తరువడినిడ నుడియు చెరియు తరణిమహాస్సో!
స్మరహరుని ఫాలదేశముఁ
బొరసిన చిచ్చులుకుకంటి పుటభేదంబో? 3

[ఆలోచించి] ఆ తెలిసినది. బాలుఁడు చంద్రకేతువు ఆగ్నేయాస్త్రము ప్రయోగించినాఁడు. ఇది దాని నిప్పుకప్పులు పర్వ్వ(ప్రా)కల్లికలు. అట్లే ఇపుడు;—

తే. కమరి డాల్జల్లులును గర్బురములు గాఁగ
నోహటిల్లి పఱచె వెస దోర్వ్యరథాళి.
కేతన పటాంచలములందుఁ గీల లొందె
మసృణ ఘుసృణచ్ఛురణ విభ్రమమును క్షణము. ౪

అహో! లేవనే లేచినాఁడే గంధావిళాలు పిసాగుఁ గునిఁచులవలె బెట్టిదంబులగు మిడుంగురుల విరివితో, నిడుద మొత్తములుగా సెగలఁ బ్రాఁకి నాకుచున్న జ్వాలల సంభారములతో భయంకరుఁడైన యగ్ని భగవంతుఁడు! ఇతని వేఁడి ఇక్కడికిని దుస్సహముగానే యున్నది. కావున ప్రియను నా యుడలితోఁ గప్పి దవ్వుగాఁ బోయెను.

[అట్లు చేయును.

విద్యాధరి.—బాపురే! హిమలంపు ముత్తెసరంపు నున్నని నిండుతాకుడువంటి నాథుని నెమ్మేని తాకుడుచేత సంతోషాన కళ్లు మూతపడి నా వేఁడి ఆఱిపోయినట్లుంది.

విద్యాధరుఁడు.—ప్రాణేశ్వరీ, ఇట నే నేమి చేసితిని? అయినను,

క. ఎది ప్రియజన మగు నెవరికి,
నది యేమో వింతద్రవ్య మగు వారలకుఁ;
అది తా నేమియుఁ జేయక,
విదుల్చు దుఃఖముల సౌఖ్య వితతులచేతన్. ౫

విద్యాధరి.—ఏమి యిది! ఎడంలేక దువాళిస్తూ సుడులుపడుతూవున్న మెఱుపు తీగలనేటి సొంపుల యలంకారంతో, సాగరోత్కృష్ట నెమళ్ల మెడలలాగ శ్యామలమైన నీటి మబ్బులు ఆకాశమంతా ఆవరించినవి?

విద్యాధరుఁడు.—సఖి; లవ కుమారుఁడు ప్రయోగించిన వారుణాస్త్రంపుఁ బ్రభావముసుమా యిది! ఏమీ! తెఱపి లేక కురిసిన జలధారా సహస్రములు ఒక్కుమ్మడిగా పడుటచేత ఆగ్నేయాస్త్రము ఆఱిపోయినది !

విద్యాధరి.—ఇది నాకు ప్రియము.

విద్యాధరుఁడు.—హా! ఏదైనను మిక్కుట మగునేని చెఱుపే. ఎట్లన—ప్రాణిలోకమెల్ల పెనుగాలి పెట్టిడి క్షోభచేత లోఁతుగా నుఱుముచున్న మేఘములచేత దట్టమయిన యంధకారములో బద్ధమై,—ఒక్కుమ్మడిగా విశ్వము నెల్ల మ్రింగ నుంకించుచు వెడలుపుగా భయంకరమైన నోటిని తెఱచిన నీలకంఠుని కంఠకుహరములో నూరలుచున్నదియుం బోలెను, యుగాంత కాలపు యోగనిద్రా నిరుద్ధ నవద్వారుం డయిన నారాయణుని యుదరంబునం జొచ్చినదియుం బోలెను, కంపిల్లుచున్నది. బళీ! వత్సా చంద్రకేతూ, బళి! సమయమునకు వాయవ్యాస్త్రమును బ్రయోగించితివి. దానివలన,—

ఆ. పలు వివర్తములును బరమాత్మ లోపలఁ
దెలివిచే లయించు తెఱఁగు దోఁప,
ఎక్కడనో లయించె లెక్కకు నెక్కు డౌ
కార్మొగుళ్లు విసరుగాడ్పుచేత. ౬

విద్యాధరి.—నాథా, ఎవ రీయన, వడిగా నెత్తిన చేత్తో వస్త్రాంచలమును ఆడిస్తూ దూరాన్నుంచే తియ్యని మాటలతోటి యుద్ధ వ్యాపారాన్ని మానిపిస్తూ ఈ కుమాళ్ల నడమ విమానం నుంచి దిగుతున్నాడు?

విద్యాధరుఁడు.— చూఁచి, ఈయన శ్రీరామభద్రుఁడు శంబూకవధము గావించి మరలినాఁడు.

తే. ఆ మహాపురుషుని శబ్ద మాలకించి
దాని మన్నించి లవుఁడు యుద్ధంబు మానెఁ,
జంద్రకేతుండు ప్రణమిల్లె సంభ్రమమున;
శుభము రా జొందుఁ గావుత సుతులఁ గూడి. ౭

కాన మన మిటనుండి వెడలి పోవుదము. (నిష్క్రమింతురు.)

విష్కంభకము సమాప్తము.

షష్ఠాంకము.

[అంతట రాముఁడు, లవుఁడు, సుమంత్రుఁడు చంద్రకేతువును ప్రవేశింతురు.]

రాముఁడు.—[పుష్పకమునుండి దిగుచు]

తే. చంద్రకేతుండ, రవికుల చంద్రముఁడ,
కడువడిగ రమ్ము నను బిగ్గఁ గౌఁగిలింపు;
హిమశకలశీత భవదంగకములచేత
నాఱఁగాత నా చిత్త దాహంబు గూడ. ౧

[లేపి, ప్రేమతో కౌఁగిలించి] దివ్యాస్త్రప్రయోగకౌశలమునందు నీకు కుశలమా?

చంద్ర.—అత్యద్భుతప్రభావుఁడగు మహాత్మునివలన నాకు లవుని స్నేహభాగ్యము దొరకినందున కుశలము. తాత! మీరు నన్నుగూర్చి చెప్పినట్లు ఈ వీరప్రకాండుని నన్నుగా నెంచి, అనుజునివలె ప్రేమతో చిత్తగించి చూడవలయును—అని.

రాము.—[లవుని నిరీక్షించి], ఆహా! ... ఈ బాలుఁడు అతి గంభీరాకారుఁడుగా నున్నాఁడు.

ఉ. ప్రోవఁగ లోక సంఘమును మూర్తి ధరించిన యస్త్రవేదమో?
కావఁగ బ్రహ్మకోశమును గాయము దాల్చిన క్షాత్త్ర ధర్మమో?
ప్రోవో సమస్త శక్తులకు? మొత్తమొ సద్గుణ రత్నపాళికిన్?
శ్రీ విలసిల్ల దృశ్యతఁ జరించు జగత్సుకృతైకరాశియో? ౨

లవు.—అహో! పుణ్యప్రభావ దర్శనుఁడైన యీ మహాపురుషుఁడు—

తే. నిర్వృతి స్నేహ భక్తు లన్వితయమునకు
వింగడం బైనయట్టిది వేళ్ళ మొకటి.
ప్రాగ్రహార మైన యట్టి ధర్మంబొ సంగు
సంప్రసాదంబు విగ్రహ సంచరంబు ! 3

ఆశ్చర్యము.—

ఉ. వైరము శాంత మయ్యె, శమవశ్యక మారసమబ్బెఁ, బ్రబ్బి పొంగారెడు గర్వ మస్తమిత మయ్యె, వినమ్రత నన్నుఁ గుంచెడిన్,
దారున నీయనం గన నదఃప్రవణుండన నైతి నద్దిరా !
యారయఁ దీక్షము ల్బలె మహార్ఘ విభూతియుతుల్ మహాజనుల్. ౪

రాము.—ఏమి యిది! ఒక్కరుండే నే దుఃఖశాంతి కలిగించుచున్నాఁడు! ఏ నిమిత్తముననో అంతరాత్మను స్నేహము నొందించుచున్నాఁడు! కాక; స్నేహమఁట నిమిత్త సవ్యపేక్ష మఁట! ఇది పరస్పర పరాహతముగదా? అట్లే—

ఆ. గూఢహేతు వెదో కూర్చును వస్తుల,
బహిరుపాధిఁ బ్రీతి బలసికొనదు,
ప్రొద్దు పొడిచినంత పుండరీకము పూచు,
నెలమణియుఁ గరంగు నెలయుఁ దోఁప. 52

లవు.—చంద్రకేతూ, వీ రెవరు?

చంద్ర.—ప్రియవయస్యా, మా నాయనగారు గదా.

లవు.—అటయిన నాకును ధర్మమునుబట్టి అట్లే; ఏలన, ప్రియవయస్యా అంటివి గావున. కాని, నీవు ఈ పేరం బరఁగువారు రామయణకథాపురుషులు పూజ్యులు నల్వురు గదా. అందు విశేషముం జెప్పుము.

చంద్ర.—ఓయి, పెదనాయనగారని యెఱుంగుము.

లవు.—[ఉల్లాసముతో] ఏమీ! రఘునాథుఁడా? సంతోషము! నేఁడు సుప్రభాతము; ఏలయనన, ఈ దేవుని కంటిని. [సవినయము కౌతుకముగా చూచి] నాయనా, ప్రాచేతస శిష్యుఁడు లవుఁడు అభివాదనము చేయుచున్నాఁడు.

రాము.—ఆయుష్మంతుఁడవా, రా రమ్ము. [అని సస్నేహముగా కవుంగిలించి] ఓయి బాలకా, వలదు అతివినయము వలదు. పలుమాఱు చిక్కఁగా నన్ను కౌఁగిలింపుము.

తే. విరియు నెత్తమ్మిలోరేకువిభవ మొప్పఁ
బీన మృదు మసృణంబు నీమేని తాఁకు.
నాకు మితి మేర లేని యానంద మొసఁగుఁ
జంద్రచందన నిష్యంద జడము వత్స. 53

లవు.—[స్వగతము] నా పై వీరికి ఇట్టి నిష్కారణ స్నేహము. నేనన్నో తెలియక వీరికే ద్రోహ మాచరించితిని, ఆయుధ మెత్తుటవలన దురుద్యోగమును వహించితిని. [ప్రకాశము] లవుని బాలిశత్వమును నాయనగారు మన్నింపవలయును.

రాము.—వత్సా, నీవు ఏమి యపరాధము చేసితివి?

చంద్ర.—గుఱ్ఱము వెంట వచ్చినవారు నాయనగారి ప్రతాపమును వెల్లడింపఁగా నీతఁడు వీరము చూపినాఁడు.

రాము.—ఇది క్షత్త్రమునకు అలంకారము గదా.

ఉ. తేజుగలాఁడు పర్వునొరు తేజము నోర్వఁడు; వాని కద్దియే
భ్రాజిలుఁ దెచ్చికోని నిజభావముగాఁ బ్రకృతి ప్రరూఢతన్;
జేజె యినుం డజస్రము రుచిప్రకరంబులతో జ్వలించుడున్,
దేజముఁ జిత్రభానుశిల ధిక్కృతముంబలెఁ గ్రక్కుఁ జూడవే. ౭

చంద్ర.—ఈ వీరుని యుపసంహారమునకూడ శోభించునదే. నాయనగారు చూడవలయును, ప్రియవయస్యుఁడు ప్రయోగించిన జృంభకాస్త్రములచే సైన్యములు అంతటను కదలక ప్రాప్పడి యున్నవి!

రాము.—వత్సా, లవా, అస్త్రము నుపసంహరింపుము. నీవును చంద్రకేతూ, చేతన దక్కి దిగుల్కొనియున్న బలములను నీదార్చుము.

లవు.—నాయనగారు ఆజ్ఞాపించినట్లు. [అని ధ్యానమును అభినయించును.

చంద్ర.—నాయన యాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

లవు.—శాంతించినది అస్త్రము.

రాము.—వత్సా, సరహస్య ప్రయోగ సంహారము లస్త్రములు సంప్రదాయము కలవి.

ఆ. బ్రహ్మహితముకొఱకు బ్రహ్మాదు లాద్యులు
వేలు వర్షములు తపించి గురులు
ఆత్మ తేజములనె యస్త్రములుగ వీని
ఘనతపోమయములఁ గాంచినారు. ౮

అట్టి యీ మంత్రపారాయణోపనిషత్తును భగవానుఁడు కృశాశ్వుఁడు సహస్రాధిక సంవత్సరముల శిష్యుఁ డయిన కౌశికునికి విశ్వామిత్రునికి ఇచ్చినాఁడు. ఆ భగవంతుఁడు నాకు నిచ్చినాఁడు. ఇది వీని క్రమము. కుమారునికి మఱి ఏ సంప్రదాయమున వచ్చినదో అడిగెదను.

లవు.—మా యిరువురకు అస్త్రములు స్వతః ప్రకాశములు.

రాము.—[ఆలోచించి] ఏల యట్లు సంభవింపరాదు? ఇది ఏదో దొడ్డపుణ్యపుం బరిపాకముచేఁ గలిగిన మహిమ గానోపు. ఇరువురకు అంటివే అది యేమి?

లవు.—మేము ఇరువురము కవలవాండ్రము భ్రాతలము.

రాము.—అటయిన రెండవవాఁ డెవఁడు?

[నేపథ్యమున]

భాండాయనా, భాండాయనా,

తే. నృపచములతోడ దీర్ఘాయునికి లవునికిఁ
జివ్వ యంటివో? యేమి నని చెప్పెదె సఖ?

జగతి నణఁగుత నధిరాజశబ్ద మిపుడు,
క్షత్త్రశస్త్రాగ్ను లిప్పుడు శమము గనుత. ౯

రాము.—

తే. ఎవఁ డితం డింద్రమణి శితిచ్ఛవి లలితుఁడు?
శబ్ద మాత్రానఁ బులకదంశనుని నన్ను
నభినవశ్యామ జలదగర్జైక నిమిష
బద్ధకలిక కదంబడంబరునిఁ జేసె. ౧౦

లవు.—ఈయన నా యన్నయ్యగారు, కుశుఁ డని పేరు. భరతాశ్రమమునుండి మరలి వచ్చినాఁడు.

రాము.—వత్సా, ఆయుష్మంతు నీతని ఇటకుం బిలువుము.

లవు.—అట్లే. [అని పరిక్రమించును.

[అంతట కుశుఁడు ప్రవేశించును.]

కుశుఁడు.—[అద్భుత ధైర్య హర్షములతో ధనుస్సును ఆస్ఫాలించుచు]

సీ. వైవస్వతుని భగవాను మనువుఁ దొట్టి
యేనృపుల్ త్రైలోక్య హితముపొంచె
నమరేంద్రునికి సతం బభయదక్షిణ లిచ్చి
లీల నెల్లరదిగు ల్దీర్చినారొ,
ఏరాజవరులు ధర్మేతర చరితుల
దృప్తుల భస్మీకరించు కొఱకుఁ
దమకుం బ్రకృతిసిద్ధధర్మం బయినక్షాత్త్ర
విక్రమంబును జ్వలింపించినారొ,

తే. అట్టి సావిత్ర నృపులతో నాలమేని,
ధన్య మా నిది మద్భుజాదండ సఖము
దీప్ర దివ్యాస్త్ర విస్ఫురత్తీవ్రకీల
కాండ నీరాజితజ్యంబు కార్ముకంబు. ౧౧

[అని వికటముగా పరిక్రమించును.

రాము.—ఈ క్షత్త్రియ బాలునందు ఏదో అనిర్వచనీయ మైన పౌరుషాతిరేకము కలదు.

ఉ. చీరికి దృష్టి సైకొన దశేష జగత్త్రయ సత్త్వసారముల్,
ధీరము నుద్ధతంబు గతిఁ దిగ్గఁగఁ జేసెడిఁబోలె ధారుణిన్,
గౌరవ మూను వీఁడు గిరికైవడి బాలుఁడ యయ్యు, మాయురే!
వీరమొ దర్పమో యిటులు వీఁడయి యీదెస వచ్చుచున్నదో? ౧౨

లవు.—అన్నకు జయము.

కుశు.—ఓయి ఆయుష్మంతుఁడా, ఏటి టీమాట యుద్ధమునకు?

లవు.—ఆ దేదో ఏపాటిదే. దృప్తుఁడను మాని, ఆర్యా, పెద్దయెడల వినయముతో వర్తింపుము.

కుశు.—అది యేల?

లవు.—మహారాజు రఘుపతి కుమారుఁడు మనకు మిత్రుఁడు నేఁడు మాని యున్నాఁడు. నిన్నుఁ జెంతఁ జూడ మిక్కిలి కోరుచున్నాఁడు.

కుశు.—[సతర్కముగా] ఆ మన రామాయణ కథానాయకుఁడు, బ్రహ్మాండమునకు రక్షకుఁడు.

లవు.—అవును.

కుశు.—ఆ మహాత్ముని పుణ్యదర్శనమును పొందవలసినది గదా. కాని, మనమెట్లు ఆయనను దఱియవలయునో ఎఱుంగకున్నాఁడ.

లవు.—గురువునుంబోలె ఉపచార పూర్వకముగా దర్శింపవలయును.

కుశు.—అహో, అది యెట్లు?

లవు.—అత్యుదారుఁడు సుజనుఁడు చంద్రకేతుఁడను ఊర్మిళా పుత్రుఁడు నన్ను ప్రియవయస్యుఁడ నని సఖ్యముచేత చేయుచున్నాఁడు. కావున ఆ సంబంధముచేత ఈ రాజర్షి మనకు ధర్మము ప్రకారము నాయన.

కుశు.—అటులైన రాజన్యుని యెడలనైనను వినయము నిందనీయము గాదు.

లవు.—అన్నా, ఈ మహాపురుషునిం జూడుము, వీరి స్వభావ గాంభీర్యములు వీరి వివిధలోకాతీత సుచరితాతిశయములను సూచించుచున్నవి.

కుశు.—[చూచి]

తే. బాపురే! ప్రసాదాత్మ మీరూప మేమి!
పావన మహారె! యీ యనుభావ మేమి!
మాయురే! పాత్రమందె రామాయణకవి
భారతీదేవిఁ బ్రకటించె భాసురముగ. ౧౩

[సమీపించి] నాయనా, ప్రాచేతస సాంతేవాసి కుశుఁడు అభివాదనము సేయుచున్నాఁడు.

రాము.—శారద్వత, ఆయుష్మంతుఁడా,

తే. అమృతపూరిత వారివాహంబు కరణి
నిద్ధమును శ్యామలము నగు నీదుమేనిఁ
గౌఁగిటం బొదువంగ నుత్కంఠ గొంటి
వత్సలత్వంబుచేఁ బరవత్త్వ మొంది. ౧౪

[కౌఁగిలించి స్వగతము] ఈ బాలుఁడు ఎవరిపట్టి?

శా. సర్వాంగ స్రుతనైజ దేహజ గరిష్ఠస్నేహ సారంబొ? దృ
క్పర్వాకారముఁ దాల్చి వేర్పడిన వల్లచ్చేతనా ధాతువో?
నిర్వృత్తుండొ ప్రహర్ష సంక్షుభిత హృత్సిద్ధ స్నవౌఘంబుచేఁ?
బర్వించెన్ బలె వీఁడు కౌఁగిట సుధాప్రావృట్స్రవంతిన్ మెయిన్. ౧౫

లవు.—నాయనా, చండాంశుఁడు నడిమింటికి వచ్చి ఫాలదేశముం గాల్చుచున్నాఁడు. కావున ఇట ఈ మద్దిక్రింద నాయన ఇంచుకసేపు కూర్చుండుఁగాక.

రాము.—వత్సా, నీ కిష్టమైనట్లు. [అందఱును పరిక్రమించి కూర్చుందురు.

రాము.—[స్వగతము]

ఆ. బళిర! ప్రశ్రయంబుఁ బాటించు వహిలోనె
నడక, నిలక, యాసనంబు మొదలు
భావములు వచించుఁ బరమ సామ్రాజ్యంబుఁ
గుశునికి లవునికి నకుంఠితముగ. ౧౬

తే. సహజలక్ష్మీ విలాసముల్ చదురు గొల్పుఁ
బ్రతికల మనోరమంబగు వక్ష్మకముసు,
అమలినం బగుమణిని దదంశులవలె,
విరియు నెత్తామరను దేనెబిందులవలె. ౧౭

ఈ బాలురయందు మెండుగా రఘుకుల కుమారుల ఛాయను గాంచుచున్నాఁడు.

తే. యువకపోతంపు మెడఁబోలె నొడలు కప్పు,
మూఁపు లెనసెడి నాఁబోతు మూఁపురమును,
సప్రసాద మృగేంద్ర నిశ్చలము దృష్టి,
స్వరము మంగళ మురజమాంసల కళంబు. ౧౮

[నిపుణముగా పరికించి] అహా! ఈ యనురాగము నన్నుఁ జోలుట మాత్రమేగాక,

చ. కనఁబడుచున్న వీశిశుయుగంబున నైపుణిమీఱఁ జూచినన్
జనకజచెక్కులు చందములు సైతము జానుగ నద్దియద్దియున్;
కనులకు వెండి కానఁబడు కైవడి నున్నది వీరిమోములన్
ఘనశతపత్త్రలక్ష్మికి నికాయ్యము ప్రేయసియాస్య మద్దిరా! ౧౯

ఆ. శుక్తిజాచ్ఛదంత శోచిర్మనోజ్ఞమౌ
పెదవి ముద్ర యదియె, వీను లవియె;
నేత్రయుగళి రక్తనీలంబ గైనను,
సుభగతాగుణంపు జోక యదియె. ౨౦

ఇదే వాల్మీకి నివసించు నాశ్రమము. ఇట సీతాదేవి విడువఁబడినది. శిశువుల యాకృతియు నిది. మఱి అస్త్రములు స్వతః ప్రకాశితములు ఎనుసరించియుండికలవో, దానిని విమర్శించెదను. అప్పుడు చిత్రదర్శనమునందు నా సీతను శస్త్రాస్త్రములు సేవించుమని నేను పలికితినదా? సంప్రదాయము లేక అస్త్రములు కలుగు నని వినుచుంటిని. ఈ సుఖాలింగనమో సందేహములో తేలిపోవుచున్న నా యాత్మను నమ్మించుచున్నది. దేవిని గర్భ భారము రెండుగా నెలకొని యుండుటను నేను పలుమాఱు కనియుంటిని [సబాష్పము]

చ. పరిచితి యాకాలంది నెఱిఁ బండిన ప్రేముడి నేకతంబునన్
సరళత విశ్వసించియును సాజపునాన జడేశులం గనన్,
గరమున గర్భముం దడవి కంటిఁ గళల్ గవ లంచు నేన మున్,
సరవిని వెన్క నెన్ని దివసంబులకో ప్రియ తాను గన్గొనెన్. ౨౧

[ఏడ్చి] మఱి, వీరి నడుగుదునా ఏదేని యుపాయముచేత?

లవు.—నాయనా! ఇదేమి!

తే. భువనమంగళ మైనవీమోమి దేమి
బాష్పవర్షంబుచేతను బాత్ర మయ్యె
తుహిన జాలంబుచేతను దోఁగినట్టి
పుండరీకంబునం గ్రాలు నిండుసిరికి. ౨౨

కుశు.—ఓయి వత్సా,

ఉ. ఏయది గాదు దుఃఖము మహీసుత లేమిని రామమూర్తికిన్?
శ్రేయసి నష్టయైన నటవీమయమే గద సర్వలోకమున్.
వేయను దట్టి. దీవిరహ నీరధికిన్ దరి గానరాదు, రా
మాయణకావ్యపుం బఠితి వయ్యెను నీ విటు ప్రశ్న చేసెదే! ౨౩

రాము.—[స్వగతము] అహో, ఆలాపము లేటస్థముగా నున్నది. ఇఁక ప్రశ్న వలదు. పాడు డెందమా? ఏల యిట్లు ఆకస్మికముగా చాపలమెత్తి పరుగులు వాతివి! లోని దుఃఖమును బయటికి ప్రిదుల్చుకొన్నవాఁడనై శిశుజనము సైతము కనికరించున ట్లయితిని. కానీ యీ భావమును డాఁగురించెదను. [ప్రకాశము] బాలురారా, రామాయణ మని విందుము, ప్రాచేతస భగవంతుని సరస్వతీనిష్యంద మఁట, సూర్యవంశ ప్రశస్తి యఁట; అందు ఏమేని యించుక వినం గుతూహలపడుచున్నాను.

కుశు.—ఆ గ్రంథము నంతయు మేము వల్లించితిమి. ఇప్పుడు తటాలున జ్ఞప్తికి వచ్చినవి యీ రెండు పద్యములు బాలచరితంపుఁ గడపటి యధ్యాయములోనివి.

రాము.—వత్సా, పఠింపుము.

కుశు.—

తే. మొదలనే ప్రియ యయ్యె రామునకు సీత
తండ్రి యంగీకరించిన దార యగుట;
అట్టి యాప్రేమ వర్ధిల్ల నామె చేసె
గుణగణము చేత మఱి రూపగుణము చేత. ౨౪

తే. రాముఁడును సీత కాప్రకారంబుగానె
ప్రాణములకన్నఁ బ్రియుఁడుగాఁ బరిఢవిల్లె;
మానసము మాత్రమే యెందుఁ దా నెఱుంగు
నొండొరుల మీఁదఁ గల ప్రీతియోజనంబు. ౨౫

రాము.—[స్వగతము] ఇది అతి దారుణముగా హృదయ మర్మమును ఉద్ఘాతము చేయుచున్నది! హా దేవి! ఇట్లే గదా అప్పుడు జరిగినది. అహో తుదిలేని విపర్యాస పరంపరచే విప్రలంభాంతములుగా నున్నవి యీ సంసార వృత్తాంతములు!

చ. నిరతిశయంపు నమ్మకపు నిర్భరహర్షము దేడ? నా పర
స్పరయతనంబు లేడ? రససంభృత కౌతుకకల్పవృత్తు లేడనో?
హరుసమునందుఁ గుందున హృదైక్య మదేడ? నశైనన్ బరి
స్ఫురణము సేయుఁ గాని, యుడివో దిది పాపపుఁ బ్రాణ మక్కటా!

అమ్మో! కష్టముగా నున్నదే!

క. నాకుఁ బ్రియాగుణ సాహా
స్త్రైకోన్మీలనముచేత నతిపేశలమై
యేకాలము దుస్స్మరమో
యాకాలమె సంస్మరింప నైతిని హా! హా! ౨౮

ఉ. అత్తఱి నించుకించుక మృగాక్షిచనుంగవ యంకురించి యు
ద్వృత్తత కంగవించు చభివిస్తృతి యించుకఁ జెంది కైపి డెన్;
చిత్తభవుండు ప్రాయమును స్నేహము భావము నండ గాంచి వే
ఱొత్తులు డెందమందును మెయిన్ మఱి గోలతనంబు మేకొనెన్.

సీత.—ఇది యొకటి మందాకినీ చిత్రమంటు వనవిహారమునందు సీతాదేవింగూర్చి రఘునాథుని పద్యము:—

క. నీకై విన్యస్తముబలె
నీకొఱలేడి తాళిపట్టె మెదురం గనుమా;
యీకేసర మందుపయిన్
వీకునఁ బూబిండుచేఁ బ్రవృష్టంబుబలెన్. ౨౯

రాము.—[సలజ్జాస్మిత స్నేహాకరుణముగా] శిశువులు మిక్కిలి జేలలు, అందులోను అరణ్యచరులు మఱియు; హా దేవి! ఆ కాననము, ఆ సమయంపు స్వైరవిహారాతి ప్రసంగ సాక్షులను స్మరింతువా? కష్టాకష్టా!

మ. మనమం దెంతు శ్రమాంబు శీతలితముల్ మందాకినీ మంద పా
వనపోతాలు ళితాలకాకులిత భాస్వాల్ఫాల చంద్రద్యుతిన్
వినివృత్తాగ్నిశిఖాంక నైజసుషమా విద్యోతి గండంబు నే
న నలంకార మనోరమ శ్రుతివిభా ప్రాజ్యంబు నీవక్త్రముల్. ౩౦

[స్తంభితునివలె నుండి సకరుణముగా] అహహా ఏమి యిది!

ఉ. ఆకృతి భావనావళి మహర్ధిగా సృజించి ఘటించె మ్రోల నాఁ
బైకొని యూటాడించుఁ బెడఁబాసియు నాష్టజనం బవారణన్;
లోకము పెక్కుశ్మశాన మగు లోనివికల్పము శాంతిఁ బొందినన్,
శోకము నొందుచుండుబలె స్వాంతము వెన్కఁ దుహాగ్ని రాశిలో

[నేపథ్యమున]

చ. బుడుతల కయ్య మంచు వెఱం బొక్కి వసిష్ఠుఁడుఁ బుట్టఁబుట్టువుల్
బడి జనకుండుఁ బంక్తిరథపట్టపుదేవు లరుంధతీయుతల్
తడవు గమించి యాశ్రమము దవ్వగుటన్ జర మేనిఁ గ్రుంచుటన్
వడి గొనుచున్ శ్రమార్తులయి వ్రాలుచు వచ్చుచు నున్నవా రదే.

రాము.—ఏమీ! భగవంతులు అరుంధతీ వసిష్ఠులును అమ్మయు జనకుఁడును ఇటనే యున్నారా? కట్టా! ఎట్లు వీరిని జూతును! [సకరుణముగా చూచి] అహాహా! నాయన జనకుఁడు కూడ ఇటకే వచ్చినాఁ డని పిడుగుదెబ్బ తింటిని మందభాగ్యుఁడను.

ఉ. వియ్యము దొడ్డ దంచుఁ గనుపెట్ట వసిష్ఠముఖుల్ ప్రహృష్టులై
యయ్యు లపత్య యాతక మహంబునఁ గూడినరీతిఁ గాంచియున్
ఇ య్యతిఘోరదుఃఖమున నీదృశుఁ గాంచుచుఁ దాతమిత్రునిన్
వ్రయ్యన వేయిగా! సరియె! రాముని కెయ్యది దుష్కరం బగున్.

[నేపథ్యమున]

కటకటా!

క. అనుభావ మాత్రముగ సిరి
యునికి గొనిన రాముఁ దల్లు లుద్దవిడిఁ గనుం
గొని మును కని యెఱిఁగినజన
కునిబోధన నెఱిఁగి మూర్ఛఁ గూలిరి వెలుచన్. ౩౪

రాము.—హా నాయనా జనకుఁడా! హా తల్లులారా!

క. జనకులకు రఘువులకునుం
బనితం బెది కృత్స్న గోత్రమంగళముగ నం
దును సైత మకరుణుఁడఁ బా
పిని నగు నామీఁదఁ గరుణ వృథ సుఁడి మీకున్. ౩౫

ఇదె పోయి సంభావించెదను. [అని లేచును.

కుశలవులు.—నాయన ఇటు ఇటు.

[సకరుణముగా పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కుమారప్రత్యభిజ్ఞానమను

షష్ఠాంకము సమాప్తము.

సప్తమాంకము.

[అంతట లక్ష్మణుఁడు ప్రవేశించును]

లక్ష్మణుఁడు.—ఓహోయి! నేఁడు భగవంతుఁడగు వాల్మీకి బ్రహ్మ క్షత్ర పౌర జానపద సమేత మయిన ప్రజలను మమ్ముం గూడఁ బిలిచి సకల మైన దేవాసుర తిర్యగురగనాయక సంయుక్తముగా జంగమమును స్థావరమునునగు భూతగ్రామమును తన ప్రభావముచేత ఒక్కెడ సమకూర్చినాఁడు. నన్ను నార్యుఁ డాజ్ఞాపించినారు: "వత్సా, లక్ష్మణా, భగవంతుఁడు వాల్మీకి తనకృతిని అప్సరలు ఆడఁగా చూచుటకు మనలను ఆహ్వానము చేసినాఁడు. కావున భాగీరథీ తీరమునకు పోయి స్థానమున నీవు సమాజసన్నివేశము కావింపవలసినది." అని. నేనును మర్త్యామర్త్య ముఖ్య మయిన భూతగ్రామమును తగిన తావులం గూర్చుండఁ బెట్టితిని. [illegible]:—

తే. అధివసించియుఁ బ్రాజ్యరాజ్యాశ్రమమును
దాపసేంద్రుల కష్టవ్రతమును బూని
వామలూరుజ మౌనిపై భక్తిచేత
నన్న యిచటికె యరుదెంచుచున్నవాఁడు. ౧

[అంతట రాముఁడు ప్రవేశించును]

రాముఁడు.—వత్సా, లక్ష్మణా, రంగప్రాశ్నికులు వచ్చియున్నారా?

లక్ష్మ.—వచ్చియున్నారు.

రామ.—ఈ బాలుర నిరువురను చంద్రకేతునితో సమాన మయిన స్థానమర్యాదను పొందింపవలసినది.

లక్ష్మ.—ప్రభు స్నేహంపుఁ దాక్షిణ్యముచేత నట్లే కావించితిని. ఇదిగో మఱి రాజాసనము పఱుపఁబడి యున్నది. ఆర్యుఁడు కూర్చుండుఁ గాక.

[రాముఁడు కూర్చుండును.

లక్ష్మ.—ఓహోయి, ఆరంభింపుఁడు.

సూత్రధారుఁడు.—[ప్రవేశించి] భగవంతుఁడగు భూతార్థము చెప్పువాఁడు ప్రాచేతసుఁడు సజంగమస్థావరమును జగత్తును ఆజ్ఞాపించుచున్నాఁడు:—"మేము ఆర్షంబగు నేత్రముతోఁ జూచి పావనంబును కరుణాద్భుత రసంబులుగా నే ప్రబంధమును నిబంధించితిమో, దానిని కార్య గౌరవముచేత సావధానులై పరికింపుఁడు." అని.

రామ.—ఇట్లు చెప్పుట యుక్తమే; ఏమనఁ,—"మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు. అమృతసారములును పరోరజసములును నగు వారి విజ్ఞానములు ఎటను భంగ మొందవు. కావున వానియందు శంక వహింపఁగూడదు." అని.

[నేపథ్యమున]

హా ఆర్యపుత్త్రుఁడా! హా కుమార లక్ష్మణుఁడా! ఏకాకినిని మందభాగ్యను, దిక్కులేనిదానిని, అడవిలో నొప్పులుపడుచున్న నన్ను ఈ క్రూరలు ఘాతుక జంతువులు మెసవం జూచుచున్నవి. ఇఁక నేను ఓపలేక భాగీరథిలో నన్ను వైచికొనుచున్నాను.

లక్ష్మ.—[ఆత్మగతము] కట్టా! ఇదేదో మఱియొకటి యైనది!

సూత్ర.—

తే. దేవి వైశ్వంభరేయి సాధ్వీమతల్లి
రాజు విడిపింపఁగా మహారణ్యమందుఁ,
బ్రసవవేదన వెల్లి సంప్రాప్త మగుడు,
వైచికొనెఁ దన్ను గంగాభవానియందు. ౨

[అని నిష్క్రమించును.

రామ.—[సావేగము] హా దేవి! హా దేవి! క్షణము వేవుము.

లక్ష్మ.—ఆర్యా, నాటక మిది.

రామ.—హా దేవి! దండకారణ్యవాస ప్రియ సఖి! రామునివలన నీకు ఈ దైవ దుర్విపాకము!

లక్ష్మ.—ఆర్యా, సమాశ్వసిల్లుము, ప్రబంధార్థమును అవధరింపుము.

రామ.—ఇదె సన్నద్ధుఁడను, వజ్రమయుఁడను.

[అంతట ఒడిలో ఒక్కొక్క దారకు నుంచుకొన్నవారై పృథ్వీభాగీరథులు పట్టుకొనఁగా సీత ప్రవేశించును.]

రామ.—వత్సా, లక్ష్మణుఁడా! అడుగిడ దొరకని చిమ్మ చీకటిలో పడిపోవుచున్నాను. నన్ను పట్టుకొమ్ము.

పృథ్వీ భాగీరథులు.—

తే. ఊఱడిల్లుము కల్యాణి యూఱడిల్లు,
నీదె పుణ్యంబు, వైదేహి నీదె శివము;
నీరిలోపలఁ గంటి వోనీరజాక్షి,
క్రమతేజుల రఘువంశకరులఁ గవల. 3

సీత.—[సమాశ్వసించి] అహా! ఇరువుర దారకులను కంటిని! హా! ఆర్యపుత్త్రుఁడా! [అని మూర్ఛిల్లును.

లక్ష్మ.—[పాదములలోఁ బడి] ఆర్యా, సంతోషము, వర్ధిల్లుచున్నాను, రఘువంశమునకు శుభ సంతానము మొలచినది. [చూచి] హా! హా. ఏమి! బాష్పము వెల్లిగొని ఆర్యుఁడు ఓపలేక మూర్ఛిల్లినాఁడు. [అని వీచును.

దేవత లిరువురు.—పట్టీ, ఊఱడిల్లు ఊఱడిల్లుము.

సీత.—[ఊఱడిల్లి] భగవతులారా, మీ రెవరు?

పృథ్వి.—ఈమె నీ శ్వశురకులదేవత భాగీరథి.

సీత.—భగవతి, నీకు నమస్కారము.

భాగీ.—చారిత్రమునకు తగిన కల్యాణ సంపదను పొందుము.

లక్ష్మ.—అనుగ్రహింపఁబడితిని.

భాగీ.—ఈమె నీతల్లి విశ్వంభర.

సీత.—హా అమ్మా, ఇట్టిదానినిగా నన్ను నీవు చూచితివా!

పృథ్వి.—రావే పుత్త్రీ.

[అని ఒండొరుల గౌఁగిలించుకొని మూర్ఛిల్లుదురు.

లక్ష్మ.—ఆహా! ఆర్యను గంగాపృథ్వులు అనుగ్రహించినారు.

రామ.—[చూచి] ఇది కరుణతరంగముగాఁ గదా యున్నది.

భాగీ.—విశ్వంభరకూడ వ్యథ నొందుచున్నదంట; జయించినది యపత్యవాత్సల్యము. అట్లు గాదు; చేతనగలవారి కెల్ల నిది యొక సంసార తంతువు, మోహంపు ముడితోడిది; ఎప్పటికిని త్రైలోక్య వ్యాపకమున నుండునట్టిది. పట్టీ వైదేహీ, భూతధాత్రి, ఊఱడిల్లుఁడు, ఊఱడిల్లుఁడు.

పృథ్వి.—[ఆశ్వాసిల్లి] సీతను గని యూఱడిల్లుట యెట్లు?

తే. రక్కసులయిక్కఁ జిర మున్కి యిక్కటియును,
ద్యాగము సుదుస్సహంబు రెండవది యిదియు—

భాగీ.—

దైవము పచేళిమం బయి దఱియ బాని
ద్వారములు మూయఁ దరమె యేప్రాణికైన? ౪

పృథ్వి.—భాగీరథి, సరిగా చెప్పితివి, కాని ఇది రామభద్రునికి యుక్తమా?

తే. బాల్యమునఁ దాను బాలుండు పట్టినట్టి
పాణి నాతండు గొనఁడు ప్రమాణముగను,
నన్నుఁ గొనఁడు జనకునిఁ గొనండు వహ్నిఁ
గొనఁ, డనుస్మృతిఁ గొనఁడు, సంతతిని గొనండు. ౫

సీత.—హా! ఆర్యపుత్త్రుని స్మరింపఁ జేసితివి.

పృథ్వి.—సీ! నీ కార్య పుత్త్రుఁ డెవఁడు!

సీత.—[సలజ్జాస్రము] పోనీ, అమ్మ చెప్పినట్లే.

రాము.—అమ్మా! పృథ్వి, ఇట్టివాఁడ నైతిని.

భాగీ.—భగవతీ, వసుంధరా, క్షమింపుము. సంసారమునకు దేహమవుగదా. మఱి, యెఱుఁగనిదానివలె అల్లునిపై కోపించెద వేమి?

శా. త్వాయం దల్లెను ఘోరదుర్యశము; లంకాద్వీపమం దగ్నిచే
భూయిష్ఠస్తుత మావిశుద్ధి నెటు నమ్ముర్ మానుషుం డిందులర్?
ఈ యుర్వీప్రజఁ గొల్చుటే కులధనం బిక్ష్వాకువంశ్యాళి కా,
నీయిక్కట్టునఁ జిక్కె పుత్త్రకుఁడు తా నిం కేమి సేయుం గటా. ౬

లక్ష్మ.—దేవతలు అవ్యాహతమయిన సర్వభూతహృదయజ్ఞానము కలవారు గదా. అంగులోను భాగీరథిమాట చెప్పవలయునా? కావున అమ్మా నీ కిదె నా నమస్కారము.

రాము.—అమ్మా, నీవు భగీరథ కుటుంబమందలి నీప్రసాదమును నెఱవేర్చితివి.

పృథ్వి.—నిత్యము మీకు ప్రసన్నురాలను. అయినను నా పట్టికిఁ గలిగిన శోకావేగము వచ్చిన రాకలోనే నాకు దుస్సహ మైనది. ఎఱుఁగనిదానను గాను రామభద్రునికి సీత యందుఁ గల స్నేహమును.

ఆ. దైవవశత నతఁడు దయితను విడనాడి
యెరియు చున్నయట్టి యోఁడదతోడ
బ్రదికి యున్నవాఁడు ప్రజల పుణ్యమునను
సకల జగ దతీత సత్త్వమునను. ౭

రాము.—గురువులు గర్భరూపులయందు కరుణావంతులు సుమా.

సీత.—[ఏడ్చుచు, కృతాంజలియై] అమ్మా నన్ను నీ యంగములందు విలయ మొందింపుము.

రాము.—మఱి యేమి చెప్ప నున్నది?

భాగీ.—శాంతము, విలయ మొందక వేయియేండ్లు ఉండుమ

పృథ్వి.—నీ పుత్త్రులను నీవు చూచుకొనవలయును.

సీత.—అనాథ నైతిని, ఇఁక వీ రేల ?

రాము.—హృదయమా, వజ్రమవు సుమా.

భాగీ.—ఏమి! సనాథవే నీవు, అనాథ వెట్లు?

సీత.—మందభాగినికి నాకు సనాథత్వ మెక్కడిది?

భాగీ.—

క. లోకైక మంగళంబును
నీకరణిని నిన్ను నీవ యెగ్గింతేలా;
మాకు సయితము పవిత్రత
నీకూటమిచేత హెచ్చె నిరుపమ సాధ్వీ.

లక్ష్మ.—ఆర్యా, వినుము.

రాము.—లోకము వినునుగాక.

[నేపథ్యమున కోలాహలము.]

రాము.—ఇది ఏదో అద్భుతతరము.

సీత.—ఏమి యిది! గొల్లిడుచు అంతరక్షమెల్ల ప్రజ్వలించుచున్నది!

పృ. భా.—ఆహా తెలిసినది.

తే. క్రమముగఁ గృశాశ్వ కౌశిక రాము లనుచు
గురుపరంపర వేనికిఁ గుదురుగునియొ,
నవియె యావిర్భవించుచున్నవి ముదమునఁ
గైదువులు మొత్తముగ జృంభకములతోడ.

[నేపథ్యమున]

తే వందనము నీకు నోదేవి, వసుధపుత్త్రి,
గతిసుమీ మాకు నీ పుత్త్రకద్వయంబు;
అట్లు గాదె రఘూద్వహుం డానతిచ్చెఁ
జిత్త్రదర్శనవేళ నీచిత్త మలర ? ౧౦

సీత.—సంతోషము, అస్త్రదేవతలు స్ఫురించుచున్నారు.

లక్ష్మ.—ఆర్యా, నీవు చెప్పి యుంటివి "తప్పక నీప్రసూతిని ఇవి భజించును" అని.

పృ. భా.—

క. పరమాస్త్రములారా! జో
హారు! మీచేపట్టుచేఁ గృతార్థులము కదుఁగ్;
ఇరువుర నిసుఁగులఁ గూడుఁడు
పరిభావన సేసినంత; భద్రము మీకుఁగ్.

రాము.—

తే. కొదుదరఁగలు విస్మయానందభువుల
కూడలిం బడి సడలి యాకులత నెనసి,
అట్టి దిట్టిది యని పల్క నలవి గాని
యొక దశావిశేషమును నా కొసఁగె నిపుడు. ౧౨

పృ. భా.—పట్టీ సంతోషింపుము. నీపుత్త్రక లిప్పుడు రామభద్రతుల్యులై నారు.

సీత.—భగవతులారా, వీరి కిపుడు క్షత్త్రియోచితకర్మ మెవరు చేయుదురు?

రాము.—

తే. అల వసిష్ఠర్షి పాలింప నలరునట్టి
రఘువులకుఁ దానె వంశవర్ధన ధురీణ
సీతయును నక్కటక్కటా శిశులకొఱకు
గానకున్నది సంస్కర్తఁ; గనుదు నెట్లు! ౧౩

భాగీ.—పుత్త్రీ, ఆ చింత నీకేల? ఈ నిసుఁగులను పాలు విడిచిన తర్వాత వాల్మీకి భగవంతునికి అప్పగించెదము. ఆయన వీరికి క్షత్త్రకృత్యముం గావించును.

తే. అమ్మ సీత, వసిష్ఠుండు నాంగిరసుఁడు
నెట్లొ, ప్రాచేతసుండును నట్లె చూవె,
జనకులయు రఘువులయును సంతతులకుఁ
దాన రెండిటికిని గురూత్తముఁ డగును. ౧౪

రాము.—భగవతి చక్కఁగా ఆలోచించినది.

లక్ష్మ.—ఆర్య, నిజముగా విన్నవించెద, ఆయాయుపాయములచేత ఈ శిశువులు కుశలవు లని యూహించెదను.—ఎట్లన—

క. వీరును జనిసిద్ధాస్త్రులు,
చేరినవా రిరువురును బ్రచేతసుపుత్త్రుక;
నీరూపమె గలవీరలు
బారావర్షముల వయసు పరఁగెడువారుఁ. ౧౫

రాము.—ఈ బాలురే వారని నేనును తేలిపోవుచున్న హృదయముతో మోహ మొందుచున్నాను.

పృథ్వి.—రావే పట్టీ, పాతాళమును పవిత్రము గావింపుము.

రాము.—హా ప్రియా, లోకాంతరమున కేఁగితివే!

సీత.—అమ్మా, నన్ను నీయవయవములయందు విలయమొందింపుము. ఇట్టి యీ జీవలోక పరివర్తమును అనుభవింప సమర్థను గాను.

రామ.—ఏ ముత్తరము చెప్పనో!

పృథ్వి.—స్తన్యమును వీడువఱకు నానియోగంబున పుత్త్రకులను గాచుకొనుము, అవల నీయిచ్చచొప్పునం గావింపుము.

భాగీ.—అది సరి! [గంగా పృథ్వీ సీతలు నిష్క్రమింతురు.

రామ.—ఏమి వైదేహికి విలయమే సమకూడినది! హా దేవీ! దండకారణ్యవాస ప్రియ సఖి! హా చారిత్ర దేవతా! లోకాంతరమునకు తరలితివి! [మూర్ఛిల్లును.

లక్ష్మ.—భగవంతుఁడా, వాల్మీకీ, కావుకావుము. ఇదియా నీకావ్యార్థము!

[నేపథ్యమున]

వాదిత్రమును తొలఁగింపుఁడు. ఓహో యిజంగమస్థావర సజీవులు ప్రాణధారులు మర్త్యామర్త్యులు, చూడుఁడు వాల్మీకి భగవంతునిచేత ననుజ్ఞాతమయిన పవిత్రాద్భుతమును!

లక్ష్మ.—[చూచి]

తే. మథనమునఁబోలె గాంగ మంభంబు కలఁగెఁ,
బ్రాప్త దేవర్షికం బయ్యె నాకసంబు;
అచ్చెరువు! లేచె నార్య తోయంబునుండి
ద్యోనదీదేవి భూదేవి తోడుగాఁగ. ౧౬

[మరల నేపథ్యమున]

క. లోకార్చ్యన్, యో యరుంధతి,
మాకుం గూర్పుము పృథివికి మందాకినికిన్;
నీకగమున నిడితి మిదే
నీకోడలి సీతఁ బుణ్యనిరతన్ సాధ్విన్. ౧౭

లక్ష్మ.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యము! ఆర్యా చూడుచూడుము. [చూచి] కట్టా, ఇంకను ఆర్యుఁడు మూర్ఛఁదేరలేదు. [అంతట అరుంధతియు సీతయుఁ బ్రవేశింతురు.

అరుంధతి.—

తే. త్వర వహింపుము! నాపట్టి త్వర వహింపు!
విడుము శాలీనతను సీత, వేగ లెమ్ము.
రమ్ము బ్రతికింపు నాపట్టి రామభద్రుఁ,
బ్రియతమస్పర్శమైన నీశయముచేత. ౧౮

సీత.—[సంభ్రమంబునఁ దఱిసి రామునిఁ దాఁకుచు] ఆర్యపుత్త్రుఁడు సమాశ్వసిల్లును గాక.

రామ.—[సమాశ్వసిల్లి, సానందము] ఓహో! ఏమి యిది! [చూచి హర్షాద్భుతములతో] అహో సలజ్జ దేవి! అమ్మ అరుంధతి, ఋశ్యశృంగ శాంతా సమేతులు గురువు లందఱును!

అరుం.—బాలకా, ఈమె భగీరథ గృహదేవత ప్రసన్నురాలు గంగా భగవతి.

[నేపథ్యమున]

జగత్పతీ రామభద్రుఁడా, చిత్ర దర్శనమందు నన్నుఁగూర్చి నీ పలికిన యా పలుకును స్మరింపుము ఏమనఁగా “అట్టి నీవు అమ్మా కోడలియందు అరుంధతియుం బోలె మేలు తలంచుదానవు కమ్ము” అని. అందులకు నేను ఋణము తీర్చుకొంటిని.

అరుం.—ఈమ నీయత్తగారు భగవతి వసుంధర.

[నేపథ్యమున]

మున్ను వత్సను పరిత్యజించునప్పుడు ఆయుష్మంతుఁడు చెప్పియుండెను—ఏమన “భగవతి వసుంధరా, శ్లాఘ్యను నీ కూఁతును కాపాడుము జానకిని” అని. ప్రభువయిన బాలుని యా మాటను జరపితిని.

రాము.—ఎట్టిది! మహాపరాధము కావించిన వానిని నన్ను భగవతు లిరువురును కనికరించినారు! [ప్రణమిల్లును.

అరుం.—ఓహోయి పౌరజానపదులారా, ఈమె యిట్లు జాహ్నవీ వసుంధరా భగవతులచేత స్తుతయై నా చేతియందు అనఁగా అరుంధతిచేతియందు సమర్పితయైనది. పూర్వమే అగ్నిదేవుఁడు పుణ్య చారిత్రమును నిర్ణయించిన యీమెను బ్రహ్మాది దేవతలు స్తుతించిరి. అట్టి యీమెను సూర్యవంశపుం గోడలిని దేవయజనసంభవను సీతను రాముఁడు వెండియు గ్రహించుటకు మీర లే మనియెదరు?

లక్ష్మ.—ఇట్లు ఆర్య అరుంధతి తెలివి చెప్పఁగానే ప్రజలును సకలమయిన భూతగ్రామంబును ఆర్యను సీతను నమస్కరించుచున్నారు; లోకపాలురును సప్తర్షులును విరుల వానలతో పూజించుచున్నారు.

అరుం.—జగత్పతీ రామభద్రుఁడా!

క. ప్రియను సహధర్మచారిణి
నియోజితను జేయవయ్య నియమంబు బడిన్
బయిఁడి ప్రతికృతికిం బుణ్యా
శ్రయముం బ్రకృతిని దురంగ సవనమునందున్.

సీత.—[స్వగతము] ఎఱుంగు నార్యపుత్త్రుఁడు సీతాదుఃఖమును కడిగివైచుటకు
రామ.—భగవతి యాదేశించినట్లు.
లక్ష్మ.—కృతార్థుఁడ నైతిని.
సీత.—బ్రతికితిని.
లక్ష్మ.—ఆర్యా, నిర్లజ్జుఁడను లక్ష్మణుఁడను ప్రణమిల్లుచున్నాను.
సీత.—బాలుఁడా, ఇట్టివాఁడవుగా చిరకాలము జీవింపుము.
అరుం.—భగవంతుఁడా, వాల్మీకీ, వీరిని కుశలవులను సీతాగర్భ సంభవులను రామభద్ర పుత్త్రులను తండ్రులతోఁగూర్పుము. [నిష్క్రమించును.
రామలక్ష్మణులు.—సంతోషము, అట్లే ఇది.
సీత.—[సబాష్పాకూతము] ఏరీ నా పుత్త్రకులు?

[అంతట వాల్మీకియు కుశలవులును ప్రవేశింతురు.]

వాల్మీకి.—శిశువులారా, కుశలవులారా, ఈయన రఘుపతి, మీ నాయన; ఈయన లక్ష్మణుఁడు మీ చిన్ననాయన; ఈమె సీతాదేవి మీయమ్మ. ఈయన రాజర్షి జనకుఁడు మీ మాతామహుఁడు.

సీత.—[సహర్ష కరుణాద్భుతముగా చూచి] ఏమి నాయనయా!
కుశలవులు.—హా! నాయనా! హా! అమ్మా! హా! మాతామహా!
రామ.—[సహర్షము ఆలింగించి] ఓయి నిసుఁగులారా, పుణ్యాన దొరకితిరి.
సీత.—రా పట్టీ కుశా, రా పట్టీ లవా; ఇరువురు నొక్కుమ్మడి నన్ను జన్మాంతరగతను చిరము కౌఁగిలింపుఁడు!

కుశలవులు.—[అట్లు చేసి] ధన్యుల మైతిమి.
సీత.—భగవానుఁడా, ప్రణమిల్లుచున్నాను.
వాల్మీ.—పట్టీ, ఇట్టి దానవే చిర ముండుము.
సీత.—అహో! నాయన, కులగురువు ఆర్యాజనము సభర్తృక శాంతాదేవి లక్ష్మణునితోఁడ సుప్రసన్నులు ఆర్యపుత్త్రులవారు, కుశ లవులును గూడ కనఁబడుచున్నారు! ఈ యానందముచేత పరవశ నగుచున్నాను.

[నేపథ్యమున కలకలము]

వాల్మీ.—[లేచి చూచి] లవణుని ఉన్మూలించి మధురానాథుఁడు వచ్చినాఁడు.
లక్ష్మ.—కల్యాణములు సానుబంధములు.
రామ.—ఇదంతయు అనుభవించుచునే నమ్మకున్నాను. అటు గాదు, ఇదే అభ్యుదయముల స్వభావము.

వాల్మీ.—రామభద్రుఁడా, నీ కింకను ఏమి ప్రియమును గావింతును?

రామ.—ఇంతకన్నను బ్రియ మొకటి యుండునా? అయిన నిది యగుఁగాక.

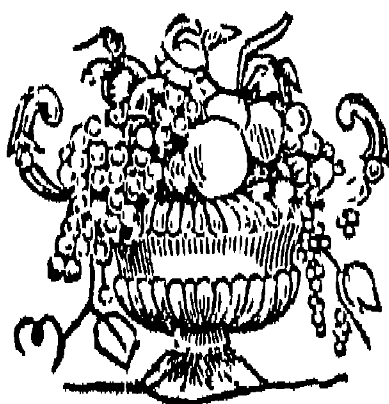
శా. గంగాలక్ష్ములు వోలె నీకథ జగత్కల్యాణ మై కాంత మై,
త్రుంగం జేసి యఘంబు శ్రేయములసందోహంబుఁ బొందించుతన్;
రంగత్ప్రాజ్ఞక వాక్పతుర్ముఖ కవిప్రష్ఠోక్తి నీసత్కృతిన్
రంగంబందు బుధవ్రజం బభినయారాద్ధన్ విభావించుతన్.   ౨౦

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.

సమ్మేళనమను సప్తమాంకము సమాప్తము.

ఉత్తరరామచరిత్ర నాటకము

సమాప్తము.

పద్యసూచిక.

పద్యసూచిక.